

ISBN 978-86-6065-006-3

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Matice srpske, Novi Sad

37.016::1(497.113)(091)(082)

TRADICIJA nastave filozofije / [urednik Milenko A. Perović]. – Novi Sad :
Filozofski fakultet, Odsek za filozofiju, 2008 (Novi Sad : Verzal). – 128 str. ; 24
cm. – (Edicija filozofske literature Propaideia)

Ćir. i lat. – Tiraž 200. – Beleška o autorima: str. 128. – Bibliografija uz pojedine
radove. – Rezimeji na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-6065-006-3

a) Filozofija – Nastava – Istorija – Vojvodina – Zbornici

COBISS.SR-ID 236463111

Odlukom Nastavno-naučnog veća Filozofskog fakulteta u Novom Sadu
od 12.12.2008. godine data je saglasnost za štampanje ove knjige.

Časopis **Arhe**
Edicija filozofske literature
Propaideia

Izdavač
Odsek za filozofiju
Filozofski fakultet, Novi Sad

Urednik
Milenko A. Perović

Recenzenti
Prof. dr Radomir Videnović
Prof. dr Branko Balj

Lektura i korektura
Maja Solar
Mina Okiljević

Prelom i korice
Eled Černik

Štampa
Verzal, Novi Sad

Tiraž
200

Ova knjiga nastala je kao rezultat rada na naučno-istraživačkom projektu „Tradiciona nastava filozofije u dve najstarije srpske gimnazije (Sremski Karlovci – Novi Sad)“, broj Projekta: 159001; koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

TRADICIJA NASTAVE FILOZOFIJE

NOVI SAD, 2008.

SADRŽAJ

Predgovor

[7]

Evropska gimnazija i tradicija nastave filozofije

Milenko A. Perović

[9]

*Okolnosti ustanovljenja nastave estetike u Novosadskoj
i Sremsko-karlovačkoj gimnaziji*

Slobodan Jauković

[25]

*Filozofska problemska svest u Izveštajima o Srpskoj velikoj gimnaziji
u Novom Sadu (1867-1918)*

Dragan Prole

[37]

*Autonomnost Novosadske gimnazije u kreiranju nastave filozofije
u XIX I početkom XX veka*

Željko Kaluđerović

[53]

Sistem filozofije Mihaila Hristifora Ristića

Mirko Aćimović

[65]

Nastavni plan kao izraz svrhe paideie

Mina Okiljević

[83]

Nastava filozofije u okviru nastavnih planova Karlovačke gimnazije (1726-1921)

Maja Solar

[93]

Udžbenici i nastavni planovi u nastavi Karlovačke gimnazije

Slobodan Sadžakov

[103]

*Pedagoško-metodička uloga nastave filozofije u dve najstarije srpske gimnazije
(Sremski Karlovci i Novi Sad) u periodu od 1791. do 1840. godine*

Đurđica Crvenko

[115]

CONTENTS

The Forword

[7]

The European Gymnasium and Philosophy Teaching Tradition

Milenko A. Perović

[9]

*Circumstances surrounding the Foundation of Aesthetics Courses
at Novi Sad's and Sremski Karlovci's Gymnasiums*

Slobodan Jauković

[25]

Philosophical Conciousness in the Reports on Great Gymnasium (1867-1818)

Dragan Prole

[37]

*Autonomy of Novi Sad Gymnasium in Creating the Class
Teaching of Philosophy in XIX and Early XX Century*

Željko Kaluđerović

[53]

Mihail Hristifor Ristić's Philosophical System

Part one: Philosophical Propedeutics

Mirko Aćimović

[65]

Curriculum as an Expression of the Purpose of Paideia

Mina Okiljević

[83]

Place of Philosophy Courses in Curricula at Karlovci's Gymnasium

Maja Solar

[93]

*Textbooks and Curricula of Philosophy Teaching at Serbian Orthodox
Gymnasium in Sremski Karlovci*

Slobodan Sadžakov

[103]

*Pedagogic-Methodical Role of the Philosophy Courses in Two of the
Oldest Serbian Gymnasiums (Sremski Karlovci- Novi Sad) from 1791. up to 1840.*

Đurđica Crvenko

[115]

PREDGOVOR

U našoj filozofskoj kulturi odavno se osjeća nedostatak istraživanja, knjiga, studija, tekstova, prevoda i bibliografskih radova koji bi u središtu svog misanog i tragalačkog interesa imali problematiku propedeutike, metodike i didaktike filozofije, pa i, izuzimajući nekoliko kompetentnih pokušaja, događanja istorije filozofije na našem duhovnom tlu. Dakako, svijest o tom nedostatku bez teškoća otkriva njegovo porijeklo u vrijednosnom stavu prema kome pomenute problemske tematike spadaju u rubna područja tzv. filozofske „infrastrukture“, koja sama po sebi, navodno, ne mogu pokrenuti življi i dublji filozofski eros. Na tom se vrijednosnom stavu ne može ostati, jer on uvijek iznova uvodi u zonu provincijalne kulture, koja nije sposobna filozofiju kao takvu, ni sebe samu u odnosu prema filozofiji da reflektuje na utemeljen način. Nije sposobna zbog toga što iz vidokruga ispušta ono što je još od Platonovih dijaloga i Aristotelovog „Protreptikosa“ bilo učinjeno osiguranim i utemeljenim područjem filozofije: filozofski problem propedeutičkog uvođenja u filozofiju.

Da se taj vidokrug ne bi trajno izgubio u našoj filozofskoj kulturi odlučili smo da na Odseku za filozofiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, u okviru već utemeljenog izdavaštva s centralnim značajem časopisa „ARHE“, pokrenemo jednu specijalističku ediciju filozofske propedeutičke literature pod naslovom PROPAAIDEIA. Nomen est omen! U izboru toga naslova izražen je karakter, smisao i planirana sadržina te nove edicije filozofske literature: filozofska propedeutika, metodika i didaktika nastave filozofije, kao i filozofija na našem duhovnom tlu.

Prva od knjiga u ediciji PROPAAIDEIA je zbir tekstova pod naslovom „Tradicija nastave filozofije u prvim srpskim gimnazijama“ koje su nastavnici, saradnici i istraživači Odseka za filozofiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu sačinili u okviru rada na naučno-istraživačkom projektu „TRADICIJA NASTAVE FILOZOFIJE U PRVIM SRPSKIM GIMNAZIJAMA (SREMSKI KARLOVCI, NOVI SAD)“. Projekt je finansiran od strane Ministarstva nauke i zaštite životne sredine.

Novi Sad, decembar 2008. godine

MILENKO A. PEROVIĆ

EVROPSKA GIMNAZIJA I TRADICIJA NASTAVE FILOZOFIJE

Sažetak: U tekstu se izlažu osnovne činjenice iz istorije srednjeg gimnazijskog obrazovanja u modernoj Evropi do 20. vijeka. Svrha toga izlaganja sastoji se u pokušaju rekonstrukcije, s jedne strane, opšte filozofske i duhovne osnove na kojoj je nastala i na kojoj delimično još uvijek postoji evropska gimnazija, te s druge strane načina i smisla na kojima je filozofska propedeutika činila temelj nastave filozofije u gimnazijama.

Ključne riječi: gimnazija, novi humanizam, filozofska propedeutika

Razlozi nastanka i niza programskih transformacija gimnazija i drugih srednjih škola u istoriji evropskog školstva, posebno u modernom vremenu, oblikovani su djelovanjem niza temporalnih, duhovnih, filozofskih i pedagoških svjetonazornih faktora. U ovom radu usredsređićemo se na tri vodeća pitanja u razumijevanju tih faktora: (1) pitanje o konteksturi istorijata evropskih gimnazija, koje treba sagledati sa stanovišta vodećih i najznačajnijih modela organizacije gimnazije kao srednjoškolske obrazovne institucije (model austrougarske gimnazije, model pruske i model ruske gimnazije); (2) pitanje o filozofskom, svjetonazornom i pedagojskom temelju gimnazije s obzirom na proces uspostavljanja renesansnog humanizma, njegovu transformaciju u tzv. novi humanizam 19. vijeka i krizu ideje novoga humanizma; (3) pitanje o smislu i načinima statuiranja filozofske grupacije predmeta, u prvom redu filozofske propedeutike, u nastavnim planovima evropskih gimnazija.

Vodeća svrha sva tri pitanja sastoji se u tome što već sama strategija traženja odgovora na njih omogućava da se na bolji način osvijetli sklop djelovanja, smisao, pa i konkretna sadržina istorije postanka i razvitka prvih srpskih gimnazija. Budući da su prve srpske gimnazije, u Sremskim Karlovcima i Novom Sadu, u istorijskom smislu nastale specifičnim djelovanjem sklopa brojnih okolnosti izvan domicilne države srpskog naroda, djelovanje predočenih faktora, koji su uslovljavali istorijat evropskih gimnazija, nije bilo je onemogućavano granicama državnih entiteta, niti razlikom političkih i prosvjetnih sistema. Drugim riječima, činjenica da su prve srpske gimnazije osnovane, te da su dugo djelovale na rubnom području jedne velike evropske carevine, kakva je bila Austro-Ugarska, uslovlila je da su bile obuhvaćene jednim ili drugim prosvjetnim sistemom (austrijskim ili mađarskim), da se u njima neposredno ostvarivala ista pedagoška paradigma kao i u tim sistemima, a posredno kao u pruskom ili ruskom obrazovnom sistemu, napokon, da su donosile isto ili srodno filozofsko, svjetonazorno i pedagoško iskustvo kao i gimnazije u duhovno vodećim zemljama i nacijama epohe.

(1) KONTEKSTURA ISTORIJATA EVROPSKE GIMNAZIJE

Po svom pojmu, a tek dijelom po svom unutrašnjem pedagoškom smislu, poznosrednjevjekovna i moderna gimnazija upućuju kako na pojam tako i na instituciju gimnazije u staroj Heladi. U njoj je „Gymnasion“ (grč. γυμνάσιον = vježbam gimnastiku) označavao mjesto tjelesnog i duhovnog osposobljavanja mladeži, „mjesto za vježbanje“. Tjelesni aspekt osposobljavanja bio je u prvom planu. To pokazuje i etimologije pojma gimnazije. U gimnazijama su gimastičari vježbali goli, što bi se, i bez poznavanja historijskih činjenica, dalo zaključiti na osnovu porijekla riječi (γυμνός, gymnós = nag). Na to značenje izvorno upućuje i etimologija riječi gimnastika (γυμνάζομαι, gymnázomai = „vježbati golog tijela“). Takve helenske gimnazije bile su rasute po gradovima drevne Helade, a u helenističkoj epohi i po Egiptu, Siriji i ostalim državama Male Azije u kojima se rasprostirala helenska kultura. Približno krajem petog vijeka gimnazije su postale višim obrazovnim školama u kojima su svoje besjede držali filozofi, retori, naučnici etc. U svakom helenskom polisu postojala je jedna ili nekoliko gimnazija. Najpoznatije od njih bile su Dromos u Sparti, tri atinske gimnazije (Akademija, Likeion i Kinosarg), Kraneion u Korintu, gimnazije u Neapolisu, Tarentu, Regiumu, Efesu, Nikeji i drugim gradovima.

U Rimskoj republici nikada nije bilo institucija sličnih grčkim gimnazijama. Istina, Rimljani su svoje škole (grč. schola = „dokolica“, od čega dolazi prvo opšte označavanje škola u Srednjem vijeku) nazivali gimnazijama, a kasnije pojmom studium. Prvi univerziteti, osnovani u Italiji i Francuskoj, obično su se nazivali Studium generale ili Universitas, ali ponekad i gimnazijama i akademijama. Prije toga, porijeklo novovjekovnog školstva u Srednjem vijeku treba tražiti u manastirskim, crkvenim i gradskim školama. Srednjevjekovno školstvo u cjelini razvijalo se od manastirskih, preko crkvenih škola, do univerziteta kao mjerodavnog mjesta naučne djelatnosti. Prve podsticaje takvom razvoju školstva dao je godine 789. Karlo Veliki s „Admonitio generalis“, kojim je, između ostalog, prema idejama filozofa Alkuina, provedena svojevrsna reforma obrazovanja u Franačkom carstvu. On propisuje svim manastirima i biskupskim sjedištima u Franačkoj da uspostave škole za buduće klerike. Vječni spas vjernika zahtijevao je jedan stalež klerika, koji mogu čitati i pisati latinski, da bi ispravno držali liturgiju i Sveto pismo. Budući da je Biblija u to vrijeme još uvijek recipirana kao tuđe kulturno dobro, bilo je potrebno obezbijediti proces njezinog edukativnog usvajanja. U tu svrhu Alkuin je, s jedne strane, nastojao na pripremanju djela „artes liberales“, a s druge strane na pripremanju potpunog i kritički osiguranog teksta Svetog pisma. Filozofsku osnovu toga poduhvata izložio je u djelu „Disputatio de vera philosophia“. Cijeli koncept karolinške obrazovne reforme počivao je na ideji da sticanje znanja u umijećima čitanja i pisanja, te poznavanje latinskog jezika, treba da služi kao uvod u izučavanje sedam slobodnih umijeća, da bi se onda uz njihovu pomoć studiralo Sveto pismo. Slikom sedam stupnjeva „philosophia“ (artes liberales), koji uvode u hram „vera philosophia“ (sacra scriptura), htio je Alkuin da uvjeri buduće klerike u nužnost prisvajanja mudrosti antike. Bez nje nije moguće studiranje Biblije. Na tragu obrazovne politike Karolinga, školstvo se u 9. vijeku razvijalo prevashodno u manastirima. Daljnji razvoj Alkuinovog nasljeđa omogućava Martinus Kapelas (Capellas) isticanjem

potrebe za posebnim razvitkom svake "ars". Johan Skot Eriugena toj tendenciji dodaje isticanje naučnog značaja logike (dialectica), koja je "majka svih slobodnih umijeća", sistem svih realnih pravila, koja se moraju opaziti ako neka istina treba da bude naučno iskazana. U manastirskim školama odnjegovana je postupno glosa kao posebna literarna forma. U cjelini, manastirske i crkvene škole služile su u prvom redu obrazovanju budućih sveštenika.

Pozicioniranje filozofije kao posebne duhovne forme i edukacije u filozofiji u latinskom Srednjem vijeku u bitnom je smislu najprije zavisilo od stupnja društvenog i duhovnog razvitka. Na ranim stupnjevima toga razvitka filozofija je zadugo bila tretirana kao tuđe kulturno dobro. U formalnom smislu, hrišćanstvo je s "nasljednom masom" Rimskog carstva preuzelo i filozofiju. Zato je ona bila najprije samo maglovito shvatanje kao formalno ugledna duhovna djelatnost starih, ali sadržinski sasvim nedostatna. U najboljem slučaju, filozofija kao duhovni rezultat paganskih Rimljana i Grka mogla je biti održavana u životu samo kao opšta duhovna baza "artes liberales". Opet, ona je mogla istorijski biti djelotvorna samo ako je njezin novi posjednik, latinsko hrišćanstvo, mogao u tome naći neki dublji duhovni ili ideološki interes. Zbog filozofskih tekstova koji su pisani na jezicima koji se nijesu poznavali, a dijelom i zbog toga što je opšta nepismenost bila normalno stanje evropskog ranog Srednjeg vijeka, nasljeđe filozofije bijaše moguće preuzimati samo u okviru institucije škole.

Institucije srednjeg obrazovanja do 16. vijeka, iz kojih su nastale gimnazije, bile su škole (scholae) – manastirske, crkvene (crkvenih redova) i kućne, utemeljene po paradigmi starorimskih škola. Nauke koje su u njima predavane bile su artes liberales, „slobodna umijeća“, tj. nauke čije se upražnjavanje smatralo dostojnim slobodnog čovjeka, za razliku od „nečistih umijeća“, koja su bila skopčana s fizičkim i zanatskim radom (artes sordidae, technai banausoi). Pojam *artes liberales* ekvivalentan je grčkom *enkyklios paideia*, te je izražavao karakter višeg obrazovanja, uključujući gramatiku, retoriku, aritmetiku, geometriju, muziku, astronomiju, muziku i dijalektiku. Iako su postojali brojni pokušaji da se proširi broj disciplina koje bi bile uključene u *artes*, naprimjer, filozofijom, medicinom, gimnastikom etc., korpus od sedam disciplina ostao je konstantnim tokom vremena dužeg od hiljadu godina. Na stadiju višeg antičkog obrazovanja, glavnu ulogu imale su gramatika i retorika; dijalektika se izučavala prvenstveno u okviru filozofije, dok su matematički predmeti potiskivani u zadnji plan, osobito u Rimu. U poznato-antičkom vremenu, „brojčani predmeti“, kao što su matematika, geometrija, astronomija i muzika, objedinjeni su zajedničkim nazivom Quadrivium („Četvoropuće“), a od 9. vijeka naše ere cjelina „slovesnih nauka“ – gramatika, retorika i dijalektika – postala je Trivium („Tropuće“). Dakle, pozna antika je Srednjem vijeku isporučila septem artes liberales kao vlastiti cjeloviti sistem opšteg višeg obrazovanja. Na srednjevjekovnim univerzitetima predavanje artes liberales činilo je osnovu fakulteta slobodnih umijeća, koji su, kao propedeutički, pripremali studente za izučavanje teologije, prava, medicine i drugih nauka. Od početka 13. vijeka osnivaju se gradske škole (prvenstveno u Njemačkoj i Italiji), od kojih su se neke kasnije preobrazile u gimnazije. Glavninu nauka koje su u njima predavane činio je, u većini slučajeva, trivium, a glavni predmet bio je latinski jezik. U protestantskim područjima s Reformacijom su u 16. vijeku uspostavljane tzv. latinske škole, čiji se školski nadzor nalazio u rukama biskupa, područnih plemića ili

gradskih vijeća. Glavni cilj školskog obrazovanja ostajao je i dalje u sticanju znanja iz latinskog i grčkog jezika, za potrebe čitanja biblijske lektire. Latinska škola značila je od Srednjeg vijeka školu koja je drugačija od malih neovlašćenih škola. Svoje učenike pripremala je za duhovnički poziv ili za studije na univerzitetu i podučavala prije svega latinski jezik. Ona je često postojala u biskupskoj crkvi ili pri gradskoj crkvenoj opštini. Poslije sekularizacije crkvenih dobara u periodu Reformacije mogla je ona postojati i kao plemićka škola ili gradska škola. Postepeno gradske latinske škole počinju da se nazivaju gimnazijama (napr. *gymnasia academicum*), dok neke od njih prerastaju u univerzitete. Postanak gimnazija vezan je s nastajanjem latinskih škola u 15. i 16. vijeku, koje su zauzimale viši položaj u odnosu sa škole na maternjem jeziku, u kojima je obezbijeđivano elementarno obrazovanje. U epohi Renesanse i posebno Reformacije prodiru u školsku obrazovanost novi pravac – klasični, koji će ubrzo istisnuti srednjevjekovni, sholastički pravac. Pod njegovim uticajem nastao je cijeli niz novih humanističkih latinskih škola. One su takođe nazivane i licejima, gimnazijama, učenim školama, pedagogiumima etc. Prva takva latinska škola nastala je u Londonu 1510. godine. U cjelini, naziv latinska škola tek je tokom 19. vijeka potpuno iščezao i bio zamenjen pojmom humanističke gimnazije. Na drugoj strani, srednje stručno obrazovanje razvijano je u tzv. realnim školama (realkama). Realna škola (njem. *Realschule*) u Njemačkoj, Rusiji i nizu drugih zemalja bila je srednja ili nepotpuna srednja škola, u kojoj su bitnu ulogu imali predmeti prirodnačkog i matematičkog usmjerenja. Prototipovi realnih škola bile su praktične školske institucije koje su nastale u Evropi još u Srednjem vijeku. Jedan od rodonačelnika realnih škola bio je Kristof Zemler iz Halea, koji je 1707. godine organizovao matematičko-mehaničku realnu školu (*Mathematische und Mechanische Realschule*). Realke su poslije toga bile vrlo rasprostranjene.

Tokom perioda od 16. do 18. vijeka, na institucionalnim osnovama latinskih škola nastajale su gimnazije u kojima su u prvom planu bili stari jezici, grčki i latinski, te antička literatura (klasično obrazovanje). Širenjem ideja Reformacije u Evropi prioritet klasičnog obrazovanja, koje se nalazilo pod uticajem Katoličke crkve, bio je potkopan. Luter se ipak zalagao za očuvanje i razvitak latinskih škola. U Njemačkoj prvi pokušaj uspostavljanja novog sistema gimnazijskog obrazovanja pripada Melanhtonu, koji je 1526. godine osnovao gimnaziju u Nirnbргу, sučeljavajući ideale protestantizma i klasicizma. Njezin kurs obuhvatao je početne predmete, uključujući i retoriku. Naporedo s latinskim jezikom u starijim razredima predavao se i grčki jezik. Melanhtonov posao nastavili su Kamerarij, Neander, Trocendorf i Šturm, koji su od nove škole zahtijevali „priučavanje mladalačkog duha u usklađenosti, skladnosti, harmoniji i logici misli“. Prvo iskustvo masovnog obučavanja u srednjoj obrazovnoj školi ostvario je I. Šturm. Po njemu, cilj gimnazije je postizanje “mudre bogobožljivosti”. Neander je takođe došao do ideje o uvođenju gimnazijskog kursa prirodnih nauka, smatrajući da je «sedinjavanje znanja jezika s prirodnim naukama zalag svestranog razvitka ljudskog duha». Ubrzo, već krajem 16. vijeka, te škole postale su državnim školama po cijeloj Zapadnoj Evropi. Obuhvatajući tadašnje srednje obrazovanje, one su služile skoro isključivo kao institucije za pripremu onih koji se opredjeljuju za univerzitetske studije. Bez obzira na tu činjenicu, tokom 16. i 17. vijeka gimnazije su očuvale mnogo zajedničkih crta sa srednjevjekovnim školama. Božji zakon i latinski jezik u njima su bili glavni predmeti; iz matematike i grčkog jezika

proizilazili su osnovi, a metod učenja kao i ranije bio je formalni. Uporodo s gimnazijama, počevši od druge polovine 16. vijeka, djelovali su jezuitski kolegiji, u kojima su gimnaziji odgovarala zapravo tri niža razreda – takozvana inferiora studia. Inferiora studia sastojala se od pet razreda: 1) infima grammatica, 2) media grammatica, 3) suprema grammatica (syntaxis), 4) humanitas i 5) rhetorica. U njima, kao i u gimnaziji, počinjalo se s latinskom gramatikom, a završavalo retorikom. «Ne znanje», govorilo se u statutu Akvavive, «nego vježbanje u razgovoru i pisanju čini cilj izučavanja gramatike».

Od kraja 17. i početka 18. vijeka u programe gimnazija prodiru elementi naučne spoznaje prirode i novi jezici: njemački i francuski. U predavanja su bile uključene i matematičke i prirodne nauke. Gimnazije su bile izuzete od uticaja sveštenstva i predane na upravu državi. U drugoj polovini 18. vijeka gimnazije se oslobađaju jednostranog gramatičkog usmjerenja u izučavanju starih jezika, zahvaljujući radovima Fridriha Augusta Volfa. Na duhovnim podsticajima novog humanizma ona postaje škola slobodnog, opštečovječanskog obrazovanja. U isto vrijeme, gimnazije postaju obrazovnim institucijama koje u prvom redu pripremaju za univerzitet. Kada su u Pruskoj stupila na snagu pravila o atestatu zrelosti (1788), one su dobile isključivo pravo da budu uslov upisivanja na univerzitetske studije. Pedagošta slabost gimnazija 18. vijeka bila je mnogopredmetnost i nedostatak sposobnih predavača. Predavačka mjesta dobivala su se uobičajeno po rekomendaciji (kao u 16. i 17. vijeku) ili na osnovu ispita iz teologije ili filozofije. Prvi specijalni ispit za predavače gimnazije ustanovljen je početkom 19. vijeka (1810.) i uveden je vrlo postepeno, naprimjer, u Austriji samo 1848. godine. Ti nedostaci bili su odstranjeni u njemačkim gimnazijama u prvoj polovini 19. vijeka. Pod uticajem naučnih radova Volfovih učenika (Bek, K. Miler, Negelsbah i drugi) i političkog i socijalnog preporoda Njemačke tada su konačno izrađena osnovna načela gimnazijskog obrazovanja koja su i sada na djelu. „Gimnazija je – kaže Šrader – škola za onaj dio naroda koji, uz pomoć znanja zakona čovječanstva, hoće da stane u red prvih ljudi, koji upravljaju državnim razvitkom ili se, pomoću razumijevanja zakona prirode, osposobljavaju za život». Glavna sredstva za postizanje tih ciljeva savremena gimnazija crpi iz starih jezika i matematike. Dominira latinski jezik, izučavanje kojega počinje od prvog razreda, dok se grčki izučavao od trećeg razreda. Od matematičkih nauka obično se predaju aritmetika, algebra, geometrija i trigonometrija. U kurseve nekih zapadno-evropskih gimnazija ušla je i prirodna nauka (botanika, zoologija i mineralogija). Značajno mjesto pripadalo je maternjem jeziku i literaturi. Maternji jezik, stari jezici, matematika i zakon božji (vjeronauka) smatrani su glavnim predmetima. Drugostepeni predmeti bili su novi jezici, istorija i geografija, osobito domaća, kaligrafija, crtanje i gimnastika. Protiv vladajućeg položaja starih jezika šire se u novije vrijeme glasovi čak i u samom centru humanističke obrazovanosti, u Njemačkoj.

Gimnazije su na početku 20. vijeka postojale u Austro-Ugarskoj, Njemačkoj, Grčkoj, Danskoj, Bugarskoj, Holandiji, Rusiji, Srbiji i njemačkim kantonima Švajcarske. U Francuskoj, Portugaliji i Finskoj gimnazijama analogne škole bile su liceji (Lycées i Collèges), u Britaniji gramatičke i srednje škole (Grammar-Schools, Grammar-Colleges i High Schools), u SAD gramatičke i srednje škole (Grammar-Schools i High Schools) u Belgiji i Luksemburgu ateneji (Athénées) u Španiji institutes i colegios, u Italiji licei (italijanske gimnasi imaju karakter progimnazija), u Švajcarskoj kantonalne

škole (Cantonschulen), u skandinavskim državama „naučne škole“ etc. Uzor klasične gimnazije bila je pruska gimnazija. U njoj se krug predmeta formirao u prvoj polovini 19. vijeka pod uticajem neohumanizma. Vaspitni ideal u njoj bio je svestrani razvitak čovjeka i orijentacija na široko intelektualno obrazovanje.

1.1. Austrijske i mađarske gimnazije

Tokom 17. i u prvoj polovini 18. vijeka gimnazijsko obrazovanje u Austriji nalazilo se u rukama jezuita¹. Gimnazija koje su osnovali drugi duhovni redovi ili zajednice bilo je vrlo malo, ali se i u njima većim dijelom održavao jezuitski sistem. Prvi pokušaj da se stupi u borbu s pedagoškim sistemom jezuita događa se u potonjim godinama carevanja Karla VI (umro 1740. godine), kada je za sve gimnazije bio uveden vladarski nadzor. Za vladavine Marije Terezije gimnazije su bile takođe izuzete od vođstva crkve i godine 1753. dobile su novi nastavni plan. Ujedno, gimnazije su bile izuzete od dejstva prastarog načela svestaležnosti i učinjene dostupnima samo dvorjanima. Godine 1774. slijedile su nove reforme: proširenje programa matematike, prirodne istorije, opšte istorije (dijelom na račun latinskog jezika); pristup gimnaziji opet je omogućen svim staležima; uspostavljena je stroga kontrola u izboru nastavnika etc. Ipak, ubrzo se desilo vraćanje na raniji sistem, a po smrti Josifa II, 1790. godine, vraćen je i uticaj svještenstva, što se na snažan način odrazilo na novo uređenje gimnazije iz 1819. godine. Opet, 1849. godine usvojeno je novo uređenje kojim je broj razreda povećan na osam, dok je na račun latinskog jezika proširena nastava istorije, geografije i maternjeg jezika. Uvedena je ponovo prirodna istorija (koja je bila isključena uređenjem iz 1819. godine) i sistem pruskih atestata zrelosti. Napokon, 26. maja 1884. godine utvrđeni su novi nastavni planovi. Sve gimnazije su oglašene kao državne ili privatne; svaka gimnazija dijelila se na nižu gimnaziju (Untergymnasium, prva četiri razreda) i višu gimnaziju (Obergymnasium, starija četiri razreda). Obavezni predmeti bili su vjeronauka (zakon božji), latinski, grčki i maternji jezik, geografija i istorija, matematika, fizika, prirodna istorija i filozofska propedeutika. Neobavezni predmeti bili su: novi jezici, kaligrafija, crtanje, pjevanje, stenografija i gimnastika. Prema planu iz 1884. godine nedjeljni raspored nastave bio je sljedeći: vjeronauka se učila u svih osam razreda sa po dva časa nedjeljno, latinski jezik u prvom i drugom razredu po osam časova, od trećeg do šestog razreda po šest časova, u sedmom i osmom razredu po pet časova, grčki jezik od trećeg do osmog razreda (s četiri ili pet časova), maternji jezik u svim razredima (s četiri, odnosno tri časa nedjeljno), geografija i istorija u svim razredima (s tri ili četiri časa), matematika takođe, fizika na preskok (u 3., 4., 7. i 8. razredu, s tri časa), prirodna istorija (u 1., 2. 3., 5. i 6. razredu). Napokon, filozofska propedeutika izlagana je u sedmom i osmom razredu s po dva časa nedjeljno.

U slovenskim provincijama Austrije do 1860. godine strogo su se držali opštih nastavnih planova, potpuno isključujući domicilne jezike tih naroda iz nastavnog procesa. Od toga vremena slovenski jezici u nekoliko gimnazija dobili su jednak status s njemačkim jezikom, pa su čak i postali jezicima nastave. Isto je moguće reći i o italijanskom jeziku, tamo gdje je njime govorilo većinsko stanovništvo. Školska go-

1 Holder, «Oesterreichische Volks- und Mittelschulen in der Periode 1867–77» (Berlin, 1878).

dina u austrijskim gimnazijama trajala je od 16. septembra do 16. juna. Broj praznika, osim uskršnjih dana, kolebao se između 24 i 27 dana. Učenici su stupali u prvi razred ne mlađi od 9 godina. Njihov broj u jednom razredu nije prelazio ukupno 50. Godine 1885. u Austriji je bilo 139 gimnazija, s 2.781 predavačem i 43.775 učenika. Postojale su još i realne gimnazije.

Gimnazije u Mađarskoj² nastale su u isto vrijeme i unekoliko su se razlikovale od austrijskih. Po uređenju iz 1879. godine, razlikuju se državne gimnazije, opštinske, privatne i gimnazije koje pripadaju katoličkom svještenstvu. Uporedo s mađarskim jezikom (30 časova) učen je i njemački (19 časova). Broj časova starih jezika bio je 11, a vjeronauke 5 časova. Razlika je još bila u tome da su crtanje i gimnastika ovdje bili obavezni predmeti. Godine 1881. postojala je 151 gimnazija, s 2.356 nastavnika (asistenata i pomoćnika) i 35.803 učenika. Školska godina počinjala je prvog septembra i trajala do prvog juna.

1.2. Pruske gimnazije

Prve se pruske gimnazije³ otvaraju za vrijeme Fridriha I (umro 1713. godine). Ipak, u 19. vijeku bilo ih je vrlo malo i skoro se ničim nijesu razlikovale od drugih srednjoškolskih ustanova. Godine 1788. donesen je kraljevski ukaz o uspostavljanju ispita zrelosti; pristup univerzitetu imali su samo oni koji su položili ispit pred posebnom komisijom. Zahvaljujući tom restriktivnom uslovu povećao se broj gimnazija i učenika u njima. Sljedeće uredbe iz 1820. i 1834. godine onemogućile su i pristup u državnu službu onima koji nijesu položili ispit zrelosti. Poslije podržavljenja, tj. predaje u ruke svjetovnih vlasti, gimnazije su od 1787. godine bile potčinjene Višem školskom savjetu (Oberschulcollegium), a od 1808. godine posebnom departmanu narodne prosvjete u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Godine 1825. formiraju se provincijski školski kolegiji, u sastav kojih su obično ulazili filolozi, umjesto ranijih članova svještenih konzistorija. Statutom iz 1816. godine gimnazija je razdijeljena u šest razreda, u kojima su tri potonja bila dvogodišnja. Statut je odredio i osnove gimnazijskog obrazovanja u starim jezicima i matematici, te je davao, suprotno prijetodnoj praksi, prostor za druge predmete, koji su činili osnovu realnih škola. Obavezni predmeti bili su: vjeronauka (18 časova), latinski jezik (68 časova), grčki jezik (43, počevši od 4. razreda), njemački jezik (40), matematika (54), prirodna istorija (18), istorija i geografija (27), crtanje (6 u prva tri razreda) i kaligrafija (3 časa u jednom razredu). Neobavezni su predmeti bili: jevrejski jezik, pjevanje i gimnastika. Novi nastavni planovi donijeti su 1837. godine. Na račun časova iz matematike, njemačkog jezika i prirodne istorije povećan je broj časova latinskog jezika (do 86), uveden je francuski jezik (u tri starija razreda, svega 6 časova) i filozofska propedeutika. Planom iz 1856. godine još više je osnažena uloga

2 Schwicker, Johann Heinrich, «Die Ungarische Gymnasien», Pest (1881).

3 Enzyklopädie Erziehungswissenschaft, Stuttgart, 1984.; Neigebauer, «Die preussischen Gymnasien und höheren Bürgerschulen» (1835); Wiese, «Verordnungen und Gesetze für die höheren Schulen im Preussen» (B., 1875); Wohlrab, «Gymnasien und Gegenwart» (Leipzig, 1874); Weck, «Das deutsche Gymnasium» (Berlin, 1875); «Statistisches Jahrbuch der höheren Schulen Deutschlands, 1892-93»; Schmid, «Erziehungs-Encyclopädie»

starih jezika, a ostali predmeti su ograničeni na ono najneophodnije. Planom iz 1882. godine sačuvana je dominacija starih jezika, ali su učinjeni i ustupci u korist prirodnih nauka, matematike i francuskog jezika. Postojale su i progimnazije (četvororazredna, šestorazredna i sedmorazredna). Interesantno je da u planu iz 1882. godine u listi predmeta više nema filozofske propedeutike. Bez sumnje, ako je statuirana u gimnazijsko obrazovanje zahvaljujući ogromnom autoritetu Hegelove filozofije i duhovnoj poziciji njegovih sljedbenika, filozofska propedeutika je uklonjena iz pruskih gimnazija zbog opšteg uvjerenja vremena o tzv. „slomu“ filozofije njemačkog idealizma. Dakle, u gimnazijskim programima Pruske postoje vjeronauka, njemački jezik, latinski jezik, grčki jezik, francuski jezik, istorija i geografija, matematika, prirodna istorija, fizika i kaligrafija, ali je filozofija nestala iz njih! Godine 1859. uporedo s gimnazijama nastajale su realne škole, koje se od 1882. nazivaju realnim gimnazijama. Godine 1892. u Pruskoj je bilo 270 gimnazija s preko 75.000 učenika i 45 progimnazija s manje od 5.000 učenika. U drugim njemačkim državama skoro svuda vladao je pruski sistem gimnazija. Nešto je drugačijeg karaktera bio virtemberški gimnazijski sistem od 10 razreda.

1.3. Ruske gimnazije

Najstarija ruska gimnazija, tzv. Akademska, osnovana je 1726. godine⁴. Njezin prvi inspektor Gotlib Bajer podijelio je na dva dijela: na njemačku ili pripremnu školu, koja se sastojala od tri razreda, i latinsku školu od dva razreda. Za nju napisao i prvi statut «Gegenwärtige Einrichtung des Gymnasiums», 1731). Dvije godine kasnije Fišer je za nju sastavio novi pravilnik. Konceptijski je zamislio gimnaziju kao humanističku njemačku školu, te je uveo u nju, osim latinskog jezika, kurseve grčkog jezika, čitanja rimskih pjesnika, pravila oratorskog umijeća i logiku. Interesovanje za gimnaziju ne samo da se nije povećavalo, nego se drastično smanjivalo. Zbog toga je omogućen upis u nju i djeci iz srednjeg staleža i čak vojničkoj djeci, koja će ubrzo postati većinom učenika u školi. Od 1753. uvedene su i stipendije da bi se povećao broj učenika. Od 1747. uprava određuje da nastavnici predaju na ruskom jeziku. Godine 1758. uprava nad gimnazijom data je M.V. Lomonosovu. Ni vođstvo velikog naučnika nije moglo zaustaviti krizni proces u toj gimnaziji, pa je ona zatvorena 1805. godine zbog nedostatka nastavnog kadra, mnogobrojnosti gimnazijske uprave (rektor, inspektor, kon-rektor, glavni inspektor...) i nedostatka odgovarajućeg statuta. Druga ruska gimnazija osnovana je 1755. godine pri Moskovskom univerzitetu, pod imenom Univerzitetska ili takođe Akademska. Cilj joj je bio pripremanje za univerzitetska predavanja. Po sastavu učenika dijelila se na dva ode-

4 Marthe, «Zur Geschichte der russischen Gymnasien, Program der Dorotheenstädtischen Realschule in Berlin» (1859); Феоктистов, «Материалы для ист. просвещения в России» (СПб., 1865); Владимирив, «История Первой казанской гимн.» (Казань, 1868); Д. А. Толстой, «Акад. гимн.», «Записок Акад. Наук»; Робер, «Организация учебн. части в гимн. « («Русск. Вестн.», 1860); Николаи, «О назначении гимн. в системе народного образования» («Морской Сборн.», 1860, № 3); «Сведения о числе учивш. в гимн. с 1857 по 1866 г.» («Ж. М. Н. Пр.», 1868 г., №№ 8 и 10, и 1869 г., № 5); Е. Шмид, «История среднеучебн. зав. в России» (СПб., 1878); его же, статьи в «Encyclopädie» Шмида (т. VII, изд. 1875 г., под загл. Russland); К. Шмидт, «История педагогики» (пер. Циммермана, СПб., 1878); его же, «Gymnasische Padagogik» (1857); Негельсбах, «Гимназич. педагог.» (пер. Кораблев, Ревель, 1889); Шрадер, «Гимн. и реал. учил.» (пер. под ред. Янчевецкого, Ревель, 1892).

ljenja: jedno za građanstvo, drugo za plemstvo, a nastavni kurs je bio isti za obje grupe. Svako od njih dijelilo se na četiri „škole“, koje su se opet dijelile na razrede. U prvoj (ruskoj) školi postojali su sljedeći razredi, zapravo predmeti: 1) gramatika, 2) poezija i 3) retorika. U drugoj (latinskoj): 1) gramatika i 2) sintaksa latinskog jezika. U trećoj (naučnoj): 1) aritmetika, 2) geometrija i geografija i 3) filozofija. U četvrtoj: jezici evropski i grčki (za one koji žele – istočni jezici). Ova gimnazija je izgorjela 1812. godine i poslije nije obnovljena. Godine 1758. po obrascu moskovske bila je osnovana gimnazija u Kazanu, koja i sad postoji pod imenom Prve kazanjske gimnazije. Zbog etničke strukture okolnog stanovništva u njoj se posebna pažnja poklanjala istočnim jezicima: tatarskom, kalmickom i dr. Godine 1765. bila je preoblikovana po planu fon Kanica. Do 1786. godine nalazila se pod vođstvom Moskovskog univerziteta, a od tada pod mjesnom upravom. Ukinuta je 1788., a opet obnovljena 1798. godine radi „obrazovanja mladih za vojnu službu, a ne za učeno stanje“. Neobično je zanimljiv njezin nastavni plan, utemeljen na kombinovanju humaniore s vojničkim obrazovanjem. Dakle, postojali su u njoj nastavni predmeti: katehizis, logika, praktička filozofija, istorija, geografija, matematika, mehanika, građanska arhitektura, fortifikacija, artiljerija, taktika, fizika, hemija, hidraulika, naturalna filozofija, geodezija, pravna nauka, i jezici – ruski, slovenski, latinski, njemački i tatarski; ples, mačevanje i muzika. Godije 1804. gimnazija je bila preobražena po statutu zajedničkom za gimnazije i potčinjena Ministarstvu narodne prosvjete. Osim tih gimnazija postojalo je još u 18. vijeku gimnazijsko odeljenje u Kadetskom korpusu, za pripremu plemića za građansku službu. Početkom 19. vijeka obrazovano je Ministarstvo narodne prosvjete, te su počele da se osnivaju gimnazije po cijeloj Rusiji. Godine 1803. Aleksandar I osniva gimnazije u svakom gubernijskom gradu. Godine 1804. donosi se „Statut obrazovnih institucija“, u kojemu se postavljaju i ciljevi gimnazije: priprema za univerzitet, predavanje građe potrebne za uljudnog čovjeka i priprema za učiteljska zvanja. Saglasno tome, plan je sačinio Fus po obrascu francuskih liceja. Plan je sadržao osnove bitnih nauka: matematika, istorija, geografija, statistika, filozofija (prvi razred: logika i opšta gramatika, drugi: psihologija i moral, treći: estetika i retorika, četvrti: prirodno pravo i narodno pravo), politička ekonomija, nauke elegancije, prirodna istorija, tehnologija i komercijalne nauke, latinski jezik, njemački i francuski jezik, crtanje.

Godine 1826. osnovan je «Komitet ustrojstva školskih ustanova» koji je izradio novi statut za gimnazije, utvrđen 1828. godine. Postavio je dva cilja gimnazije: pripremu za univerzitet i valjano vaspitanje. Uvode se izmjene u sistem rada. Gimnazija se sastoji od sedam razreda. Glavni predmeti postali su stari jezici i matematika. Od filozofskih predmeta zadržana je samo logika (u zajednici sa slovenskom filologijom): u prva tri razreda po šest časova, u ostalim razredima po četiri ili pet časova. Plan je obilježen i opadanjem klasicizma u gimnazijama (skoro iz svih je izbačen grčki jezik) i kolebanjem između klasičnog i realnog sistema. Revolucionarna 1848. godina donijela je oprez u izučavanju pisaca republikanske antike. Iz cjelokupnog složenog koncepta plana ispali su filozofski predmeti. To ispadanje se nastavilo i u konceptu iz 1864. godine. Reformom gimnazije iz 1871. godine opet je utemeljena klasična gimnazija s dva stara jezika i progimnazije. Ponovo je uvedena logika (u sedmom razredu)⁵ i geografija,

5 Энциклопедический словарь Брокгауса и Ефрона (1890-1907);

smanjen broj časova istorije i vjeronauke, zamijenjena je kosmografija matematičkom geografijom etc. Od 1890. godine logika je spojena s ruskim i crkvenoslovenskim jezikom u jedan nastavni predmet. U cijeloj Rusiji je 1892. godine bilo 180 gimnazija s 61.079 učenika i 4.942 nastavnika.

(2) NOVI HUMANIZAM KAO DUHOVNI I FILOZOFSKI TEMELJ GIMNAZIJE

Pojam novog humanizma označava ponovno buđenje literarno-humanističkog pokreta oko 1750. godine u Njemačkoj, iako mu je sama nominalna signifikacija znatno kasnijeg istorijskog datuma, kako to i inače biva s refleksijom i samorefleksijom značajnih epoha ili duhovnih pravaca u evropskoj istoriji. Nithamer je 1808. godine iskovao termin "humanismus"⁶ kao "oznaku pravca" starije humanističke pedagogije, koja se razlikuje od filantropističke pedagogije. Za njega je humanizam sve ono što doprinosi oblikovanju više prirode čovjeka. G. Foigt označava tim pojmom 1859. godine istorijsku epohu i duhovno držanje koje treba da objasni težnju Novog vijeka za humanitetom na primjeru Grka i Rimljana. To određenje onda prodire u moderne evropske jezike. Paulsen⁷ je skovao izraz "Neuhumanismus" da bi uspostavio razliku između grčko-njemačkog humanizma i rimsko-italijanskog humanizma Renesanse.

U temeljnom smislu renesansni humanizam počiva na ideji duhovne obnove antičkog svijeta. Smisao zahtjeva za obnovom počiva na imanentnoj potrebi vremena za prevladavanjem duha Srednjeg vijeka, etabliranih struktura feudalnih društava, apsolutne duhovne i svjetovne dominacije katoličke crkve i sholastičke filozofije. Antika je svojom duhovnom svježinom, gipkošću predstava o bogu, kosmosu, čovjeku, prirodi etc., postavljena kao uzor antifeudalnog i antisholastičkog doživljaja svijeta i samorazumijevanja čovjeka. Protiv totalizirajućih i heteronomnih feudalno-teoloških postavki, renesansni humanizam istakao je ideal individualne ljudske slobode. Protiv hrišćanske rascijepljenosti zbilje na ovostranu i onostranu, on je "spustio čovjekov pogled s neba na zemlju". Protiv hrišćanskog odbijanja prirodnog, on je interes okrenuo prema prirodnom svijetu i prirodi (čulnosti i putenosti) samog čovjeka. Protiv otuđivanja ljudskih stvaralačkih moći pred onostrano postavljenim silama, on je istakao vrijednost individualnog ljudskog rada (svjetovni poslovi, zanat, trgovina). Protiv naučne i tehničke zatvorenosti društva, on je postulirao smjelost novih naučnih hipoteza i istraživanja. Protiv lokalističke ubogosti života pod vlašću crkve, postavlja ideal nacionalne države, urbaniteta i mlade progresivne građanske klase. Nasuprot teokratskoj koncepciji idealne božje države (civitas Dei), postavlja realitet ljudske vladavine u prirodi i društvu (regnum hominis). Protiv studija božanskih nauka (studia divina), ona postavlja ljudske, humane nauke (studia humana). Protivno robovanju autoritetima, ističe laicizam, autonomiju i novi tip čovjeka kao univerzalnog stvaraoca (uomo universale). Umjesto anonimne utopljenosti

6 F.J. Niethammer, *Der Streit des Philanthropismus und Humanismus*, 1808.

7 Paulsen, Friedrich, *Geschichte des gelehrten Unterrichts*, Band 2, *Der gelehrte Unterricht im Zeichen des Neuhumanismus*, Leipzig 1885.

u opštu bezličnost, Renesansa postavlja ideal samosvjesnog čovjeka, ličnosti. Umjesto univerzalističke uloge latinskog jezika, ona uzdiže narodni govor (*lingua volgare*) i stvaranje na nacionalnim jezicima. Klasični humanizam poznog Srednjeg vijeka (Petrarka) i vremena Renesanse, dakle, karakteriše zahtjev za intenzivnim bavljenjem rimskom i grčkom literaturom, koja je opet otkrivena (*studia humaniora*). Antika i prije svega Rim (Ciceron) bili su doživljeni kao klasični ljudski obrazac i ideal (*humanitas*).

Iz razlika prema renesansnom humanizmu može se na valjan način osvijetliti pozitivni karakter „novoga humanizma“⁸. Za renesansni humanizam studij antike koncipiran je kao put oslobođenja od teoloških i filozofskih sholastičkih pretpostavki, da bi se posvjedočilo znanje koje počiva na sebi. Idealna čovječnost ostvaruje se obuhvatnim studiranjem antičke literature. Stoga ovaj humanizam označava naprije učeni pokret koji hoće da obnovi antičku sliku čovjeka. Ciceron i Kvintilijan su uzori, posebno u retorici. Iako se u Reformaciji i u protivreformaciji na različite načine prosuđuju ideje italijanskog renesansnog humanizma, izvjesno je da one nijesu bile bez uticaja, s jedne strane, na izgradnju Melanhtonovog koncepta osnova protestantskog obrazovanja, pa time u prvom redu i na njegov koncept gimnazije, te s druge strane, uticaja na osnovu jezuitskog školstva, a samim tim i na ideju i praksu jezuitske gimnazije. Kao što je tok i proces obrazovanja u protestantskim učenim školama određivala hrišćanski interpretirana klasična literatura, s čim je neposredno bio skopčan zahtjev za pristup Bibliji u originalnom tekstu (Melanhton), tako je i u katoličkim jezuitskim gimnazijama postojala ista takva određenost. Zbog toga je potpuno shvatljivo što je u tim zahtjevima latinski jezik imao određenu, štaviše, izrazitu prednost nad grčkim jezikom. Dakako, sami karakter protestantskog ethosa, te s njim povezana ideja utiliteta s odgovarajućim moralističkim ekskursima, nije mogla da ne dođe u jasnu opreku s humanizmom, te da njegove osnovne poruke, kako u ravni opšteg pogleda na svijet, tako i u ravni konceptijske i pedagoške izgradnje gimnazije, ne preokrene u praksu nesadržajne marljivosti.

Novi humanizam dijeli s renesansnim ljubav prema klasičnoj starini, a razlikuje se od njega svojom filozofskom dubinom. Nezadovoljstvo prelaskom s feudalne na građansku sliku svijeta uslovalo je da novi se humanizam u psihološkom i svjetonazornom smislu rodio iz “žudnje prema Grcima”. Dakako, ta je žudnja bila produktivna u tom smislu da je mogla postati pokretačem za izgradnju nove koncepcije literarno-estetičko-istorijskog obrazovanja, koje je filozofski i antropološki fundirano na uzoran način. U njemu se povezuje iznova zasnovana nauka o antici (klasične studije) s posebnim naukama o čovjeku koje su se konstituirale u drugoj polovini 18. vijeka. Gradivni elementi novog humanizma su filozofije Lajbnica i Kanta, Fihteovo “Učenje o nauci” iz 1794/5., prosvjetiteljska ideja tolerancije, Vinkelmanova recepcija Grka, Rusoova filozofsko-istorijska shema, te Herderovo novo tumačenje jezika i istorije. U neposrednije gradivne elemente novog humanizma spadaju sljedeći: 1. Značajni filolozi otvorili su inovativne spoznaje i nova tumačenja u nauci o antici (klasične studije): J.M. Gezner u Getingenu, J.A. Ernesti u Lajpcigu, H.G.Hajne i Fridrih August Volf u Haleu i Berlinu (Homersko pitanje); 2. Antičku istoriju umjetnosti i arheologiju ponovo je inspirisao idealistički na-

8 Herwig Blankertz: *Neuhumanismus*, In: Dieter Lenzen (Hg.), *Pädagogische Grundbegriffe*, Frowohlts Enzyklopädie, 6. Aufl. Reinbek 2001, Bd. 2, S. 1092-1103.

čin posmatranja grčke umjetnosti Johana Joakima Vinkelman (1755.); 3. Ideja „humanosti“ bila je centralna težnja njemačke klasike koja se oslanjala na Rusoovo obnovljeno traganje za ljudskom „prirodom“, koje je i samo bilo oslonjeno na Antiku, a posebno na Grke (filhelenizam): Lessing, Herder, Götze i Šiller; 4. Fridrih Gedike utemeljio je u Pruskoj starojezičku nastavu s novim usmjerenjem u Gimnaziji Fridriha Verderšesa i berlinskoj Gimnaziji; 5. Vilhelm Humbolt razvio je novo tumačenje grčkog jezika i kulture kao put prema uzornoj ljudskosti („Über das Studium des Alterthums und des Griechischen insbesondere“ 1793); 6. Široki krugovi u njemačkom građanstvu vidjeli su u novom humanizmu šansu za društvenu emancipaciju na način ličnog obrazovanja.

Svi navedeni elementi utkani su u novu sliku čovjeka koju je izgradio novi humanizam. Ta slika svoju najvišu punoću dobiva kod V. Humbolta, F. Schlegela, Götze, Šilera i Helderlina. U toj slici centralno mjesto zauzima ideja da se potonja svrha svega sastoji u obrazovanju individualnosti čovjeka. Individualnost je shvaćena kao oslobođena od teoloških heteronomnih polaganja prava na zahtjeve, te je ukorijenjena u pojavnom svijetu. U obrazovnom životnom procesu individualnost se oslobađa od heteronomnih veza. Ona u slobodnoj igri ispunjava svoje snage i razvija harmonični idealitet. U studijama antike, kao i umjetnosti uopšte, ona treba da teži ispunjenom samorazumijevanju, da bi se kretala prema svom najvišem određenju u idealu čovječnosti. Ona prolazi put od subjektiviteta prema objektivitetu. Studije jezika stoga nijesu tek jedan dio ljudske spoznaje. Naprotiv, sve što jeste čovjek - jeste posredstvom jezika i jezikom je određeno. Antropologija stoji u službi teorije obrazovanja koja obuhvata sva područja ljudskog znanja. Tek u 20. vijeku, s rastom antimetafizičkih tendencija u filozofiji, s industrijalizacijom i demokratizacijom društva, novi humanizam počinje gubitku svoju filozofsku, duhovnu i socijalnu osnovu.

Dakako, pripremu za to gubljenje priredila je već prosvjetiteljska ideja napretka. Do određenog stupnja smanjila je mjerodavnu vrijednost mjesta Antike u korist moderne nauke i literature. Programski, s obzirom na statuiranje jezika kao nastavnih predmeta, to je uslovalo rastuću prevlast francuskog jezika u Zapadnoj Evropi. U njemačkoj školskoj pedagogiji (filantropizam) u isto je vrijeme jačala kritika jednostrane dominacije starih jezika, a ohrabrivana je i sumnja u njihovu korist za mladalački razvoj, što će uslovljavati promjene školskog kanona u pravcu orijentacije na neposredniju korisnost i na sadašnjost. Filolog Fridrih August Volf formulisao je novohumanistički ideal kao „unapređenje čistog ljudskog obrazovanja i uzdizanje svih duhovnih i duševnih snaga u lijepu harmoniju unutrašnjosti i spoljašnjosti čovjeka“. Iz toga su, poslije političkog sloma Svetog Rimskog Carstva, teolog Imanuel Nithamer u Bavarskoj (1808.) i Vilhelm fon Humbolt⁹ u Pruskoj izveli konzekvencije po teoriju obrazovanja prema novoj orijentaciji prosvjete. Duhovni otac njemačkog liberalizma bio je u toku Pruskih reformi 1809. godine 16 mjeseci voditelj sektora obrazovanja i projektovao je svoj koncept u Kenigsberški i Litvanski školski plan. Tako je nastala u 19. vijeku „humanistička gimnazija“, koja je regulisala pristup univerzitetskim studijama. Osim toga, zasnovao je Humbolt kao model za novu koncepciju znanosti i berlinski Univerzitet (1810.) na kojemu je i novi naziv „gimnazijskog profesora“ bio uveden kao mogući stručni profil

9 Clemens Menze, *Die Bildungsreform Wilhelm von Humboldt*, Hannover, 1975.

zanimanja (uvođenjem ispita *examen pro facultate docendi* 1810. godine kao prijetihodnika današnjeg državnog ispita) na studijama klasične filologije. U Humboltove novohumanistički nastrojene saborce pored saradnika J.V. Siverna i direktora gimnazije A.F. Bernardija i R.B. Jahmana spadao je i teolog i filozof Fridrih Šlajermaher; oni su bili članovi "Wissenschaftlichen Deputation".

Novi humanizam postavio je u prvi plan vrijednost individualnosti i zahtjev za obrazovanjem svakog čovjeka. Jezik važi kao centar čovječnosti. Pomoću formalnog jezičkog obrazovanja dolazi čovjek do sebe samoga. Izučavanje starih jezika, prije svega grčkog, prevashodno služi toj svrsi, jer on može na čist način reprezentovati strukture jezika. Humbolt je iz toga izveo stav da takvo obrazovanje može biti od koristi i napr. budućim stolarima, što će u daljnjoj istoriji škole svakako ostati kao teorijski postulat. Svaki učenik dobiva preko grčkog jezika materijalni pristup kulturi koja znači ono idealno, koja kao izvor duhovne inspiracije stoji u suprotnosti prema rastrojenoj, ugrožavajućoj, antihumanoj sadašnjosti. Put prema slobodi i sposobnost duhovnog odupiranja onome puko aktuelnom vodi preko humanističkog obrazovanja. Svako pozivno obrazovanje ima za pretpostavku taj pedagoški put. Valjano obrazovani čovjek moći će stoga s punom energijom i svoje životno zanimanje bolje upražnjavati. Zbog toga, u humanističkoj gimnaziji stari jezici moraju biti potpuno u prvom planu¹⁰. U praksi se, suprotno Humboltovoj intenciji, događalo da je iz školsko-praktičkih razloga latinski često bio pretpostavljen grčkom jeziku.

Humanističke gimnazije mogle su, uprkos svojoj distanci prema modernom svijetu u njemačkom jezičkom prostoru, svoj visoki društveni, duhovni i obrazovni prestiž potvrđivati dijelom i u savremenosti. Istodobno, zauzimalo je i u ostaloj Evropi klasično obrazovanje svoje priznato mjesto. Kao pozitivna će biti posebno isticana, čak i s različitih svjetonazornih stanovišta, sposobnost da se antički tekstovi u svom vremenu s kritičke distance tretiraju i da se njihova mjerila relativiziraju. Ipak, mnoge institucije koje su zamislili novohumanistički teorijski kreatori u 19. vijeku iščezavale su ili gubile izvorni smisao kada su stavljane u praktičnu školsku politiku. Posebno se to događalo stoga što su država i roditelji nametali svoje – više pragmatične, a manje idealističke – zahtjeve (podanički duh, nacionalizam, ušteda troškova, korisnost). Filolog i filozof Fridrih Niče kritički se odnosio prema tom izvitoperavanju smisla gimnazijskog obrazovanja. Mnogi učenici doživljavali su gimnaziju kao pedantsku, životu stranu, doboš-školu (Paukschule), kojoj će reformska pedagogija u 20. vijeku suprotstavljati alternative. Zbog toga se, povratno, i sami neohumanizam podvrgava načelnoj kritici. Njegov aristokratsko-elitistički stav više nije primjeren duhu vremena, koji de facto mnogim mladim ljudima ne sugerise obrazovanje kao mehanizam duhovne i socijalne samorealizacije čovjeka, nego ga naprotiv čini faktorom povećavanja njihove društvene izopštenosti. Teorijsko-obrazovna orijentacija na klasične studije osporava se već samom činjenicom da je filozofska i naučna kritika u bitnom revidirala sudove modernog čovjeka o antičkoj epohi. Bitnije od toga je da humanistički obrazovni ideal više nije primjeren u industrijskoj epohi, jer više ne posjeduje veću realno-praktič-

10 Manfred Fuhrmann, *Latein und Europe, Die fremdgewordenen Fundamente unserer Bildung, Die Geschichte des gelehrten Unterrichts in Deutschland von Karl dem Grossen bis Wilhelm II*, Köln 2001.

nu vrijednost, posebno u područjima prirodnih nauka. Stoga iz reda prirodnih nauka i dolaze najoštrije kritike gimnazije i humanističkog obrazovanja¹¹. U punoj mjeri je tako postala spornom novohumanistička orijentacija na verbalizam, koncentracija na jezičku stranu čovjeka i formalno shvaćanje obrazovanja. Osobito se smatra spornim stavljanje jezika u centar duhovne aktivnosti, naspram susretanja s realnom i aktivnom komunikacijom.

(3) PROPEDEUTIKA FILOZOFSKA

Porijeklo filozofske propedeutike, osim u uzvornim djelima helenskih filozofa, (u prvom redu u brojnim Platonovim dijalozima, koji imaju propaideičku funkciju, te Aristotelovom „Protreptikosu“), treba tražiti u *Enkyklios paideia* grčke antike. Uvedena je od sofista kao nastavno područje više naobrazbe, a Platon će je shvatiti kao korpus encikličkih predmeta (aritmetika, geometrija, stereometrija, astronomija, učenje o harmoniji), koji služe kao priprema, tj. *propaideia* za filozofsku spoznaju¹². Vlastiti vodeći karakter pripreme za filozofiju ona ne gubi ni u preokretanju u *Artes liberales* rimske pedagogije kod Cicerona, Seneke i Kvintilijana. Izmjena toga karaktera događa se tek s početkom patristike. Dok je do tada filozofija postavljala pretenziju na zahtjev da do same sebe mora obezbijediti propedeutički put, podvlašćivanjem pod instanciju novouspostavljajuće hrišćanske dogmatike sama filozofija se počinje stavljati u propedeutičku ulogu za jednu drugu duhovnu formu, naime za teologiju. Taj proces transformacije filozofije u propedeutiku teološkog mišljenja započinje kod Klementa, Origena i Avgustina. Kao nastavna osnova *Septem artes liberales*, koje čine Trivium (gramatika, retorika, dijalektika) i Quadrivium (aritmetika, muzika, geometrija, astronomija), dobiva filozofija, shvaćena kao propedeutika, svoje mjesto u poretku studija teologije (Hrabanus Maurus, Notker Teutonicus). Institucionalizacija filozofske propedeutike kao fakulteta za početne studije dopušta doduše mogućnost nastanka jaza između nje kao sistematske školske nauke i filozofije u pravom naučnom smislu. Toma Akvinski upozorava na nedovoljnost *Artes liberales* kao okvira za filozofiju i integriše filozofsko mišljenje u korpus legitimirane snage teologije. U Melanhtonovoj reformističkoj nastavnoj osnovi filozofska propedeutika napokon gubi svoje mjesto na univerzitetu, ali ga dobiva u višim razredima latinske škole, premda i tu u službi teologije.

Od vremena *Peripatosa* i vremena kada je ta filozofska škola utemeljila jednu od vodećih linija tradicije filozofije i kulture u cjelini, način pripreme ili pred-vježbe za neku nauku nije imenovan pojmom propedeutika, nego pojmovima „organon“ ili „instrumentum“. Zbog te okolnosti filozofska i opšta kultura zadugo ga nijesu upotrebljavale. Zato će se termin „propedeutika“ javiti u njemačkom jezičkom prostoru tek u drugoj polovini 18. vijeka, a u francuskom i engleskom tek sredinom 19. vijeka. Slično će biti i s imenovanjem predmeta koji je imao funkciju svojevrsnog uvođenja u filozofiju u srpskim gimnazijama u Sremskim Karlovcima i Novom Sadu. Ono što se „u školama

11 Herwig Blankertz, *Die Geschichte der Pädagogik, Von der Aufklärung bis zur Gegenwart*, Wetzlar, 1982.

12 Platon, *Politeia (Respublica)*, 536 d

kao propedeutika nauka” daje jeste, kako to kod Kanta glasi, organon, logika posebne upotrebe razuma, koja “sadrži pravila da se na izvjestan način o predmetima ispravno misli”¹³. Ta propedeutika, iako je za one koji je uče ono prvo, svakako prema “hodu ljudskog uma” je ono potonje. Tek kada je neka nauka već dugo dovršena, može se dati i pravilo prema kojemu ona kao nauka postupa¹⁴. To razlikovanje između propedeutike jedne nauke i same nauke važi po Kantu i za čistu filozofiju. Filozofija kao “spoznaja iz čistog uma” je “ili propedeutika (priprema), koja moć uma u pogledu sve čiste spoznaje a priori ispituje, i znači *kritiku*, ili je s druge strane sistem čistog uma (nauka), koji izvodi cijelu (istinitu, kao i prividnu) filozofsku spoznaju iz čistog uma u sistematskim vezama, i znači *metafiziku*...”¹⁵.

Termin “filozofska propedeutika” ulazi u širu upotrebu tek poslije 1800. godine. U toj je sintagmi sadržana suština Hegelovog zahtjeva u pogledu koncepta nastave filozofije u gimnazijama. Po Hegelovom shvatanju i shvatanju hegelijanaca filozofska propedeutika nije dio filozofije, jer *per definitionem* filozofija nema ništa “prijethodeće” što već ne bi bila filozofija, neki uvod u filozofiju, koji već ne bi bio polje opredmećenja same filozofije. Dok priroda ostalih nauka i znanja dopušta takve propedeutičke ulaze, filozofija mora započeti samom sobom. Međutim, obrtanje svijesti iz nefilozofske u filozofsku dopušta mogućnost da se razlikuje, na jednoj strani, apsolutni i objektivni početak u filozofiji, te na drugoj strani prosti subjektivni početak. Filozofska propedeutika može se shvatiti kao takav početak u subjektivnom smislu, kao “*put prema znanosti*, koji još nije sama znanost, ali je ima za unutrašnju *voditeljicu*”, i time kao “neko vaspitanje *subjekta* za filozofiju” (G.A.Gabler). Filozofska propedeutika, tako L. Noack 1854. formuliše, “treba da vodi individuu koja se na to odlučila prema filozofskom mišljenju, običnu svijest koja još zapravo nije filozofska korak po korak do tačke na kojoj joj sam nadolazi uvid u nužnost i značenje sistema filozofije, enciklopedijski nacrt kojega oblikuje sadržaj dva glavna dijela filozofije”¹⁶.

Na temelju moćnog Hegelovog autoriteta i njegovog koncepta gimnazijskog uvođenja u filozofiju, u Pruskoj je 1825. godine filozofska propedeutika uvedena kao gimnazijski školski predmet. Još 1837. godine, kako izvještava G. Lojhtenberger¹⁷, bila je ubrajana u one discipline koje “čine osnovu svakog višeg obrazovanja”. Ali upravo 1856. godine u “modifikacijama nastavnog plana za gimnazijsku nastavu” ona se više ne javlja kao posebni nastavni predmet. Uprkos najrazličitijim zalaganjima za njezino ponovno uvođenje u Njemačkoj, ona nije više bila zastupljena kao školska disciplina, za razliku od Austrije, Francuske i Švajcarske. O sadržaju propedeutike, dok je predavana u gimnazijama pod uticajem Hegela, skoro da je postojao opšti konsenzus. Prusko ministarstvo slijedilo je Hegelovo uvjerenje da tzv. empirijska psihologija i početne osnove logike treba da čine glavne predmete filozofske propedeutike. Ministarstvo je slijedilo Hegela i u uvjerenju da nije prihvatljiva propedeutika koja bi za predmetnu

13 Imanuel, Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, A 52

14 Kant, isto

15 Kant, isto, A 841

16 L.Noack, *Propädeutik der Philosophie*, 1854.

17 G. Leuchtenberger, *Die philosophische Propädeutik auf den höheren Schulen*, 1893.,

sadržinu imala nastavu istorije filozofije, kako su predlagali Šeling i Herbart, “jer je ona teška”. Ta nastavna osnova dijelom se održala do danas. Ipak je dugo ostalo nejasnim da li filozofska propedeutika, prilikom kasnijih ponovnih uključivanja u korpus gimnazijskih disciplina, treba da bude koncipirana kao uvođenje u univerzitetski studij filozofije ili – u staroj tradiciji *artes* – kao priprema za studij ostalih nauka. K.C.F. Krauze je već 1828. godine shvatio filozofsku propedeutiku prije svega kao opšti pripremu, jer ona daje osnovu za sve nauke. Takvo shvatanje pojma propedeutike do kraja vijeka učvrstilo se u opštoj jezičkoj upotrebi. Zato je filozofska propedeutika shvatana kao “predškoloвање za više studije koje prevazilaze gimnaziju, ukoliko ona nosi posebni filozofski karakter i ukoliko je usmjerena na dublje istraživanje”¹⁸. Štaviše, hegelijanac J. Šulc, razvijajući koncept gimnazija i viših škola, propisao je već 1824. godine ispit iz filozofije kao sastavni dio naučnog ispita za višu nastavničku službu. Svi sljedeći pruski ispitni propisi sadržali su tu uredbu, koja je u svoje vrijeme bila preuzeta i u modernoj Saveznoj republici Njemačkoj. Tek šezdesetih godina 20. vijeka filozofija kao ispitni predmet postupno nestaje iz ispitnog poretka za nastavnike gimnazija.

U mjeri u kojoj je postupno istiskivana iz gimnazijskih nastavnih planova, filozofska je propedeutika dobivala dignitet filozofskog problema. Zbog toga ona ima posebno značenje u današnjoj filozofiji, budući da se strateški shvata i koncipira kao uvod u filozofsko mišljenje. U tom pogledu misaoni impuls njezinom etabliranju među savremenim filozofskim disciplinama dala je svojedobno „Logička propedeutika“ (*Logische Propädeutik*) Vilhelma Kamlaha i Paula Lorencena, koja je bila koncipirana kao „predškola umnog govorenja“ i kao uvod u filozofiju metodičkog konstruktivizma. Godine 1983. su Ernst Tugendhat i Ursula Volf objavili „Logičko-semantičku propedeutiku“ (*Logisch-semantische Propädeutik*), koja se sadržinski razlikuje od Kamlah-Lorencenove, jer nudi uvod u analitičku filozofiju. Peter Janih, Lorencenov učenik, izdao je 2001. godine „Logičko-pragmatičku propedeutiku“ (*Logisch-pragmatische Propädeutik*), koja se smatra uvodom u filozofiju metodičkog kulturalizma.

MILENKO PEROVIĆ

THE EUROPEAN GYMNASIUM AND PHILOSOPHY TEACHING TRADITION

Abstract: The paper discusses fundamental facts of history of the high-school education in modern Europe until the 20th century. Purpose of that discussion is, firstly, to reconstruct general philosophical and cultural base from which originates and on which partly still functions European high-school concept. Secondly, discussion intends to explicate how and in what sense did the philosophical propaedeutics make ground for philosophy education in gymnasiums.

Keywords: gymnasium, humanism, philosophical propaedeutics

¹⁸ *Lexikon der Pädagogik*, 3, 1914., S. 1278;

SLOBODAN JAUKOVIĆ

OKOLNOSTI USTANOVLJENJA NASTAVE ESTETIKE U NOVOSADSKOJ I SREMSKOKARLOVAČKOJ GIMNAZIJI

Sažetak: Ovaj rad pokušava da rasvetli kontekst u kome se odvijala nastava estetike u gimnazijama u Novom Sadu i Sremskim Karlovcima. Da bismo to uspeali treba videti kako su filozofske ideje posredovane na prostoru tadašnje Vojvodine.

Ključne reči: Novi Sad, Sremski Karlovci, prosvetiteljstvo, estetika, posredovanje

UVODNE NAPOMENE

U ovim preliminarnim razmatranjima pokušaće se da se iznesu spoljašnje okolnosti koje su uticale na obrazovanje nastave estetike u pomenutim gimnazijama. Pri tome, *prvo*, jasno je da se ne može govoriti o estetici u današnjem smislu jedne posebne oblasti u filozofiji, nego da to predstavljanje mora da obuhvati kako susedne i rubne oblasti kao što su teorija književnosti, razne poetike, retorika i pozorište, tako i udaljene oblasti kao što su teologija, teorija saznanja, istorija i sve moguće normativne tendencije u pogledu uloge umetnosti u unapređenju opštenarodnog prosvetčivanja. *Drugo*, istorijski kontekst, ma kako on inače bio važan u ovakvim razmatranjima, biće pominjan samo u nužnoj meri, pošto je to ionako zadatak drugih istraživača. *Treće*, i daleko važnije, odnosi se na to što sebi stavljamo u zadatak da pokušamo da osvetlimo filozofski kontekst i ambijent u kome se odvija proces obrazovanja u ovim gimnazijama. Naime, sasvim je jasno da nastava u oblasti estetike i umetnosti nije na ovim mestima mogla nastati u nekom autohtonom smislu, već da je morala nastati kao rezultat posredovanja gotovo svekolikih evropskih filozofskih i kulturnih kretanja uopšte. Upravo u tom smislu treba stalno imati na umu da gimnazije u Novom Sadu i Sremskim Karlovcima bivaju tada i najuglednije visokoškolske ustanove, ali i centri emanacije najizrazitijih filozofskih i kulturnih evropskih kretanja i projekata, i to u najjačem smislu, pa otuda i neka vrsta trajne uzorne paradigme uravnoteženog i nacionalno osveštenog građanstva u koju upiru pogled Srbi u matičnoj državi. Mada o tome ovde neće biti reči, napomenimo tek toliko da kragujevačka Gimnazija i kasniji beogradski Licej kao dva korelata, u najboljem smislu reči, gimnazijama u Novom Sadu i Sremskim Karlovcima, slede gotovo iste obrazovno-kulturne putanje.

Dakle, iz prethodno skiciranog mislimo da sledi, da pre konkretnih predstavljanja i analiza nastave estetike i filozofije u širem smislu, treba prvo nešto reći o izvornim područjima iz kojih je poteklo pomenuto posredovanje, kao i o neposrednim nosiocima tog posredovanja.

POREKLO POSREDOVANJA NASTAVE ESTETIKE U NOVOSADSKOJ I KARLOVAČKOJ GIMNAZIJI

Poreklo posredovanja nastave estetike, i filozofije u najširem smislu, biće kasnije finije diferencirano i empirijski potvrđeno, ali u ovom trenutku može se preliminarno reći da ono koincidira s urgentnim povjesno-političkim zahtevom vremena na ovom prostoru, koji se, zapravo, odnosi na zahtev za dostizanjem prihvatljivog nivoa opšte prosvetčenosti i nacionalnog osvešćenja.

Otuda je logička konsekvenca isticanja ovakvog zahteva, o čemu svedoči raspoloživa arhivska građa i publikacije poglavito iz druge polovine 20. veka, orijentacija na *nemački* kulturno-filozofsko-jezički prostor, u kome su na najfilozofičniji način obdelavani isti zahtevi. Jer, i na ovom prostoru su na delu radikalni zahtevi za prosvetiteljsko-obrazovno-odgojnim uzdizanjem nemačke nacije filozofskim sredstvima. Ako se usvoji ovakva konstrukcija posredovanja mesta filozofije, i s njom estetike, na našem prostoru, jasno je da se mogu navesti dva uočljiva posredujuća impulsa:

a) *prosvetiteljstvo*, preko neposrednih đaka i populizatora prosvetiteljskih momenata Kantove filozofije, te Herderovih i Lesingovih spisa.

b) *filozofija nemačkog idealizma*, preko eksplicitnog usvajanja Hegelove *Estetike*, Šelingove filozofije umetnosti i Fihteove filozofije. Za ovo istraživanje svakako je najzanimljivije da se pokaže da su Hegelova estetička učenja imala izravni uticaj na umetnička kretanja i nastavu estetike. Umetnost se, i u tome se sastoji glavna teza Hegelove estetike, određuje putem njene kulturne funkcije u prošloj i savremenoj kulturi, a to je svakako moralo empatično odjeknuti na ovim prostorima. Treba imati na umu da ovu funkciju umetnosti, što je isto što i ustanovljavanje jedne povesne samosvesti, Hegel vidi ispunjenu u prošlosti, posebno u antici. Slobodni smo da tvrdimo da se ovom okolnošću može objasniti veliko interesovanje za grčku i rimsku antiku u kulturnom prostoru Vojvodine. To interesovanje se odrazilo u pozorišnom životu, književnoj i pesničkoj produkciji, ali svakako i u neposrednim školskim programima pomenutih gimnazija. Otuda veliki školsko-nastavni interes za grčke tragičare i rimske poetičare, za tehnike lepog besedništva i retoriku uopšte.

S druge strane, i projekt „mitologije uma“ na kome su zajednički radili Hegel, Šelling i Helderlin, pao je na pogodno tlo. Oni vide da u polisu umetnost ustanovljava religiju jedne povesne zajednice upravo putem lepih slika bogova, jednu u opažanju lepog prisutnu predstavu božanskog, čime se pružaju osnove običajnosti. Tako estetika dobija zadatak da omogućí jedno pojmovno dosezanje suštine umetnosti u čijem centru stoji određenje ideala. Otuda bi se, možda, moglo reći da Hegelova predavanja iz estetike imaju najjači uticaj u organizaciji nastavnih programa za izučavanje umetnosti.

Odgojni karakter koji u sebi nosi umetnost, a koji estetika eksplicitno formuliše, posebno je privukao naše ljude Šileru, pa ne čudi što će on pripadati skupini najprevođenijih autora.

Sve u svemu, jasno je da je ovaj kulturni prostor bio pod najjačim uticajem nemačke filozofije i estetike. Neko će reći da on, imajući u vidu tadašnji položaj Vojvodine, nije ni mogao da bude pod nekim drugim dominantnim uticajem. To je u velikoj meri tačno, ali se ipak treba imati na umu da je taj prostor i bio i mogao biti pod jačim uticajem, na

primer, ruske teologije, teozofije i opšte kulture, što bi i istorija i jezik u najvišoj meri sugerisali. Bilo kako bilo, filozofsko-obrazovni epohalni rasplet bio je takav da su prostor Vojvodine, a samim tim i pripadajuće obrazovne institucije, došle pod uticaj posredovanja najveće filozofije u tom veku i najveće filozofije posle grčke filozofije uopšte.

Ipak, nipošto se ne smeju zanemariti ni uticaji drugih kulturnih sredina i njima pripadajućih filozofsko-estetičkih učenja.

Tu, pre svega, treba imati na umu rusku kulturu. Tako, na primer, u gimnaziji koju su u Sremskim Karlovcima organizovali ruski profesori na čelu sa Emanuilom Kozaičinskim od 1733. god., peti razred zvao se *poetika*, a šesti retorika. Sva predavanja odvijala su se u skladu sa predavanjima ovih predmeta u Kijevsko-mogiljevskoj duhovnoj akademiji. Ili, na primer, prvi učenici srpski bogoslovni književnik i profesor vladika Dijonisijs Novaković, pohađao je gimnaziju i duhovnu akademiju u Kijevu, a kada se vratio u Novi Sad postavljen je za nastavnika i prefekta filozofije i teologije u novoosnovanoj novosadskoj Duhovnoj kolegiji. Ovo su samo neke od ličnosti koje su zarana prenosile ruske kulturne ideje, da bi se kasnije, praktično sve do početka II sv. rata, uticaj ruske kulture sve više širio na području Vojvodine.

Treći kulturni prostor sa koga su importovane filozofsko-estetičke ideje je svakako Mađarska, pošto su Segedin, a naročito Pešta, bili važna mesta obrazovanja vojvođanskih intelektualaca.

NAJZNAČAJNIJI POSREDNICI ESTETIČKIH IDEJA I UČENJA

Pošto se ne radi o dalekoj prošlosti, a i pošto postoji velika arhivska građa o tom istorijskom prostoru, verovatno nije odviše teško rekonstruisati izgled tog prostora u onom smislu u kom smo mi za njega zainteresovani.

Jasno je da su sasvim formalne, ili institucionalizovane veze sa Evropom bile sasvim retke, pa su mrežu kontakata činile lateralne, na entuzijazmu i rodoljublju inspirisane individualne veze. Ljudi koji su hrlili u Evropu i odatle donosili pojedinačne vesti, ali i struktuirane nacрте u kom smeru bi se trebalo kretati, bili su, po pravilu u punoj životnoj snazi i opremljeni neophodnim patosom za usvajanje i primenu onog novog i prosvetljujućeg. To je bio, moglo bi se reći, „Anaharsid do Anaharsida”, u onoj meri u kojoj je ime tog grčkog mudraca postala figura za obrazovanu osobu usred neobrazovanog naroda. Dositej Obradović je, na primer, po mnogima, bio jedna od prvih i najznačajnijih osoba tog tipa na našim prostorima. To bi značilo da su takvi ljudi na svojim plećima, nekada jakim a nekada slabašnim, poneli teret upoznavanja vlastitog roda sa evropskim kulturno-estetskim kretanjima, računajući sve rizike koje nosi takav tip usamljenog, samo na sebe oslonjenog, privatnog komuniciranja. Otuda su impresije tih ljudi ređe pogađale samu stvar, a češće su pripadale predrasudama, egzaltaciji, neizdiferenciranim utiscima, sklonosti ka jednostranoj aplikaciji, ili čak, pesimizmu oko mogućnosti primene onog viđenog.

Ako se želimo probiti do sadržinske i formalne strukture nastave filozofije i estetike u obrazovnim ustanovama, moramo imati u vidu taj prvi, najspoljašniji ali i presudno značajni, “prsten”, ili “omotač” koji je činio pomenuti intelektualni profil posreduju-

či evropske tendencije radikalno ka centru školskog obrazovanja, kao i prema drugim kulturnim ustanovama. Doprinos tih ljudi, nemerljiv u istorijsko-kulturnom pogledu, ipak je u sebi bio ambivalentan, ako se ima u vidu njihova misija na formalno-obrazovnom polju: s jedne strane, oni su donosili ono najsavremenije, ali je, s druge strane, najčešće odviše kratak boravak, vremenska neregularnost poseta, materijalna oskudica i često neadekvatna teorijska priprema, ponekad donosila zabunu, gubljenje u slepim ulicama i neprimerene sugestije. Moramo napomenuti da, ako želimo da predstavimo prvi najuticajniji krug ovih intelektualnih poslenika, ne možemo da ostanemo samo na onim ličnostima koje su striktno vezane za novosadsko-karlovački prostor, kao što je i prirodno da se kasnije izbor imena suzi upravo na taj prostor.

Sve u svemu bez navođenja njihovih rezultata, koji su na drugim mestima predstavljeni neuporedivo iscrpnije, probijanje do jezgra našeg interesovanja – strukture nastave u novosadskoj i sremskokarlovačkoj gimnaziji – bilo bi otežano i izgledalo bi arbitrarno po načinu pristupa.

Dakle, najosnovniji spisak ličnosti i njima pripadajućih doprinosa, izgledao bi ovako:

Vasilije Subotić, (1807-1869)

Iako pripadnik nižeg sveštenstva raspolagao je solidnim obrazovanjem, pa je sa latinskog prevodio Ovidija i Tibula, sa francuskog Monteskjea, a sa nemačkog Klopštoka, Getea, Herdera i Šilera. Iako mu prevodi nisu bili kongenijalnog karaktera, ipak, po Šmausu, o Subotiću treba “govoriti, pre svega, kao prevodiocu i posredniku između nemačke i srpske književnosti”.¹

Međutim, V. Subotić, brat inače mnogo poznatijeg književnika Jovana Subotića, za nas je neuporedivo važniji kao onaj koji je prvi dao pregled jednog celovitog estetičkog sistema. To je bila, zapravo, skraćena verzija sistematske estetičke studije kantovca Vilhelma Traugota Kruga, koja je 1810. god., objavljena pod naslovom *Učenje o ukusu ili Estetika*, a koja je pripadala Krugovom *Sistemu teorijske filozofije*. Krug je bio Kantov epigon, ali ipak Kantov, i na našem prostoru stekao je neupitni filozofski autoritet, pa će njegovo ime biti stalno pred nama u razmatranjima ustrojstva nastave u gimnazijama.

Nauka o estetičkim idejama, estetička *ideologija*, deli se na tri dela: nauka o lepom ili *kaleologija*, nauka o uzvišenom ili *ipseologija* i nauka o estetičkom srodstvu sa manje važnim estetičkim kategorijama ili *singeneologija*. Napuštajući unekoliko Kruga, Subotić će nagovestiti neku vrstu „normativizovane kritike”, tražeći da ocena dela razlikuje sadržaj (veštstvo) i formu i vodi računa o njihovom odnosu. Od sadržaja se traži da se zasniva na “pravim ponjatijama”, dakle autentičnom znanju o nauci iz koje proističu pojmovi. I dalje, opet u nekoj vrsti preskriptivne forme, Subotić tvrdi da srpski pisci treba da dobro nauče razne nauke da bi dostigli vrednosti klasicizma.

Subotićevu naučnu delatnost visoko ocenjuje i Dragiša Živković u svojoj disertaciji *Počeci srpske književne kritike (1817-1860)*², kada kaže da je Subotićevim prevodom

1 A. Šmaus, *Vasilije Subotić*, Venac, Beograd, XVII, 1932., str. 593.

2 Dragiša Živković, *Počeci srpske književne kritike (1817-1860)*, Beograd, Rad, 1965., str.105.

i adaptacijom Krugove estetike, “izložen estetički sistem Kantove filozofije”. Tu smo na tragu one procene ranije iznesene i koja se odnosi na verodostojnost posredovanja: leženije kazano, Subotić je izneverio Kruga koliko i ovaj Kanta, pa je veliko pitanje koliko je čitalac-student zaista bio u vezi sa Kantovom III kritikom.

Mihailo Ristić, (1829-1897)

Ristić je u gimnaziji u Sremskim Karlovcima od 1853. do 1861. god. predavao filozofsku propedeutiku, istoriju, čak i crtanje. U ovom delu on je za nas značajan, kao i Subotić, zbog toga što se opet jasno mogu pratiti putevi posredovanja nemačke filozofije.

On je, što je inače bio redak poduhvat, sačinio vlastito estetičko učenje. Jasno je da je to moralo biti jedno eklektičko učenje pošto je u sebe uključilo mnoga druga, ali se, ipak, u najvećoj meri oslanjalo na Krugove postavke. Njegova estetika, koja čini šestu knjigu *Sistema celokupne filozofije* deset knjiga, ima oko 120 strana. Iz njegovog dela³ vidljive su dve stvari: prvo, filozofsko-estetička učenja u obe gimnazije, kao i u Liceju, bila su pod najjačim uticajem nemačke filozofije i estetike, u ovom slučaju Krugove estetike; otuda su Krugove postavke presudno uticale na obrazovni proces u obe gimnazije i to u trajanju od skoro pola veka, od polovine do kraja 19. veka. Drugo, na delu je i jasna svest o odgovornosti za prosvetčenost vlastitog naroda, pošto autor, kako sam kaže, želi “da srpski narod upozna s filozofijom kako se ona tretira u kulturnom svetu a poglavito u nemačkom narodu”.⁴

S druge strane, a to su opet pomenute ambivalencije koje stalno treba imati na umu, Ristić kao da nije imao na umu da je čitavih dvadeset pet godina posle Kruga objavljena Hegelova estetika, koje se, prema Jovanu Ristiću, odnose kao “astrologija i astronomija”⁵. Ali putevi širenja filozofskih učenja idu često zaobilaznim putevima, pa je Krug Mihailu Ristiću morao biti glavni autoritet, pošto je to bio i na liceju u Segedinu gde je ovaj studirao filozofiju.

Opređenjem za krugovsku varijantu kantovske estetike, Mihailo Ristić je dalekosežno uticao na orijentaciju u estetici svoga doba, ali je time i energično potisnuo uticaj Ludviga Šedijusa koji je preko Lukijana Mušickog i Jovana Hadića uticao na srpsku estetiku, ali i književnu produkciju. Iako je sledio Kruga, Ristić je ipak uspeo da napravi samostalne otklone od Kruga, za razliku od Vasilija Subotića.

Zanimljivo je da je Ristić ponudio i etimološko objašnjenje reči “lepo”: po etimonu reči, *lepo* je u srpskom jeziku, ono što se prilepljuje, tj. „što nas zbog dražesti svoje neobuzdano k sebi privlači”⁶. Kao i Krug, dakle Kant, Ristić smatra da je *lepo* ono što aficira naša čula, te da služi samo da uspostavi igru mašte i razuma, odakle sledi da će on zagovarati subjektivističku estetiku. Raspravljajući o igri mašte i razuma, Ristić će se približiti Šileru i njegovoj postavci da je duša, u zahvatanju onoga lepog ušla u igru mašte i razuma, a da se ne bavi nekim tegobnim i neradosnim radom.

3 Kosta Petrović, *Istorija srpske pravoslavne velike gimnazije karlovačke*, Matica srpska, 1951, str.176., 229.

4 isto

5 Dragan Jeremić, *Estetika kod Srba*, SANU, Beograd, 1989., str.245.

6 isto, str. 247.

Pored striktnog razrađivanja estetičkih kategorija, Ristić se u svojoj *Estetici* bavi i muzikologijom, kao i poetikom koju potkrepljuje nizom primera rimskog i namačkog pesništva.

Istorijski deo o estetičkim učenjima, Ristić piše na osnovu *Istorije estetike kao filozofske nauke* herbartovca Roberta Cimermana. Tu se redaju učenja Platona, Aristotela, Plotina, Baumgartena, Mendelsona, Batea, Vinkelmana, Kanta, Herdera, Getea, Šilera, sve do Hegela. Pošto iscrpno govori o Hegelu, Miodrag Popović smatra da je Ristić, zapravo, hegelijanac⁷. Ipak, Ristićeva *Estetika* je u celini jedna više sistematizovana estetička enciklopedija nego estetika u užem smislu reči. Ona svakako znači napredak u radu na estetičkom području jer je, ako ništa drugo, iscrpnija i opširnija nego bilo koja druga rasprava pre nje. Kada se uzme u obzir i to da su, kako tvrdi Jovan Andrejević⁸, u to vreme u Pešti najviše dva studenta studirala estetiku, jasna je zasluga Ristićeva za posredovanje jedne evropske estetike koja je na malom prostoru privukla daleko više studenata.

Bl. G. Nešić

U pomenutom smislu opšte težnje za prosvetljavanjem, praktičnim pitanjima jezika i pesništva, ili školskim potrebama, nicali su i rukopisi nekada i nejasnog porekla. Takve prirode je *Teorija lepih umetnosti* koja se pojavila u *Srpskom letopisu* 1834. god., a koja se pripisuje Nešiću čiji je rukopis "izvučen iz ladice". On je, naime, taj rukopis pripremio za nekog svog učenika, pri čemu mu očigledno i nije naročito bilo stalo do autorstva, ali je time "obdelao i pečatiti dao dar rodu svome... i sebe slave venac zaslužio onaj koji nigda uvenuo ne bi"⁹.

I Nešić sledi nemačke izvore, verovatno *Opštu teoriju lepih umetnosti*, 1772., Johana Georga Sulcera, koji je i na Dositeja Obradovića izvršio određeni uticaj. Posebno je uspelo Nešićevo predstavljanje principa *mimesisa* koji predstavlja "estetičko podraživanje jestestva". Za posebne majstore podražavanja Nešić drži Pindara, Sofokla, Petrarku, Ariosta, Tasa, Servantesa, Klopštoka, Getea i Šilera, što bi značilo da stoji na pozicijama klasicizma.

Iz prethodno pomenutog Lazar Trifunović¹⁰ izvlači zaključak da je Nešić pomno studirao Vinkelmana time što je sledio njegovu podelu antičke umetnosti na četiri perioda: antički, uzvišeni, lepi, period podražavanja. Makar te veze ostale nejasne i u magli, opet stoji zaključak o gotovo nepogrešivom instinktu kulturnih posrednika u tom dobu da se vezuju za nesporne autoritete među svojim savremenikima.

7 isto, str. 251.

8 isto, str. 253.

9 isto, str. 210.

10 Lazar Trifunović, *Srpska likovna kritika*, Izbor, Beograd, Srpska književna zadruga, 1967. god., str. 40.

Jovan Sterija Popović, (1806-1856)

Sterija smatra da je umetnost sredstvo za vaspitanje i moralno uzdizanje i po tom prosvetiteljskom utilitarizmu najbliži je Dositeju Obradoviću. Ipak, svoja shvatanja o umetnosti izložio je uglavnom uzgredno. Za vreme boravka u Srbiji na Liceju, svoje estetičke koncepcije izložio je u popularno napisanoj *Retorici*.

Estetika je za Steriju nauka o svim umetnostima, a pošto je i nauka o ukusu, ona je i normativna nauka. On svoje poglede na estetiku izlažu i u svojim književnim delima. U *Romanu bez romana* Sterija se obračunava sa čitavom književnom epohom pseudo-klasicizma. Sentimentalno-avanturistička književnost, kojoj je na početku pripadao i realista Jakov Ignjatović, iskušana je kao pandan Servantesovom *Don Kihotu*. Sterija odbacuje svaki shematizam u književnom stvaralaštvu koji je tada bio obilato prisutan preko shematizovane fabule i standardizovanih junaka; zato pledira za istinitost, ili bar verovatnost onoga što se prikazuje u romanima.

Svojim radom Sterija postepeno uređuje teren za nepristrasnu književnu kritiku. Zanimljivo je istaći, a to je i u vezi sa našom tezom s početka, da Sterija traži i od kritike da bude naklonjena opštem dobru i time afirmiše pozitivne vrednosti u kulturi. Dakle, iako oštar u procenama, on je svestan da se objektivnom kritikom mora stimulisati sve što afirmiše opšte vrednosti. Pored tog zahteva, Sterija ističe i zahtev da se kritika oslanja na estetiku, što znači da kritičar mora da se upozna sa Aristotelom i Horacijem, „neka Lesingovu *Dramaturgiju* naizust nauči”, neka, kaže Sterija, ukus izобрази sa Šekspirom, Volterom, Ariostom, a i Dositeja do konca prouči; „neka Šlegelova *Predavanja o dramskoj umetnosti* pored sebe nosi”¹¹. Mi moramo da primetimo da se ovako rezolutni zahtevi danas više ne postavljaju ni na visokim školama koje su specijalizovane za ovakvu vrstu obrazovanja.

Jovan Stejić, (1803-1853)

Stejić spada u populizatore kulture. Svojom najvažnijom spisateljskom dužnošću smatra moralno vaspitanje svojih sunarodnika. Za njega, kao i za Dositeja, uzdizanje do prave prosvetčenosti i istinske moralnosti istovremeno znači i približavanje božanstvu kao savršenstvu, što znači da mu je prosvetiteljstvo fideističko, kao što će mu biti i estetika. Otuda, za njega, lepota može biti samo delo božjeg stvaralaštva i može se naći u svemu što postoji jer sve je delo boga-stvaraoca. Da bi se ostvario prosvetiteljski cilj, po Stejiću, najpotrebnije je izobraženje razuma pa sve sposobnosti moraju ovome biti podređene. Zato on pred umetnost postavlja zadatak ispunjenja “razumnosti i znanja”, a pred samo delo umetnosti ispunjavanje njegove moralne funkcije. Tako će Stejić biti jedan od prvih koji zagovara umetnost sa tendencijom da bi se recipijent obogatilo znanjem i ohrabrio za moralni život.

Ako je ovim zahtevima determinisan sadržaj umetničkih dela, Stejić formu izjednačava sa lepim izražavanjem. Svoje estetičke predilekcije najviše duguje Horaciju od koga usvaja mnoge maksime koje se odnose na moralno držanje čoveka.

Bio je jedan od prvih koji se vezao za Krugovu estetiku i filozofiju i prvi je popularizovao.

11 J. St. Popović, *Nešto o kritiki*, Serbski narodni list, str. 85.

Mušicki je jedan od onih koji će, kao izraziti predstavnik klasicističke poetike, širiti oduševljenje za Helene i Rimljane.

Na Mušickog je u duhu klasične poetike uticao njegov profesor estetike Ludvig Šedijus, inače vrlo uticajna ličnost kada je razmatrani prostor u pitanju. Ovaj profesor filologije i estetike na peštanskom univerzitetu, nastojao je da na vrlo energičan način proširi uticaj nemačke kulture na Mađarsku. Mada je bio potpuno u toku savremenih kretanja i tako se pozivao na Kanta, Šilera, Getea i Herdera, pre je bio vatreni pristalica antičkih mislilaca, Platona, Aristotela, Cicerona, Horacija i Kvintilijana. Imajući ovo u vidu, kao i da je Šedijus posredovao nemački filozofski uticaj u Mađarskoj i bio pedagog mnogim našim studentima, jasno je odakle tada figura intelektualca i nastavnika koji je istovremeno očaran i klasikom i nemačkom kulturom.

Mušicki, koga su zvali “srpski Horacije”, do Horacija kao svog glavnog uzora upravo je i došao preko njegovih nemačkih i mađarskih epigona. Kada je samostalno proučio *Poslanicu Pizonima* došao je do vlastite pozicije koja se sastojala u tome da kroz srce deluje na um. Zato i traži od pesnika da se osloni na imaginaciju koja će, s druge strane, biti pod umskim uticajem. U tom smislu i od slikara će tražiti da stvaraju slike na osnovu pesničke imaginacije, pa postoji verovatnoća da on nije poznao Lesingove ideje o granicama između slikarstva i poezije iznesene u *Laokoonu*.

Stalno pod impulsom zahteva za nacionalno prosvetiteljstvo, Mušicki spaja Horacijeve poglede na umetnost sa Herderovim pogledima na narodno stvaralaštvo. Rukovodeći se upravo ovim nacionalno-prosvetiteljskim razlozima, On prihvata Herderovo uverenje da narodno stvaralaštvo ima veliku vrednost i to je primenjivao naročito na jezik. Narod je taj koji obrazuje jezik, a tek posle dolaze umni spisatelji kojima, takođe, jezik mora biti svetinja. Po jeziku se može poznati, piše Mušicki, koje su glavne pozitivne duhovne osobine nekog naroda jer svojstva jezika i naroda stoje u “ravnom otkrovenju”. Jer, koliko je bogatiji jezik, toliko je uljudniji i izobraženiji narod. Ovom teorijom jezika Mušicki je blizak Herderu, ali i Vuku.

Na primeru Mušickog vidi se koliko je ova generacija prosvetitelja-stvaralaca i prosvetitelja-teoretičara vodila brigu o jeziku, pa ne čudi što će se pokazati koliko je pažnje posvećivano gramatici, poetici i retorici u svim obrazovnim ustanovama. U sadejstvu s ovim impulsom logično se javio i impuls da klasicizam postane neprikosnoveni kanon. Koliko god, na prvi pogled, ovi impulsi bili dobrodošli i opravdani, oni su po svojoj dijalektici izazvali okretanje od narodne poezije ka klasicizmu, pa i pored svog divljenja srpskom jeziku, ni Mušicki ni mnogi drugi nisu pisali u duhu narodne poezije. Otuda, s prodorom Branka Radičevića i Njegoša, tj. sa rušenjem klasicističkog kanona, uticaj Mušickog naglo opada.

U skladu sa Dositejevim prosvetiteljstvom koje je svesrdno podržavao, Mrazović je završio čuveni Felbigerov pedagoški tečaj u Beču, što mu je usmerilo daljnje aktivnosti: postao je glavni pedagog i prosvetitelj u Bačkoj, Baranji i Tolnajskež županiji.

Kao pedagog je napisao, kompilirao i prilagodio niz udžbenika, od kojih je najpoznatiji *Rukovodstvo k slavenskoj gramatici* (1794), i koji je pola veka smatran najboljom gramatikom slavenosrpskog jezika.

U Mrazovićevo vreme retorika je u školskim programima srednjih škola postala jedan od najvažnijih predmeta koji se razvijao upravo pod njegovim uticajem. Izgleda da je retorika prvi put ustanovljena još tokom 18. veka u Rumskoj privatnoj gimnaziji pravoslavnih žitelja¹². Odatle se taj predmet proširio dalje, pre svega u Srpsku pravoslavnu veliku karlovačku gimnaziju u kojoj je predavan od I razreda čovečnosti.

Mrazovićeva retorika pisana je slavenosrpskim a ne srpskim narodnim jezikom, sa primesama crkvenoslovenskog jezika. Otuda je bila više orijentisana ka crkvenom školstvu, pošto se u građanskim školama retorika predavala na latinskom jeziku. U određenom smislu Mrazović želi da se približi ruskom jeziku, što je bio vrlo čest slučaj, smatrajući da će srpski narod ovim približavanjem lakše održati svoje nacionalno i jezičko obeležje u Austriji.

Ali Mrazović je okrenut i tada vladajućoj filozofskoj paradigmi, naime filozofskom sistemu Kristijana Volfa¹³, i na osnovu njegove filozofije piše logiku kao srednjoškolski udžbenik. I u ovom primeru je na delu određena vrste kosmopolitske nastrojenosti tadašnjih intelektualaca koji uspevaju da svojoj sredini posreduju ono najmodernije iz tadašnje Evrope.

Mrazovićeva retorika je imala praktični, školski značaj. On se verovatno ugledao na neku retoriku oslonjenu na antičke uzore, pa se misli da je to „uglavnom urađano po Ciceronu”¹⁴. Njegova retorika je tipično klasicistička i prepuna primera iz klasične književnosti. Uzori su mu Aristotel, Kvintilijan i Ciceron. U evociranju na svoje nekadašnje učenje retorike u bogosloviji u Sremskim Karlovcima, arhimandrit Gavriilo Popović, član Društva srpske slovesnosti, kaže da je učio crkvenu retoriku u Francuskoj sačinjenu, koju su Rusi preveli i uveli u svoje seminare, a koja je predavana na slavenskom jeziku¹⁵. Smatramo da i ovaj podatak jasno ilustruje trud oko posredovanja relevantne literature u jednu nerazvijenu kulturnu sredinu, kao što ilustruje i svu naučnu skrupuloznost da se osloni na tada najrelevantnije izvore.

Iako se Mrazovićeva klasicistička retorika rubricira samo kao školsko-istorijska, ipak stalno treba imati na umu i veliki pedagoški trud, o čemu svedoči i Andra Gavrilović: učenici srpske gimnazije iz Sremskih Karlovaca morali su da prepisuju lekcije u beogradskoj Narodnoj biblioteci, sve dok im Mrazovićeva retorika nije omogućila da se, umesto prepisa, služe štampanom knjigom¹⁶.

12 Uglješa Krstić, *Srpska gimnazija u Rumi u 18. veku i njeni nastavnici*, Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu, 1939, XII, str. 424.

13 Andrija Stojković, *Rukopisna Logika i Metafizika Avrama Mrazovića*, Jugoslovenski časopis za filozofiju i sociologiju, Beograd, 1957, str. 94.

14 Dragiša Živković, *Počeci srpske književne kritike (1817-1860)*, Beograd, 1957.

15 Dragan Jeremić, *Estetika kod Srba*, SANU, 1989., str. 95-96.

16 Andra Gavrilović, *Prvi liričari i estetičari u novijoj književnosti srpskoj*, Glas srpske kraljevske akademije, Beograd, 1901, str. 221.

Svojim teorijskim i književnim radom Jovan Subotić je obeležio prelaz od kosmopolitskog klasicizma na narodnjački romantizam kod Srba. On je igrao važnu ulogu u kulturnom i političkom životu Srba u Austro-Ugarskoj bivajući sudija u Zagrebu, poslanik u zagrebačkom saboru, predsednik Matice srpske i urednik *Serbskog letopisa*.

Kao i mnogi drugi nadahnut prosvetiteljstvom, Subotić odlučuje da piše dela koja će razumeti i prihvatiti narodne mase, pa to ovako artikuliše: „da narod izobražavamo, ili da se na izobraženje samog znanja i samih nauka damo?”¹⁷. Odgovarajući na sopstveno pitanje, Subotić smatra da je mnogo važnije da se narod obrazuje, nego da same nauke napreduju. Ovaj stav, koliko radikalna toliko i zanimljiv, kojim se traži neka vrste suspendovanja praćenja nauke u korist trenutno važnijeg obrazovanja naroda, počiva na argumentu da za nauku “rade i najslavniji umstovatelji Evrope”, a obrazovati narod “samo je nama ostavljeno”.

U tom smislu je, po Subotiću, postupao i Dositej koji je svojim *Basnama* dopro do najširih narodnih masa. Novi nacionalni pravac u srpskoj književnosti, koji Subotić najavljuje, poći će od panslavizma i od uverenja, kao što je najavljiavao Herder, da će slovenski narodi stvoriti velika dela književnosti, te da otuda srpska književnost ima sjajne izgleda za procvat ukoliko se osloni na narodnu poeziju koja je već stekla veliki ugled u Evropi, o čemu govore reakcije Getea i Mickjeviča. Po Subotićevom mišljenju, srpske narodne pesme nisu *Volkslieder* nego *Nationlieder*, jer su izraz kolektivnog narodnog uma, jedne “mitologije uma” po Hegelu.

U skladu s tim Subotić napušta klasicističku paradigmu po kojoj obrazovanost i učenost stoje u osnovi umetničkog stvaralaštva, pa u osnov kulture stavlja dela mašte i umetničkog stvaranja proglašavajući poeziju za temelj autentične prosvete: poezija je, istina, cveće, ali cveće u sebi sadrži seme, kaže Subotić.

U *Novom serbskom letopisu* iz 1837. god. pojavio se članak *Pozorište, narodnje pozorište, srbsko narodnje pozorište*, koji se pripisuje Jovanu Subotiću. Svet se tretira kao ogromna pozornica u kome se na ograničenom prostoru prikazuju svetska zbivanja. Pošto se stvaraoci i događaji u svojoj relevanciji razlikuju od naroda do naroda, ima smisla ustanoviti nacionalno pozorište, pa Subotić vidi potrebu za stvaranjem srpskog narodnog pozorišta. Pišući povodom otvaranje narodnih pozorišta u Novom Sadu, Beogradu i Zagrebu, on će dati i kratak pregled dramskog stvaralaštva starih Grka, Rimljana, Španaca, Nemaca i Italijana, Slovena i Mađara, pokušavajući da pokaže da je izlazak jednog naroda na istorijsku scenu u punoj korelaciji sa uzletanjem njegove dramske umetnosti: “jedna i ista sila koja politički život naroda stvara, a u dramatici to stvaranje reproducira”¹⁸.

17 Ljubica Marković, *Književni rad Jovana Subotića*, Glas Matice srpske, 1938., str. 89.

18 Dragan Jeremić, *Estetika kod Srba*, SANU, 1989., str. 306.

Andrejević je u kulturnoj javnosti Novog Sada stekao autoritet vrhunskog poznavao teorije umetnosti i to “u vreme kada je Novi Sad postao glavni kulturni centar srpskog naroda, jer Pešta to više nije bila, dok će Beograd to postati tek nakon 1870. god.”¹⁹.

U novosadskom nedeljnom listu *Danici* objavio je opširnu raspravu *Odlomci estetični*, u kojoj je pored izlaganja vlastitih pogleda na estetiku, posebnu pažnju posvetio teoriji drame. Mada spominje mnoge autoritete, sam izjavljuje da je većinu stavova pozajmio od Fišera, prema kome savršenstvo dramskog stvaralaštva nalazi kod Šekspira. Andrejević ističe važnost pozorišta za kulturni napredak srpskog naroda, jer, pozivajući se na Šilera, smatra da su drama i religija bitne za unutrašnji, a zakonodavstvo za spoljašnji napredak čoveka. Priznaje da se oslanja na nemačku filozofiju koja je, ipak, estetici propisala najopštija pravila. Zadovoljava se da kaže da se estetika oslanja na metafiziku, ali tu metafiziku ne izlaže. U retkim pasusima neslaganja sa hegelijancem Fišerom, Andrejević ne prihvata povezivanje religije i lepote, kod Hegela religije i umetnosti, kao dve forme apsolutnog duha.

Andrejević deli, inače čestu sudbinu prosvetiteljstvom nadahnutih intelektualaca toga doba, da pada u moralizatorstvo kada ističe prosvetljujući zadatak umetnosti. Tako ističe da pesnik ne treba da bude moralniji od samog života, ali ni manje od njega; navodi i Šopenhauerov stav da je svet estetski divan i moralno užasan. Zato, kao i u tragediji, čovek pati što je prirodna posledica krivice.

Na kraju, a pre sasvim specifičnih iznošenja školskih programa i nastave iz estetike umetnosti u novosadskoj i sremskokarlovačkoj gimnaziji od 1791 do 1918. god., može se ustanoviti da je u ovom periodu estetička misao stalno prisutna i neprekinuta. Jasno je da su se filozofsko-kulturno-estetička kretanja na ovom prostoru morala da odvijaju u skladu sa estetički bogatijim i iskusnijim kulturama. S druge strane, estetička misao morala je da se razvija u skladu sa svojom kulturnom situacijom i nije mogla da ide ispred prirodnih zahteva svoje kulturne sredine. Ta misao je sledila prosvetiteljsku estetiku 18. veka koja je sa raznih strana težila da obrazuje ukus širokih masa građanstva i pruži mu potrebna znanja iz te oblasti.

Jedna od specifičnosti estetskog posredovanja na prostoru tadašnje Vojvodine jeste i to da se ona razvijala kao prateće aktivnost, pretežno književnosti a manje filozofije, te da je kao tako imala drugostepenu važnost na postavši nikada temeljno važno kulturno pitanje. U tom smislu, videće se kasnije, estetika se “krijumčarila” uz lepu književnost, poeziju i pozorište i tek preko njih silazila dole u obrazovni sistem. Ona je stalno u vezi sa opštom težnjom za poučavanjem i moralnim uzdizanjem, a posle obavljanja te misije stiče se utisak da se ona zapostavlja na račun nacionalnih, kulturnih i filoloških pitanja koja postaju presudna u Vukovoj borbi za narodni jezik.

Ipak, najjači faktori koji su pozitivno uticali na estetičku misao jesu školstvo i književnost. Potrebe obrazovnih ustanova za relevantnim udžbeničkim spisima presudno su podsticali rad na polju estetike. Književnost i pozorište su neuporedivo više nego, na

19 isto, str. 318.

primer, slikarstvo ili muzika, zahtevali postojanje obrazovanog podmlatka. Književnost je u velikoj meri zahtevala izučavanje raznih poetika i retorike. Tako je preko institucija – Matice srpske i niza časopisa – došlo do povratnog dejstva koje se ogledalo u potrebi za osposobljavanjem kadrova za rad u kulturnim institucijama.

Estetička misao razvijala se, kao što je pokazano, pod uticajem najvećih mislilaca, Hegela, Kanta, Šilera, Herdera, rimskih i grčkih klasika, ali takođe i još više, pod uticajem njihovih epigona, ili čak epigona epigona. Zato, ako uzmemo u obzir striktno estetičke koncepcije, tada su one najoriginalnije zastupali stvaraoci razvijajući ih u nastavku vlastitih umetničkih napora. Ma koliko bile nesigurne i trošne, one su ipak gradile temelje obrazovanja na polju estetike u tadašnjoj Vojvodini, a time i u gimnazijama u Novom Sadu i Sremskim Karlovcima.

SLOBODAN JAUKOVIĆ

CIRCUMSTANCES SURROUNDING THE FOUNDATION OF AESTHETICS
COURSES AT NOVI SAD'S AND SREMSKI KARLOVCI'S GYMNASIUMS

Abstract: This paper tries to elucidate the context which had made possible the curricula of aesthetics in the gymnasiums in Novi Sad and Sremski Karlovci to be performed. In order to present that, one should familiarize oneself with the people who have been mediating the philosophical ideas in the area of former Vojvodina.

Keywords: Novi Sad, Sremski Karlovci, Enlightenment, Aesthetics, mediating

DRAGAN PROLE

FILOZOFSKA PROBLEMSKA SVEST U IZVEŠTAJIMA O SRPSKOJ VELIKOJ GIMNAZIJI U NOVOM SADU (1867-1918)

Sažetak: Autor naglašava da nam studiranje *Izveštaja* rečito svedoči o prisustvu filozofskih znanja i pozivanju na filozofske autore kod onih nastavnika novosadske gimnazije koji filozofiju nikada nisu predavali. Otuda je i bilo moguće da novosadska gimnazija u tom periodu često menja nastavnike filozofije, pošto su temeljna filozofska znanja pripadala korpusu obrazovanosti tadašnjih nastavnika, barem kada je reč o onima koji su studirali »duhovne nauke«. Filozofska problematika je u Izveštajima znatno zastupljenija od tekstova nastavnika filozofije. Problemska konfiguracija nastavničkih radova skoncentrisala oko tri teme: *jezika, povesti i obrazovanja*. Analiza istaknutih tekstova je pokazala da misaona uporišta koja su oblikovala filozofsku svest, a bila su usvojena od strane nastavnika novosadske gimnazije u periodu 1867-1918 u potpunosti korespondiraju standardima njihovog vremena.

Ključne reči: Novosadska gimnazija, filozofska svest, jezik, povest, obrazovanje

U svojoj studiji posvećenoj istorijatu Srpske pravoslavne velike gimnazije u Novom Sadu, Vasa Stajić nije podlegao opasnosti euforičnog i jednostranog slavljenja njenog kulturalnog značaja. Ne dovodeći nijednog trenutka njen značaj u pitanje¹, došao je do kritički odmerenog i trezvenog zaključka da se ona ne može podičiti nekim vanrednim uspesima, budući da nije iznedrila znamenita imena u evropskim okvirima: »Analiza kulturnog značaja novosadske gimnazije ... dovodi me pre svega do konstatacije da u toku svog stogodišnjeg rada nije dala neki naročiti broj velikih ljudi. Najznamenitiji su joj učenici: Daničić, Miletić, Zmaj. Međutim, značaj gimnazije ne može se meriti po njihovoj veličini. Svu trojicu pustila je u svet stara šestorazredna gimnazija«². Rad neke gimnazije nesumnjivo može biti vrednovan prema najvišim kriterijumima, pošto je skrivena, ali iskrena želja svake prosvetne institucije da iz sebe iznedri buduće velika- ne, slavne naučnike i mislioce, jer će na taj način biti u prilici da na najuverljiviji način

1 Stajićev uzor, višegodišnji gimnazijski profesor i zaslužni delatnik Matice srpske, Tihomir Ostojić je u svojoj oceni gimnazijskog rada naglasio: »Što se Novi Sad uzdigao i mogao uzdignuti do kulturnog i knji- ževnog središta Srpstva između 1820-1870 treba da zahvali svojoj gimnaziji koja je proizvodila široku masu inteligencije, izbacivala na površinu vode društva i davala na svojim katedrama dugo vreme jedino utočište ljudima od knjige i nauke.« Tihomir Ostojić, *1810-1910. Osnivanje novosadske gimnazije. Osvetlio novim arhivskim dokumentima*, Novi Sad 1910, str. 30

2 Dr. Milan Petrović, »Mesto predgovora – razgovori sa Vasom Stajićem«, u: Vasa Stajić, *Srpska pravoslav- na velika gimnazija u Novom Sadu*, Novi Sad 1949, str. 37

osvedoči javnost u ozbiljnost i kvalitet svog rada. Ipak, kada su u pitanju gimnazije, one u razvoju obrazovanosti pojedinaca nemaju poslednju reč, budući da visokoškolskim ustanovama pada u deo da provedu dalje, specijalizovanije i time delikatnije korake u obrazovnom radu sa bivšim gimnazijalcima. Imamo li u vidu neobično važnu spregu između gimnazijskog i visokoškolskog obrazovanja, neće nam promaći činjenica da nije opravdano očekivati plejadu izvanrednih intelektualaca ukoliko obe institucije ne obavljaju svoj posao na uzoran način. Otuda gimnazije ne mogu biti odgovorne za manjkavosti koje proističu iz nedostataka visokog obrazovanja, kao što ni fakulteti nisu u prilici da postignu vrhunске rezultate sa studentima čiji nivo obrazovanosti ne odgovara standardima koji priliče uspešnim i dobrim gimnazijama.

Kvalitet rada neke gimnazije zbog toga ne može biti valjano ocenjen ukoliko se u proceni oslonimo samo na kriterijum izvanrednih rezultata postignutih od strane njenih učenika. Čini se da je znatno prikladnije pokušati sa analizom svih onih segmenata koji predstavljaju nosive elemente prilikom konkretnog sprovođenja obrazovanog procesa. Tu se pre svega misli na kurikulum, plan i program rada, kao i na stepen obrazovanosti samih profesora, pošto najsavremeniji nastavni sadržaji i metode ne mogu biti od pomoći ukoliko se njihova realizacija osloni na nedovoljno obrazovane nastavnike. Značaj takvog posla nije promakao ni Stajiću. Međutim, nedovoljni interes za njegovo opsežnu i sistematsku realizaciju, on je opet pripisao izostanku velikih imena: »Svakako, da se u ovoj školi 1852-1920 školovao kakav naš Puškin ili kakav Tesla, imalo bi smisla proučavati udžbenike ove škole, i pitati se, kakvu hranu su u njima nalazili takvi velikani. I ovako, zbog Jakšića, Ostojića, zbog mnogih učenika koji su bili korisni ovom narodu, možda će se naći neko da proučava udžbenike ove škole, njihovu zavistnost od mađarske nauke i mađarskih udžbenika«³.

Istorijski razvoj obrazovnih institucija nesumnjivo je tesno povezan sa razvojem nastavnih sredstava, među kojima udžbenici zauzimaju privilegovano mesto. Niko neće osporavati da vrhunski nastavni rezultati nisu mogući uz nižerazredne udžbenike, kao i da je i sama promena udžbenika prevashodno motivisana uverenjem da će sledeći udžbenik na prikladniji problemsko/metodološki način odgovoriti savremenim zahtevima nastave. Međutim, ništa manje značajan nije nivo obrazovanosti onih koji su zaduženi da prenesu udžbeničke sadržaje svojim učenicima. Štaviše, ukoliko znamo da su udžbenici najčešće koriste u regionalnim i širim okvirima, onda Stajićeve kriterijume nije moguće zadovoljiti jedino analizom udžbenika, pošto isti udžbenici koji se uče u različitim gimnazijama po pravilu iznedre šaroliku paletu znanja. Skala od izvrsnog poznavanja i samostalnog mišljenja o proučavanim sadržajima, pa do njihovog površnog sricanja stoji u direktnoj zavisnosti od nadarenosti samih učenika, ali ništa manje ne zavisi od pedagoških kvaliteta njihovih nastavnika. A taj kvalitet je tesno povezan sa njihovim stepenom obrazovanosti. Ukoliko imamo to u vidu, postaće nam jasno da istraživanje tradicije bilo kojeg nastavnog predmeta nije moguće problemski redukovati samo na tzv. »nastavnu osnovu«, kako su se nekada nazivali plan i program rada, nego da je jednako potrebno i nezaobilazno izučavanje problemske svesti, tj. misaonih horizonata u kojima su se kretali gimnazijski nastavnici. Pored toga, na planu filozofije

3 Vasa Stajić, *Sprska pravoslavna velika gimnazija u Novom Sadu*, isto, str. 357

je upitna Stajićeva sugestija o potrebi istraživanja »mađarskih« udžbenika, budući da su i oni, barem kada je reč o periodu koji nas zanima, počivali na učenjima čije poreklo je pre svega vezano uz Francusku, Nemačku i Englesku.

SADRŽAJ IZVEŠTAJA O SRPSKOJ VELIKOJ GIMNAZIJI U NOVOM SADU

Izveštaji koje je novosadska gimnazija objavljivala svake godine, počevši od 1867, predstavljaju nezamenljivu građu za svako nastojanje da se dopre do direktne misaone komunikacije sa karakterom naučnih problema koji su zaokupljali gimnazijske nastavnike. Nažalost, objavljivanje ovih izveštaja nije započeto odmah nakon osnivanja i zvaničnog početka rada gimnazije 1816⁴, nego čitava pola stoleća nakon toga, kada je gimnazija postala »velika«, što znači osmorazredna, sa mogućnošću da njeni učenici u njoj polažu maturu: »kao što su i druge potpune gimnazije u Ugarskoj«⁵. Značaj tih izveštaja ogleda se u tome da, pored spiska nastavnika i učenika, plana i programa rada i spiska udžbenika, spiska knjiga nabavljenih za potrebe gimnazijske biblioteke te letopisnih izveštaja vezanih za aktivnosti i život gimnazije, oni donose i naučne radove samih nastavnika. O rangi koji su ti radovi imali u okviru izveštaja dovoljno svedoči činjenica, da su oni uvek štampani na njihovom početku. To nam ukazuje da naučni radovi nastavnika nipošto nisu imali status »priveska« koji se uzgred štampao kao datak svim neophodnim informacijama. Drugim rečima, legitimacija rada gimnazije nije bila vezana samo za predstavljanje njenih aktivnosti, nego u jednakoj meri i za promociju samih nastavnika, tj. njihovog ličnog naučno-istraživačkog rada. Zbog toga ostaje žaljenje što nismo u mogućnosti da posredstvom tih izveštaja istražimo naučni duh novosadske gimnazije od samog početka njenog rada.

NASTAVNIČKI KADAR I STATUS FILOZOFIJE

Istraživanje problemske svesti na polju filozofije, ali i u bilo kojoj drugoj oblasti, pre svega mora započeti od činjenice, da nastavni kadar gimnazije u ono vreme nije bio ekvivalentan današnjim standardima. To se pre svega odnosi na neminovnost obrazovnog sistema devetnaestog veka koja je proisticala iz finansijskih razloga, budući da ograničena sredstva koja su stajala na raspolaganju za nastavničke plate, nisu dozvoljavala da svaki predmet predaje nastavnik koji poseduje specijalizovano obrazovanje iz njega. Naprotiv, najpre je na delu bila praksa tzv. »razredne nastave« prema kojoj je

4 »Но и пре издане у својој форми привилегіе, по добивеномъ найвишемъ одобренію, одмахъ године 1816-17. буду заведена три прва разреда са Професорима«. Др. І. Хацић, »Кратко извѣстие о постанку и животу гимназіе Србске Новосадске православної обштинѣ«, у: *Први програмъ велике гимназіје србске православної обштинѣ у Новомъ Саду 1867/68*, Платонова печатња 1868, стр. 2

5 Vasa Pušibrk, »Postanak i razvitak Srpske pravoslavne velike gimnazije novosadske do danas« u: *Izveštaj o srpskoj velikoj gimnaziji u Novom Sadu za školsku godinu 1895-96*, Novi Sad 1996, str. 23

jedan profesor predavao sve, ili najveći deo predmeta koji su bili propisani planom i programom za dotični razred. Kako je vreme odmicalo, nastojanja gimnazijskih upravitelja su sve upadljivije težila da se približe današnjim kriterijumima, koji podrazumevaju da nastavni predmet bude predavan od strane nastavnika koji se školovao upravo za njega: »pre Bune je činjen pokušaj da se, mesto razrednih profesora (koji u pojedinom razredu predaju sve predmete), uvedu stručni profesori, koji predaju samo izvesnu struku, i to u svim razredima«⁶.

Spiskovi predmeta i nastavnika koji ih predaju objavljivali su se svake godine u Izveštajima. Čak i letimičan pregled nam je dovoljan da ustanovimo da počevši od 1867. nadalje nema razredne nastave, ali takođe nema ni principa jedan predmet=jedan nastavnik. Na delu je bilo prelazno rešenje koje je impliciralo da jedan nastavnik predaje nekoliko (od dva do četiri) predmeta. Sve ove okolnosti je neophodno poznavati da bismo sebi ustanovili osnovne karakteristike stanja na polju gimnazijske nastave filozofije. Činjenica da su nastavnici predavali nekoliko predmeta ukazuje nam na stanje stvari koje danas više nije uobičajeno. Naime, najčešće se radilo o dve mogućnosti: ili je nastavnik koji je studirao filozofiju bio prinuđen da predaje i druge predmete ili je, pak, filozofiju predavao nastavnik čije obrazovanje nije bilo prevashodno filozofskog karaktera.

Pored toga, upadljive su i rotacije kada je reč o nastavnicima zaduženim za nastavu filozofije. Te promene su hronološkim redom počevši od 1867. pa do 1918 izgledale ovako: Jovan Grujić, Vasa Đurđević, Branko Nikolić, Jovan Turoman, Stevan Nedeljković, Aleksandar Popović, Milan Savić, Andrija Matić, Milan Jovanović, Tihomir Ostojić, Veselin Đisalović, Boško Petrović, Jovan Živojinović. Dakle, u toku 51 godine trinaest nastavnika je predavalo tadašnju *filozofsku propedevtiku* što predstavlja prosek manji od četiri godine po nastavniku. Isti period bi u drugoj polovini dvadesetog veka u najgorem slučaju obeležila polovina tih nastavnika. Najverovatnije bi se promenilo svega tri ili četiri. Međutim, na osnovu učestalih promena nastavnika ne bi trebalo donositi ishitren zaključak da je reč o krajnje nestabilnom statusu filozofskih predmeta za koji je zapravo bilo svejedno ko će ga predavati. Naprotiv, studiranje Izveštaja nam rečito svedoči o prisustvu filozofskih znanja i pozivanju na filozofske autore i kod onih nastavnika koji filozofiju nikada nisu predavali. Otuda je i bilo moguće da novosadska gimnazija u tom periodu toliko često menja nastavnike filozofije, pošto su temeljna filozofska znanja pripadala korpusu obrazovanosti tadašnjih nastavnika, barem kada je reč o onima koji su studirali »duhovne nauke«.

Filozofska propedevtika se praktično sastojala iz dva predmeta: *logike* i *psihologije*. Oni su nekada predavani odvojeno, tj. najpre u sedmom (logika), pa u osmom (psihologija), odnosno zajedno u osmom razredu koji odgovara današnjem četvrtom razredu gimnazije. Savremenim tokovima blisko je pre svega lociranje filozofskih predmeta u sedmom i osmom razredu gimnazije (na trećoj i četvrtoj godini), budući da je za usvajanje sadržaja koji su u vezi sa filozofijom neophodna izvesna misaona i dobna zrelost.

Zanimljivo je i mesto na kojem su filozofski predmeti pozicionirani na spisku predmeta. Naime, bez obzira da li je reč o sedmom ili osmom razredu, oni su uvek bili navo-

6 Vasa Stajić, *Sprska pravoslavna velika gimnazija u Novom Sadu*, isto, str. 321

đeni kao poslednji na spisku predmeta. Međutim, poslednje mesto na spisku gimnazijskih predmeta ne znači i najneznatniji rang, nego pre ukazuje na status »više nauke«⁷, o kojem govori već i »osnovno pismo« koje je imalo konstitutivnu ulogu u osnivanju gimnazije. Dakako, ovde se pod »višim« ne misli prevashodno na hijerarhiju predmeta, niti na naivan stav osnivača i nastavnika o tome da postoje »važniji« i »manje važni« predmeti, nego prevashodno na one premete koji uspostavljaju pripremu u smislu osposobljavanja učenika za usvajanje sadržaja sa kojima će stupiti u kontakt tek na univerzitetu. U tom smislu valja shvatiti i staru podelu na »gramatikalne« razrede koji su obuhvatali ona četiri razreda u kojima se stiču osnovna znanja a koji danas doslovno i spadaju u osnovno obrazovanje, te razrede »čovečnosti« ili tzv. »humanioru«.

Otuda nije ni malo slučajno što se filozofija na gimnazijskom nivou shvatala kao *filozofska propedeutika*. Jednoznačno je istaknut njen pripremni, propedeutički moment koji implicira pragmatičku funkciju filozofskog mišljenja. Ona je istaknuta već i u *Ratio studiorum* novosadske gimnazije, ili tzv. *nastavnoj osnovi* koja je bila na snazi u periodu šestogodišnje gimnazije, dakle od 1816-1848, a donesena je po uzoru na drugu *Ratio educationis*⁸ iz 1806, tj. školsku uredbu koja je bila na snazi u celoj Ugarskoj. *Ratio studiorum* preporučuje logiku kao *veštinu pravilnog mišljenja i suđenja koja treba da utre put, kao uvod, u učenje besedništva*. Kurs logike je dvosemestralan (u oba polugodišta), i obuhvata opšte zakonitosti ljudskog mišljenja, učenje o pojmu, sudu i donošenju pravilnih zaključaka, ali se proširuje i na metodologiju, tj. »primenjenu logiku«⁹ čija pravila se uzimaju u obzir pri razjašnjavanju celine. Pored logike, šestogodišnja je gimnazija na drugoj godini »humaniore« obrađivala i etiku, sa jednosemestralnim kursom koji je nudio upoznavanje sa opštim pojmovima filozofije morala s naglaskom na delanju u skladu sa zahtevima vrline. Retorika i poetika su naročito izučavani iz pragmatičkih razloga, pošto im je prevashodni cilj bio »vedžbanje u elokvenciji«.

Nakon prilagođavanja plana i programa do kojeg je neminovno moralo doći kada je gimnazija postala osmorazredna¹⁰, desila se i prva značajnija promena plana i programa. Za razliku od *Prvog programa* koji nakon nabiranja predmeta koji se u gimnaziji izučavaju u svečanom tonu naposljetku naglašava da su u gimnaziji predavane i »hayke

7 »Ako bi glavnica s vremenom narasla toliko, da bi preticalo preko izdržavanja gimnazije, suvišak da se upotrebi na uvođenje viših nauka«. Tihomir Ostojić, *1810-1910. Osnivanje novosadske gimnazije. Osvetlio novim arhivskim dokumentima*, isto, str. 21

8 Puni naziv uredbe glasio je: *Ratio educationis totisque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem annexas*

9 *RATIO STUDIORUM in Reg. Priv. G. n. u. R. Gymnasio Neoplantensi tradi solitorum. Classis humanitatis secunda III Logica*, navedeno prema: Vasa Stajić, *Sprska pravoslavna velika gimnazija u Novom Sadu*, isto, str. 425

10 Neophodnost promene plana i programa prouzrokovala je okolnost da se prema osnivačkom pismu novosadska gimnazija imala orijentisati u skladu sa programom Karlovačke gimnazije. Ona se, međutim, nalazila pod jurisdikcijom Vojne krajine, što je u ono vreme značilo da je za nju važio austrijski program, dok je Novi Sad bio pod jurisdikcijom Ugarske. Otuda je priznavanje mature bilo uslovljeno korespondencijom sa ugarskim kurikulumom: »Ako se, pak, u toj gimnaziji ne bi držali ugarskog sistema, pita Namesništvo, da li se mladići koji su svršili humaniora na takvoj gimnaziji mogu puštati na filozofske studije u univerzitet ili kraljevske akademije«. Tihomir Ostojić *1810-1910. Osnivanje novosadske gimnazije. Osvetlio novim arhivskim dokumentima*, isto, str. 31

философийске, као Логика, математика, Физика и Етика»¹¹, друга polovina devetnaestog stoleća donosi shvatanje filozofije koje je bliže našem savremenom razumevanju, nego onom koje je dominiralo u prvoj polovini devetnaestog stoleća. Ne samo da se matematika i fizika više ne ubrajaju u filozofske nauke, nego se gimnazijska nastava filozofije svela na *filozofsku propedeutiku*. Ukoliko danas nastava filozofije obuhvata logike u trećoj, a istoriju filozofije u četvrtoj godini gimnazije, jedina razlika u odnosu na 1867 sastoji se u tome da se tada umesto istorije filozofije predavala psihologija koja se u međuvremenu osamostalila kao samostalna naučna disciplina, pa se zbog toga i u gimnaziji uči kao samostalan predmet koji se više ne dovodi u vezu sa filozofskom propedeutikom i ne predaje se na završne dve godine, nego u drugom razredu gimnazije. Pored toga, važno je napomenuti da se počevši od 1880. korigovao nastavni program, tako da su logika i psihologija objedinjeni u jedan predmet. *Filozofska priprava* se od tada predavala jedino u osmom razredu.

Pri tom valja imati u vidu da propedeutički karakter nije bio rezervisan samo za nastavu logike, nego se nastojao protegnuti kroz sve predmete. Osnovna opozicija sa kojom se suočavala tadašnja pedagoška strategija novosadskih nastavnika odnosila se na poželjno odbacivanje mehaničkog usvajanja sadržaja bez ikakve primene, i favorizovanje onih nastavnih sadržaja koji omogućuju aktivno i samostalno usvajanje. Takvu vrstu zahteva ćemo posebno naglasiti i prilikom prikaza sadržaja pojedinih izveštaja, ali je za sada važno istaći da su oni itekako vidljivi i na osnovu opisa nastavnih predmeta.

Tako, primera radi, predavanje istorije sveta ne bi trebalo da se skoncentriše na puku hronologiju epoha, događaja i velikih ličnosti, nego na moralne aspekte tipičnih istorijskih primera za društvene štete do kojih dolazi usled poroka i koristi kojima doprinose vrline, kako bi mladi mogli da nauče šta im valja izbegavati, a za čim treba da teže. Utoliko gimnazijska nastava istorije načelno podseća na upoznavanje sa istorijom kao »idealna način sticanja političke i moralne razboritosti«¹². Slična situacija bila je i kod tzv. prirodnih nauka, tako da se aritmetika nastojala prilagoditi vođenju ekonomskih poslova, čime joj se osiguravala višestruka primena u građanskom životu.

Pragmatička orijentacija nastavnih sadržaja u skladu sa mogućnostima njihove primene u različitim sferama građanskog života doprinela je, razume se, i tome da Izveštaji ne donose mnogo tekstova eminentno filozofske pojmovnosti i problematike, ali je, takođe, osvetlila i stanje stvari koje deluje pomalo neočekivano za svakog ko nije pažljivo prostudirao sadržaj Izveštaja. Reč je o prisustvu filozofskih argumenata, problema i autora koje daleko prevazilazi učestalost tekstova pisanih iz pera nastavnika filozofije. Jednostavno rečeno, filozofska problematika je u Izveštajima znatno zastupljenija od tekstova nastavnika filozofije.

Pri tom nije nimalo začuđujuće da se problemska konfiguracija nastavničkih radova skoncentrisala oko tri teme: *jezika, povesti i obrazovanja*. Upadljivo je da nije reč ni

11 Ostaje nepoznanica zbog čega je matematika napisana malim slovom. Prva asocijacija nam ukazuje da je reč o štamparskoj greški, ali pažljivo čitanje se ne može otrnuti utisku da je reč o tekstu koji je brižljivo sačinjen i pregledan. Др. I. Хаџић, »Кратко извѣстие...«, isto, str. 4

12 Julian H. Franklin, *Jean Bodin and the Sixteenth-Century Revolution in the Methodology of Law and History*, New York 1963, str. 84

o ekskluzivno filozofskim temama, ali se prevashodni razlog zbog kojeg govorimo o *filozofskoj problemskoj svesti* sastoji u činjenici, da se nastavnici novosadske gimnazije prilikom raspravljanja svojih tema i argumentovanja u prilog svojih teza najčešće pozivaju na značajna imena istorije filozofije. Otuda se čini uputno da se pri izlaganju tih problemskih celina posebna pažnja pokloni *kontekstu* u kojem se pojedini nastavnici poziva na nekog filozofa, kao i *odnosu* između stava prema nekoj istorijsko-filozofskoj poziciju i tada dominantnog mnjenja o njoj.

PROBLEM JEZIKA

Govoreći o svrsi osnivanja Velike gimnazije, Jovan Hadžić je naglasio potrebu da ona bude: »са ествомъ характера нашего благочестия и народности«¹³. Uprkos sporu sa Vukovom reformom, za Hadžića nije bilo sporno da karakter naroda prevashodno počiva u njegovom jeziku. Nastojanje da nastava obuhvata i časove maternjeg jezika predstavljalo je jedan od osnovnih podsticaja i motiva za osnivanje gimnazija u Sremskim Karlovcima i u Novom Sadu. Naime, u početku nije bilo moguće očekivati da celokupna nastava bude na srpskom jeziku, nego samo da, pored nastave na latinskom i nemačkom, postoji i nastavni predmet na kojem će učenici biti u prilici da usvajaju pravopisna i književna znanja iz vlastitog jezika. Kao obavezan predmet on je u nastavu uveden uz dosta tekoća, tek trideset godina nakon osnivanja, školske godine 1846/1847. Kada je reč o udžbenicima, istorija gimnazije je u devetnaestom veku korespondira sa procesom u kojem se započelo od toga da: »samo se učila nauka vere i srpski jezik na srpskom jeziku«, da bi nakon toga bilo zavedeno sve više udžbenika na srpskom jeziku, ali u svom tekstu o postanku gimnazije iz 1896 Vasa Pušibrk ističe da »nema ih svijuu još ni danas na srpskom jeziku«¹⁴.

O značaju koji je od samog početka imala nastava maternjeg jezika svedoči i podatak da se među retkim komentarima vezanim za osnivanje novosadske gimnazije u bečkoj štampi¹⁵, 1846 pojavljuje tekst koji donosi konstataciju da: »U srpskoj gimnaziji u Novom Sadu sada se predaje staroslovenski crkveni jezik, srpski jezik, zatim povest slovenske, a naročito srpske književnosti«¹⁶. U pogledu važnosti da se maternji jezik izučava na gimnazijskom nivou postojao je čvrst konsenzus, ali je takode dominirala

13 Др. И. Хацић, »Кратко извѣстие...«, исто, стр. 8

14 Vasa Pušibrk, »Postanak i razvitak Srpske pravoslavne velike gimnazije...«, isto, str. 80

15 Svojom informativnošću prednjači članak objavljen u časopisu *Sammler* od 12.10.1820, u kojem se na pet stranica precizno prenose osnovne zanimljivosti vezane za proces ustanovljenja novosadske gimnazije, dobijanje pavične Privilegije koja je u Ahenu 26.10.1818 autorizovala osnivanje ovog instituta, pa do predstavljanja tada postojećih gramatikalnih razreda i njihovih nastavnika i navođenja podatka da je broj učenika od 108 tokom 1818, uvećan na 209 u 1820, uključujući i podatak da je plan i program sačinjen tako, da odgovara onom u Sremskim Karlovcima. Članak obiluje afirmativnim tonovima koji pozdravljaju osnivanje gimnazije kao: »hvale vredno pregnuće«: »Neumornoj marljivosti novosadskih Srba pošlo je za rukom da pobeđi sve teškoće, a ... fond je dobrovoljnim prilozima patriotskih građana značajno uvećan i osiguran«. *Sammler* 122 (12.10.1820) 1099-1104, navedeno prema: Gertraud Marinelli-König, *Die Südslaven in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805-1848)*, Wien 1994, str. 286

16 Gertraud Marinelli-König, *Die Südslaven in den Wiener Zeitschriften...*, isto, str. 288

i razvijena svest o neophodnosti da pored maternjeg, budu izučavani i drugi jezici, pri čemu je važno znati da je devetnaestovekovni kurikulum obuhvatao: *starogrčki, latinski nemački, slaveno-srpski i mađarski*, a francuski jezik se učio fakultativno. Pri tom se nije radilo samo o pragmatičkim razlozima orijentacije i komunikacije unutar tadašnje države (zvaničan jezik dugo je bio latinski, a za praktične potrebe bili su neophodni nemački i mađarski), nego o znatno dubljim razlozima.

Kada je reč o statusu maternjeg jezika u okvirima gimnazijske nastave, Vasa Stajić ju je poistovetio sa ključnim doprinosom dvaju novoosnovanih gimnazija: »držim da je glavni kulturni značaj naših gimnazija: od prilično siromašnog materijala koji nam je pružala naša kulturna i književna prošlost umele su stvoriti moćno sredstvo za jačanje našeg narodnog duha: staru klasiku one su nam učinile nacionalnijom, a našu prošlost kulturnijom«¹⁷. Studiranje narodne književnosti paralelno sa nasleđem klasične antike Stajić je s pravom prepoznao kao dvostruko uporište posredstvom kojeg se, uz upadljive primese romantičarskih motiva, podupirao nestabilni kulturalni identitet.

Učiniti klasiku nacionalnijom, zapravo je značilo ustanoviti pretpostavke za upoređivanje tradicionalne nacionalne epike sa antičkim uzorima, poput Homera, a time u narednom koraku omogućiti i stabilniji prostor za pripajanje srpske kulture i tradicije ka ravnopravnog entiteta među korpus priznatih i uvažavanih kultura i tradicija ostalih evropskih naroda. Upravo na to cilja Stajić ukazujući na potrebu da se naša prošlost učini *kulturnijom*, pošto u tom komparativu nije bilo reči o neodmerenim veličanjima vlastitih kulturnih doprinosa u odnosu na ostale narode, nego samo o razumljivom i opravdanom zahtevu za ravnopravnim tretmanom u evropskom kulturalnom krugu. Da je ta potreba bila izuzetno vitalna i na kraju devetnaestog veka, svedoči i svečani govor nastavnika filozofije, Milana Jovanovića, upriličen u čast mecene i dobrotvora novosadske gimnazije, Barona Miloša Bajića: »Srbin korača duhom vremena ... i na blagoslovenom polju mirnoga razvoja hvata se muški u kolo sretnih, obrazovanih naroda Zapada i svakim danom dokazuje da je pristao uz napredno slovenstvo Istoka i Zapada, koje u korak ide sa razvitkom kulture u ostalih naroda«¹⁸.

Dakako, tematizacija jezika od strane gimnazijskih nastavnika se nije završavala sa puko ilustrativnim upoređivanjima Marka Kraljevića sa Ahilejom, ili Lukijana Mušickog sa Horacijem. Prilikom dovođenja u vezu klasičnih jezika sa maternjim jezikom akcenat je stavljan na neprikladnim obrazovnim rezultatima do kojih neminovno dolazi ukoliko se primat prepusti studiranju starogrčkog ili latinskog. Ono što je za našu temu posebno interesantno, odnosi se na filozofsku argumentaciju za kojom su nastavnici posezali u prigodnim prilikama.

Naime, jedan od stubova humanističkog obrazovanja tokom devetnaestog veka oslanjao se na Herderovu tezu da čovekova razboritost stoji u direktnoj povezanosti sa njegovim »pronalaskom« jezika¹⁹. Ukoliko moći čovekove refleksije imaju jednaku

17 Dr. Milan Petrović, »Mesto predgovora – razgovori sa Vasom Stajićem«, isto, str. 39

18 Milan A. Jovanović, »Slava Baronu Milošu Bajiću«, u: *Izveštaj o Srpskoj velikoj gimnaziji u Novom Sadu 1892-93*, Novi Sad 1893, str. 5

19 Johann Gotfried Herder, *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*, Hg. H.-D. Irmscher, Stuttgart 1969, str. 31-32

izvornost sa upotrebom maternjeg jezika, onda ne može biti prikladan i prihvatljiv postupak prema kojem se usvajanje nastavnih sadržaja najpre odvija u okvirima latinskog jezika. Argumentujući u prilog maternjeg jezika Jovanović se poziva na Jana Amosa Komenskog i na njegove prigovore da »se učio samo latinski jezik jezika radi a ne stvari radi«²⁰. Usmeri li se obrazovanje »ka samoj stvari«, i ukoliko se maternji jezik prizna kao nezamenljiv u konstituisanju određenog načina mišljenja i osećanja, onda postaje merodavna i Humboltova teza o jeziku kao individualizovanom »pogledu na svet«.

Ono što nazivamo stvarnošću i vlastitim svetom najpre nam je dato posredstvom maternjeg jezika, pa se i studiranje drugih jezika može odvijati samo kroz maternji jezik, a ne obratno. Otuda su rasprave o jeziku za novosadske nastavnike imale i naglašeno praktičke ambicije. Njima je naime predstojala borba za ono što se danas smatra samorazumljivom pedagoškom činjenicom, budući da *primat maternjeg jezika* u odnosu na ostale jezike nalaže da se mnogo značajniji uspesi u nastavi, posebno kada je reč o mladim uzrastima, postiže tek ukoliko se oslonac potraži u maternjem, a ne u na pr. latinskom jeziku, kao što je tada bio slučaj. Jednostavno rečeno, polazna osnova iz koje se kreće na dugotrajan težak obrazovni put mora biti bliska učenicima. Ukoliko se ona prepusti misaonom i jezičkom horizontu koji je mladim učenicima potpuno nepoznat, onda su značajno otežani čak i prvi koraci u usvajanju potrebnih znanja i veština.

U tom pravcu argumentovao je Oberknežević tekst za koji se mora reći da predstavlja najozbiljniju studiju posvećenu jeziku, kada je reč o *Izveštajima* (1867-1918). Tadašnji nastavnik latinskog, grčkog i istorije objavio je 1876 tekst pod naslovom »Od kakvog je značaja u gimnaziji izučavanje jezika, a naročito klasičnih«, izabравši za *motto* upravo citat iz Herdera: »Jezik je spoj duša, oruđe vaspitanja, medijum naših najvećih zadovoljstava, pa i celokupnog društvenog opštenja. On povezuje decu sa roditeljima, staleže sa staležima, učitelja sa svojim učenicima, prijatelje, građane, drugove, ljude. Izgraditi ga u svim tim spojevima i zglobovima, pravilno ga upotrebljavati, taj zadatak iziskuje mnogo toga«²¹.

Polazeći od Kantovog pojma spoznajne moći, Oberknežević je najpre ukazao da se cilj učenja ne svodi na puko materijalno uvećavanje korpusa saznanja. Naprotiv, prvenstveni napor se usmerava ka usavršavanju naših »umnih sila«, ka potenciranju saznajnih kapaciteta čovekovog duha – klasično obrazovanje bez sumnje je doprinelo stavu prema kojem »slovesnost« i umnost za njega važe kao sinonimi. Ti umni kapaciteti su sa svoje strane povezani sa gramatičkim strukturama jezika, budući da su sintaksa i etimologija neodvojivi od logičkih operacija razuma, pri čemu se autor umesno poziva na Hegelovu tezu da izučavanje gramatike predstavlja početak obrazovanja u logici.

20 Milan A. Jovanović, »Jan Amos Komenski«, u: *Izveštaj o Srpskoj velikoj gimnaziji u Novom Sadu 1891-92*, Novi Sad 1892, str. 6

21 Herderov citat je u tekstu naveden na nemačkom jeziku: »Sprache ist das Band der Seelen, das Werkzeug der Erziehung, das Medium unserer besten Vergnügungen, ja aller gesellschaftlichen Unterhaltung. Sie verknüpft Eltern mit Kindern, Stände mit Stände, den Lehrer mit seinen Schülern, Freunde, Bürger, Genossen, Menschen. In allen diesen Fugen und Gelenken sie auszubilden, sie richtig anzuwenden, diese Aufgabe schliesst viel in sich« Filip Oberknežević, »Od kakvog je značaja u gimnaziji izučavanje jezika, a naročito klasičnih« u: *Izveštaj o Srpskoj velikoj gimnaziji u Novom Sadu 1875-76*, Novi Sad 1876, str. 3

Kada tome dodamo autorovo pozivanje na Humbolta, prema kojem je jezik duboko prepleten sa duhovnim razvojem čovečanstva, onda se nećemo čuditi pred činjenicom, da je nastavniku klasičnih jezika tokom afirmisanja vlastitih nastavnih predmeta prevashodno stalo da oda *laudatio* maternjem jeziku: »*Maternji jezik mora biti sredsreda svekolike jezikoslovne nastave*; i u maternjem jeziku su živi zakoni mišljenja i osećanja čovečijeg, u njemu uči čovek poznavati svoj unutarnji duševni život, uči poznavati najpre sebe samog ... pomoću maternjeg jezika ulazi učenik u carstvo misli, ideja i pojmova u najraznovrsnijem vidu...«²² Imajući u vidu Humboltovo jezičko zasnivanje *uporedne antropologije*, Oberknežević nije podlegao zamci glorifikovanja vlastitog jezika nauštrb svih drugih. Naprotiv, on maternji jezik poima kao *osnovu* koja nema status samodovoljnosti, budući da se učenjem drugih jezika postiže povratno produblji-vanje te osnove, u smislu obogaćivanja vlastitog jezika.

Otuda on poziva na neophodnost interakcije prema kojoj usavršavanje stranih jezika ne potpomaže samo prevladavanje jednostranosti i ograničenosti naših misli i refleksija, nego podstiče i razvoj maternjeg jezika. Pri tom je zanimljivo da autor uočava potrebu, da uz pomoć stranih reči i jezičkih konstrukcija uzdrmamo izvesnu samorazumljivost koja dominira kako u značenjskoj ravni maternjeg jezika, tako i u našim logičkim razumskim aktivnostima koje su neminovno na njoj zasnovane: »Ko izučava strane jezike, i to *komparativno*, što je od velike koristi, tek onda bolje razumeva svoj maternji jezik, jer mu posredstvom stranih jezika upadaju u oči pojavi u svom jeziku, koje inače i ne opaža, pošto su mu sasvim poznati te su s njegovim mišljenjem tako srasli i tako identifikovani, da mu teže postaju objekt pažnje i razmatranja«²³.

Hegelova veza između gramatike i logike na taj način dobija praktičku legitimaciju i primenu. Usvajanjem gramatičkih pravila koja su na snazi u stranim jezicima, mi smo u prilici da radimo u prilog vlastitih saznanjno-logičkih mogućnosti. Pri tom je za ovu temu značajan i tekst Milana Petrovića koji je bio predstavnik naredne generacije gimnazijskih nastavnika, a poput Oberkneževića, predavao je grčki i latinski, ali je kao treći predmet predavao upravo srpski jezik. Osnovnu tezu svog rada na temu gramatike on je zasnovao na Hegelovoj tezi o dijalektičkom jedinstvu u razlici sadržaja i forme, tj. misli i oblika, metode i sadržaja: »Između misli i oblika, u kome ih izražavamo, ima tesne, unutarnje veze, te nam je ne samo unutarnja veza i pojedinih misli, nego često i sam oblik, u kom je misao izražena, dovoljan kriterij, po kome možemo oceniti i unutarnju vrednost izraženih misli«²⁴.

Sprega gramatike i maternjeg jezika ipak nije promišljena isključivo na logičkoj ravni. Oberkneževićev rad donosi i tekovinu osamnaestog veka koja je u prvoj trećini devetnaestog zadobila status naučne obaveze, tj. zahteva za istorizovanim posmatranjem svih tvorevina ljudskog duha. Razvoj uma nije vanvremenog, nego povesnog karaktera, pa takav mora biti i uvid koji dominira uporednim studiranjem jezika. Otuda Oberknežević s pravom poziva na istorizovanje nastavnih predmeta, što znači da se ono

22 Filip Oberknežević, »Od kakvog je značaja u gimnaziji izučavanje jezika...«, isto, str. 5-6

23 Filip Oberknežević, »Od kakvog je značaja u gimnaziji izučavanje jezika...«, isto, str. 6

24 Milan Petrović, »Značaj gramatičke nastave«, u: *Izveštaj o Srpskoj velikoj gimnaziji u Novom Sadu 1912-13*, Novi Sad 1913, str. 5

ne proteže samo na nastavu jezika, nego na ukupnu gimnazijsku nastavu: »svekolike nauke se predaju na temelju njihovog organskog razvitka, dakle na *istoričkoj osnovi*; po tome se dakle i gimnazijska nastava, kojoj je cel viša i znanstvena obrazovanost, mora obazirati na istorički umni razvitak čoveka«²⁵.

Kada je reč o stavu prema jeziku, radovi nastavnika novosadske gimnazije su u potpunosti komunicirali sa standardima filozofskog mišljenja svog vremena. Pozivanje na Herdera, Humbolta, Getea i Hegela u svojoj pozadini nipošto nije imalo ambiciju za fasciniranjem čitalačke publike niti za demonstriranjem puke učenosti. Ono nije bilo uzgrednog karaktera, nego se oslanjalo na ključna mesta pomenutih autora i imalo je vidljivu argumentativnu funkciju u samom tekstu. Talenat za sintetičko mišljenje se po pravilu ne zahteva od gimnazijskih nastavnika, ali su rasprave o jeziku objavljene u *Izveštajima* (1867-1918) pokazale da se fenomen jezika, ma koliko bio povlašćen u horizontu duhovnih nauka, ne može valjano pozicionirati ukoliko se jezik a priori osamostali kao naučni predmet, nego u nju moraju biti uključeni i problemi koji su prevashodno logičkog, pedagoškog ili istorijskog karaktera. Na taj način smo se približili sintetičkom sklopu povesti i obrazovanja kao važnoj temi nastavničkih radova u *Izveštajima*.

PROBLEM POVESTI I OBRAZOVANJA

Nastavna osnova donosi zanimljivu preporuku koja se odnosi na nastavu *Historia Universalis*. Reč je o nastavnom predmetu koji se, u periodu dok je direktor novosadske gimnazije bio Pavel Jozef Šafarik, izučavao već u trećem gramatikalnom razredu. Pri tom je važno znati da je sam pojam univerzalne istorije proistekao nakon rasprave koja je začeta u pretposlednjoj deceniji sedamnaestog veka, a traje do danas, pri čemu se na Odsecima za istoriju najčešće još uvek održala pod imenom *Opšte istorije*. Za razliku od istorijskog, filozofsko oslanjanje na pojam opšte istorije imalo je za cilj da delovanju individua osigura okvir smisla koji nije određen niti transcendentno, niti u skladu sa eshatološkim vizijama religijskog porekla²⁶. Fokus filozofskog promišljanja univerzalne povesti stoga je najčešće bio usmeren ka sadašnjem trenutku, u ambiciji koja nije bila ni veća ni manja od pružanja *orijentacije* u odnosu spram savremenih oblika društvene stvarnosti. Takav pristup je vidljiv kako u samoj *Nastavnoj osnovi*, tako i u nastavničkim tekstovima. *Osnova* preporučuje da u nastavi univerzalne istorije: »treba izbegavati prepirke istoričara, odbaciti sumnjive i nepotrebne stvari, a ocenjivati ljudska dela, ali tako da učenici mogu videti i znati ne samo šta se desilo, nego i na kojem mestu i u koje vreme, ali tako da profesori ne drže mnogo do hronologije, nego da više pažnje posvete naravima i običajima«²⁷. Pedagoški putokaz ka istorijskim primerima u cilju moralnog usavršavanja ne predstavlja ništa novo, ali pažnja usmerena

25 Filip Oberknežević, »Od kakvog je značaja u gimnaziji izučavanje jezika...«, isto, str. 7

26 O odnosu filozofije prema pojmu univerzalne povesti opširnije u: Dragan Prole, *Um i povest. Hajdeger i Hegel*, Novi Sad 2007, str. 197-235

27 Citirano prema: Vasa Stajić, *Sprška pravoslavna velika gimnazija u Novom Sadu*, isto, str. 206

ka karakterima i običajima u nastavničkim tekstovima više nije osvetljavana po uzoru na drevne primere nego, u maniru pisaca univerzalne istorije, iznad svega nastoji da komunicira sa savremenim fenomenima.

Jednostavno rečeno, više se nije toliko radilo o traženju istorijskih uzora kao idealno-tipskih okvira na koje će se ugledati i prema kojima će se oblikovati učenički moralni habitus. Naprotiv, savremeni istorijski tokovi su postali merodavni kako za kritičko promišljanje morala, tako i za uviđanje manjkavosti u đačkom načinu života sa kojima je neophodno odlučno pedagoško sučeljavanje. Istorijski uzori i dalje zadržavaju ulogu poželjnog moralnog obrasca, s tim što ta uloga više nije glavna, nego je postala sporedna.

Druga polovina devetnaestog veka je sa svojim duhom afirmacije pozitivnih znanja i praktičnih zadataka donela i preokret koji je preusmerio fokus sa pojma i problema u vezi sa univerzalnom istorijom na suočavanje sa konkretnim fenomenima koji oblikuju konfiguraciju na terenu svakidašnjeg života, obrazovanja i kulture. Primera radi, savremeni mediji se uzimaju kao merodavni za konstituciju novih vidova kulture i obrazovanja: »Nemački je car Vilhelm nazvao doba u kojem živimo, stolećem svet-skoga saobraćaja, a papa rimski Pije X stolećem štampe ... Bez štampe i komunikacije jedva se i može zamisliti život današnjeg modernog kulturnog čoveka«²⁸. Dakako, sve intenzivniji uticaji štampanih medija i novog stila života su prinudili nastavnike i na dijagnoze učeničkog mentaliteta koji nekoliko decenija radije nije bio zamisliv: »Današnji se dečak ne zanosio za loptom, ne divio se potoku i cveću. On *zna* više, on *traži* više, ide za starijima. Eno ga i u gostionici, i u pozorištu, i na žuru, i na balu; pa ga vaspitava i pornografska književnost, nesolidna žurnalistika i frivolna umetnost«²⁹. Novi način života sa sobom je doneo i nove izazove, pa je na toj osnovi postepeno sazrevala svest da se recepti koje je gimnazijskim potrebama nudila univerzalna istorija ne mogu samorazumljivo primenjivati.

Njeni praktički zadaci sada su bili oblikovani savremenim tokovima, tako da može biti sasvim razumljiv proces koji je ulogu koju je nekada imala univerzalna povest postepeno prepuštao kompetenciji pojma *kulture*, pošto se smatralo da su konkretni praktički kapaciteti tog pojma značajno prikladniji za rešavanje teškoća i zadataka na polju *obrazovanja*. Rečju, univerzalna povest je postala *povesnica obrazovanja*. Otuda ne treba da nas čudi da je ono što su novosadski nastavnici nazivali »povesnica obrazovanja« tematski bilo mnogo bliže filozofiji kulture i filozofiji povesti nego klasičnoj historiografiji.

Takav naslov nosi i rad Svetozara Savkovića iz 1880 koji svojom obaveštenošću o stanju problema povesti, korišćenom literaturom i ukupnim uvidima zauzima vodeće mesto među svim radovima koji su u *Izveštajima* publikovani na ovu temu. Tadašnji nastavnik nemačkog jezika, istorije i zemljopisa svoju raspravu započinje sa konstatacijom poleta prirodnih nauka, objašnjavajući nenaklonjenost pozitivističkog duha svog

28 Dušan Radić, »O značaju kulturnog napretka u životu ljudskom«, *Izveštaj o Srpskoj velikoj gimnaziji u Novom Sadu 1910-11*, Novi Sad 1911, str. 13

29 Blagoje Brančić, »Govor o Svetom Savi 1902«, *Izveštaj o Srpskoj velikoj gimnaziji u Novom Sadu 1901-02*, Novi Sad 1902, str. 8

vremena činjenicom, da predmet duhovnih nauka nema privilegiju da bude dostupan čulima: »Što su prirodne nauke prve dostigle visoki stupanj savršenstva, nije slučajna pojava. To je već sobom doneo sam predmet njihova izučavanja. Predmet izučavanja u prirodnih nauka jesu pojave fizičkog sveta. Ovu vrstu pojava opažamo mi pomoću naših čula ... Nije dakle čudo, što smo ih prvo upoznali i u naučnu sistem sveli, nije čudo, što smo proučili i zakone koji njima vladaju. Ogromnom napretku prirodnih nauka doprinela je mnogo i udesna metoda ispitivanja«³⁰. Za razliku od prirodnih nauka, *povesnici* kao duhovnoj nauci se ne može pripisati polet i napredak, budući da se hendikep njenog predmeta sastoji u tome, da nije pristupačan čulima, ali se tom hendikepu na nesreću pridružio i nedostatak primerene metodologije. Otuda status i problemska konfiguracija istorije za Savkovića ne mogu biti bez ostatka prihvaćeni. Štaviše, oni tek moraju biti značajno problemski i metodološki transformisani, budući da od te transformacije zavisi sticanje pretpostavki za njen napredak i razvoj. Njegov tekst donosi ono što Kolb naziva »povest pisanja povesti«³¹, a što je filozofski omogućeno Hegelovim razmatranjima razlike između *izvorne, reflektujuće i filozofske povesti*³². Radi se o svojevrsnom meta-nivou raspravljanja čija uloga je da pojmovno razvrsta i oceni domete različitih načina na kojima se pristupa povesnim fenomenima.

Promišljanje različitih vrsta pisanja povesti kod Savkovića je provedeno na temelju teze da »povesnica« mora izbeći dva stanovišta čije favorizovanje je doprinelo da naučna obrada ljudske povesti daleko zaostane za renomeom prirodnih nauka. S jedne strane, reč je o tzv. »opisnoj povesnici« koja se danas uobičajeno naziva istoriografijom. Savkovićeva pozitivna ocena nije mimošla njene doprinose opštoj obrazovanosti, ali je prema njegovom mišljenju takođe u potpunosti neprihvatljivo da se izučavanje povesti svede na puko opisno beleženje onoga što se dogodilo. Drugim rečima, opisna povesnica ne može biti *celokupna povesnica*: »Opisna povesnica je zaista dostigla dosta visok stupanj savršenstva ... povesnici sveta nije dovoljno znati samo spoljašnje pojave, samo proste događaje, no se moraju još proučiti zakoni, koji vladaju među tim događajima«³³.

Zadatak proučavanja tih povesnih zakonitosti nije u potpunosti zanemarivan ali je, prema Savkovićevom mišljenju, obavljan na neadekvatan način. Razlog se krije u neprikladnoj metodologiji, u »aprijornom putu ispitivanja« koji se služila filozofija povesti, odnosno Hegel i njegove pristalice. Drugačije rečeno, istoriografija u potpunosti propušta ispitivanje povesnih zakona, dok je spekulativan način njihove obrade neadekvatan za njihovo istinsko obuhvatanje: »Ideje i zakoni, koji po njima razvitkom povesnice kreću, nisu putem opažanja izvedeni – kao što bi prema predmetu ispitivanja očekivati bilo – no su proizvodi gole spekulacije, jednostranog naučenjačkog umovanja«³⁴.

30 Svetozar Savković, »Povesnica obrazovanosti«, *Izveštaj o Srpskoj velikoj gimnaziji u Novom Sadu 1879-80*, Novi Sad 1880, str. 3-4

31 Friedrich Kolb, *Culturgeschichte der Menschheit*, Erster Band, 21872, str. 48. Za Savkovićev pristup naročito je indikativan podnaslov Kolbovog dela: *Opšta svetska povest prema potrebama sadašnjeg vremena*.

32 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Werke Band 12, Frankfurt a/M 1970, Einleitung

33 Svetozar Savković, »Povesnica obrazovanosti«, *Izveštaj o Srpskoj velikoj gimnaziji ...*, isto, str. 5-6

34 Svetozar Savković, »Povesnica obrazovanosti«, isto, str. 13

Savkovićeva argumentacija ovde zastaje, ne objašnjavajući nam na koji način valja opazajno izvesti onaj fenomen, za koji je na početku rada utvrdio da nije dostupan čulnosti? Pored toga, njegovi argumenti protiv istoriografije i filozofije povesti takođe se odlikuju »aprijornim« karakterom koji autor osuđuje, budući da nisu izvedeni u direktnom sučeljavanju sa tekstovima merodavnih autora, nego su doneseni u formi unapred pripremljenih i neupitnih zaključaka. Štaviše, pozajmljeni su iz duha vremena, u šta nas uverava naglašeno kritički stav prema filozofiji povesti koji je promovisan nakon revolucije 1848/49. Imamo li u vidu da je Fridrih Kolb, na kojeg se Savković najviše poziva, bio aktivan učesnik Revolucije, član prvih parlamenata u Frankfurtu i Štutgartu, onda nam se rasvetljava i prevashodno pragmatički karakter veze između istraživanja povesti i bavljenja pojmom obrazovanja.

Ukoliko pak pažljivije pregledamo literaturu koju je Savković izabrao radi sticanja oslonca za vlastite argumente, dospećemo do Vahsmutovih ocena koje iskazuju upadljivu sličnost sa stavom novosadskog nastavnika: »filozofski naučnici su pokušali da konstruišu filozofsku nauku kao teleologiju moralnog čovečanstva i da ispostave apriorne zakone za svetski život. Povrh iskustveno datog latili su se određivanja stepenastog sleda za civilizovanje u budućnosti, ali su se kasnije u skromnijoj meri zadovoljili da iz filozofskih principa ispostave zakone o svetskom toku...«³⁵ Nije nimalo slučajno da Vahsmutova knjiga nosi naslov *Opšta povest kulture*, budući da upravo u njenim smernicama počiva osnovna namera Savkovićevog rada. Naime, umesto dosadašnjeg truda na opisnoj povesnici i filozofiji povesti, Savković sugeriše potrebu: »da se razvitak povesnice prikazuje u pragmatičkoj svezi i da se sa pripovedanjem spoji i opisivanje stanja i duhovnog života naroda«³⁶.

Preteču takvog prikazivanja Savković s pravom prepoznaje u Volteru, odnosno u njegovim *Esejima o običajima i duhu nacija*. Zanimljivo je da Volterovi *Eseji* donose i stav u kojem treba prepoznati izazov svakog vaspitnog radnika: »Čini mi se da je Platon prvi govorio o dobrom i zlom geniju koji upravljaju delanjima svega smrtnog. Nakon njega, Grci i Rimljani su prihvatili oba genija, a zao je uvek imao više posla i uspeha od svog protivnika«³⁷. Potencirajući slobodnu volju kao korektiv koji valja staviti u pogon radi sučeljavanja sa svim onim segmentima čovekovog fakticiteta koji unižavaju njegov osećaj čovečnosti, Savković se iskazao kao nastavnik savremenih shvatanja, kao pedagog čija stremljenja su u potpunosti korespondirala najvišim standardima njegovog vlastitog vremena.

U tom smislu ni istorijski posao za njega nije bio svodiv na bespredrasudno misaono uranjanje u prošla vremena, pošto takav postupak ne nudi nikakva uporišta za rešavanje problema savremenosti. Tek ukoliko se zaštitimo od predrasuda koje su bile karakteristične za prošla vremena i narode, možemo biti spremni za susret sa predrasudama vlastitog vremena: »Jer bilo je vremena, kada se za umesnu držala ustanova ropstva i feudalizma, spaljivanje veštica i druge slične pojave u povesnici. S toga valja naći zdra-

35 Wilhelm Wachsmuth, *Allgemeine Culturgeschichte. Erster Theil*, Leipzig 1850, str. XII-XIII

36 Svetozar Savković, »Povesnica obrazovanosti«, isto, str. 10

37 Voltaire, *Essais sur les moeurs et l'esprit des nations*, u: *Œuvres complètes*, Tome 16, Gotha 1785, str. 211

vije načelo, udesnije i objektivnije merilo, kojim će se meriti pojave povesnice»³⁸. Naša vlastita iskustva nam sugerišu da se saglasimo sa Savkovićevim stavom da spremnost za sučeljavanje sa vlastitim vremenom mora ostati fiktivna, dokle god nije potpomognuta spremnošću na kritičko preispitivanje vlastite prošlosti. Pozivanjem na Kolbove uvide³⁹, s jedne strane, Savković je nastojao da osigura produktivno povezivanje istoričarskih i pedagoških zadataka. Ukazujući na važnost stanovišta Fridriha Jodla, tada aktivnog profesora etike na univerzitetu u Jeni, Savković je, s druge strane, osigurao tlo za usvajanje najviših prodora kada je reč o tadašnjim pojmovima obrazovanja i vaspitanja. Kada tome dodamo njegovo poverenje u tek začeto učenje Vilhelma Vunta, čija osnovna pretpostavka se sažima u prosvetiteljskom zahtevu da »čovečanstvo mora pripremiti puteve *ljudskosti*«⁴⁰, možemo s pravom iskazati zadovoljstvo u pogledu stepena obaveštenosti novosadskih nastavnika kada je reč o problemskoj svesti demonstriranoj u tekstovima koje nam donose *Izveštaji novosadske srpske velike gimnazije* u periodu između 1867-1918.

Ukoliko bismo osnovni filozofski nedostatak nastavničkih tekstova prepoznali u nedovoljno samostalnom filozofskom mišljenju, budući da tekstovi nastavnika najvećim delom obiluju preuzetim stavovima i argumentima renomiranih evropskih mislilaca, onda ipak ne bismo trebali prenebregnuti nastavnički trud i rad na aplikaciji tih stavova u konkretnom pedagoškom radu. Nastavnici najčešće ne raspravljaju o najznačajnijim tekstovima filozofske baštine, pa otuda u njima nema mnogo analiza Aristotelove, Dekartove ili Hegelove filozofije. Oni se ograničavaju na komentare opštih mesta koja su mogli pronaći u recentnoj literaturi ka kojoj su prevashodno usmeravali svoje čitalačke interese. Nastavnici rado čitaju svoje savremenike, ali ne toliko zbog toga što su bili uvereni da jedino najnovija stanovišta imaju filozofsku težinu, nego usled težnje da kontaktiraju sa najsvežijim uvidima na polju filozofskog mišljenja o vaspitanju, jeziku i povesti. Dakako, danas ne možemo s pouzdanjem suditi o kvalitetu i dometima konkretnog rada na časovima filozofske propedeutike, ali se na osnovu *Izveštaja* sa sigurnošću može konstatovati interes nastavnika da povezuju uvide svojih evropskih savremenika sa najvažnijim dijagnozama vlastite savremenosti i da ih uključe u realizovanje gimnazijske nastave. Ukupno uzevši, stepen njihove obaveštenosti o stvarima filozofije nesumnjivo je za svaku pohvalu, posebno kada je reč o onim nastavnicima koji nisu studirali filozofiju. U tom segmentu su novosadski nastavnici druge polovine deventaestog i početka dvadesetog veka verovatno u prednosti u odnosu na svoje sadašnje kolege. Otuda možemo zaključiti da misaona uporišta koja su oblikovala filozofsku svest o jeziku, povesti i obrazovanju, a bila su usvojena od strane nastavnika novosadske gimnazije u periodu 1867-1918 u potpunosti korespondiraju standardima njihovog vremena, o čemu svedoči i Bečko predavanje pomenutog Fridriha Jodla iz

38 Svetozar Savković, »Povesnica obrazovanosti«, isto, str. 17

39 Argumenti protiv stanovišta da istoričari treba da istražuju prošlost »iz nje same«, budući da ne sme biti prihvatljivo poistovećivanje istoričara sa svim karakteristikama istraživanog vremena, kod Kolba se nalaze na stranicama 50-51. Friedrich Kolb, *Culturgeschichte der Menschheit*, isto.

40 Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie. Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Leipzig ²1913, str. 470

1909: »Obrazovanje nije ... mera informacija i znanja, nego je *sila* koja se razvila iz zadobijenih saznanja. Sila da u malom vidimo veliko, da iz pojedinačnog konstruišemo celinu, da jačamo pogled na celokupnu širinu ljudskog horizonta...«⁴¹ Kada tri godine nakon toga Boško Petrović govori *O vaspitanju karaktera* njemu je stalo upravo do naglaska na praktičkoj *sili* koja rezultira kao posledica obrazovanja: »probuđeni praktički duh života ne zadovoljava se više sa pukim znanjem, niti samo sa obrazovanjem intelekta čovekova, već traži od škole, da ona vaspitava za akciju i rad spremnu omladinu, da u njoj pre svega vaspita praktičan duh, zatim snažnu volju i čvrst karakter«⁴².

Svojim nastojanjima da osnaže ljudski horizont svojih učenika, nastavnici novosadske gimnazije su zaslužili da o njima i njihovom radu i danas bude istraživano i pisano, bez obzira na činjenicu da iz klupa u kojima su sedeli njihovi đaci nije izrastao nijedan filozof evropskog formata. Naglašavajući da misaone potrebe naroda valja sagledati u pojmovima jezika, povesti i obrazovanja, oni su zaslužni za markiranje ravni po kojoj se svi mi i danas krećemo.

DRAGAN PROLE

PHILOSOPHICAL CONSCIOUSNESS IN REPORTS ON SERBIAN GREAT GYMNASIUM IN NOVI SAD

Abstract: The author points out that studying the *Reports* rhetorically testifies about the presence of philosophical knowledge and reference to philosophical authors present among teachers of Novi Sad's Great Gymnasium who never taught philosophy. Therefore, in that period, it was possible for Novi Sad's Great Gymnasium to often change teachers of philosophy, since thorough philosophical knowledge used to belong to the educational syllabus of contemporary teachers, at least when it came to those who studied »spiritual science«. In the *Reports*, philosophical issues were predominant over articles of philosophy teachers. The issue configuration of teachers' works focused on the following three subjects: language, history and education. The analysis of prominent texts showed that contemplative strongholds which shaped philosophical consciousness, which were also adopted by the teachers of Novi Sad's Great Gymnasium in the period from 1867 to 1918, fully corresponded to the standards of the time.

Keywords: Novi Sad's Gymnasium, history, language, education, philosophical consciousness

41 Friedrich Jodl, *Was heißt Bildung?*, Wien 1909, str. 18

42 Boško Petrović, »O vaspitanju karaktera«,

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ

AUTONOMNOST NOVOSADSKJE GIMNAZIJE U KREIRANJU NASTAVE FILOZOFIJE U XIX I POČETKOM XX VEKA

Sažetak: Autor u radu pokušava da utvrdi stepen autonomnosti Novosadske gimnazije u kreiranju vlastitih programa i nastavnih planova, u periodu od njenog osnivanja 1810. godine pa sve do 1918. godine. Poseban akcenat je stavljen na autonomnost gimnazije prilikom kreiranja planova i programa filozofskih predmeta, odnosno na istraživanje koliko su austrougarske intervencije, uredbe i zakoni uticali na oblikovanje nastave filozofije u samoj gimnaziji. Analizom je utvrđeno da su postojale najmanje tri faze spoljnih uticaja na rad Novosadske gimnazije, koji su se direktno ili indirektno odražavali na nastavu filozofije. U prvom periodu od početka rada 1816. godine pa do privremenog prestanka rada 1849. godine gimnazija je uživala relativno visoki stepen autonomije u uređenju sopstvenih nastavnih programa i imala naglašeno humanistički karakter protkan nizom filozofskih predmeta, poput etike, logike, retorike i poetike. U drugom periodu od 1852. godine pa do 1883. godine pritisci na gimnaziju su se pojačavali, a promene koje su nastupile vezano za filozofske predmete bile su takve da posle obnove rada gimnazije 1852. godine nije bilo ni jednog filozofskog predmeta od deset navedenih, a kasnije je to najčešće bio jedan, filozofska propedeutika (koja se predavala u sedmom i osmom razredu). Ipak, najteži period za Novosadsku gimnaziju nastupio je stupanjem na snagu Osnovnog zakona o srednjim školama u Ugarskoj 1883. godine i trajao je sve od kraja Prvog svetskog rata. Mešanje u funkcionisanje gimnazije bilo je u ovom dobu institucionalizovano, pošto je vlast Patronata bila pod ličnim nadzorom poverenika ugarske vlade. Nastava filozofije svedena je na filozofsku propedeutiku, i to samo u osmom razredu gimnazije. Ovo dodatno smanjenje obima nastave iz filozofske propedeutike može da se dovede u vezu s prosvetnom politikom tadašnjih vlasti, koje su težile stvaranju jedinstvene srednje škole, kao i sa njihovim asimilacionim namerama, koje su se manifestovale u forsiranju učenja mađarskog jezika i ugarske istorije i geografije nauštrb prevashodno prirodnih nauka i matematike, ali i filozofije.

Ključne reči: Novosadska gimnazija, autonomija, nastavni plan, nastavni program, nastava filozofije.

U drugoj polovini XVIII veka u austrijskim i ugarskim zemljama nije postojao jedinstven školski sistem koji bi se temeljio na jednom opštem zakonu ili uredbi, po kojoj bi se organizovale i delovale škole, naročito osnovne. Ovakve škole najčešće su osnivali plemići, gradovi, opštine, pojedini crkveni redovi i slično, dok se samo rukovodstvo škola uglavnom nalazilo u rukama sveštenika. Država, odnosno tadašnja upravna vlast još nije neposredno uticala na život i rad škola.

Inicijativu za šire osnivanje i organizovanu izgradnju osnovnih škola dala je carica Marija Terezija.¹ Odgovarajući uzor u oblasti školstva mogla je dobiti na osnovu sprovedenih reformi u Pruskoj i posebno u Šleziji. Za ostvarivanje svojih planova primila je nekoliko predloga, od kojih su se isticali predlozi Josipa Mesmera učitelja „normalne škole” u Beču, i grofa Ivana Antuna Pergena. Sam zadatak konačno poverila je opatu Johanu Ignjacu Felbigeru. Prema njegovim nacrtima pruska vlada je 1765. godine izdala „Opšti školski red” i uvela u škole novu organizaciju i tzv. „sagansku” metodu. Prešavši u službu Austrije Felbiger je sastavio prvu državnu naredbu za organizaciju i delovanje osnovnih škola pod nazivom: „Opšti školski red za nemačke normalne, glavne i trivijalne škole” („Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in sämtlichen kais.-königl. Erbländern”). U samom uvodu ove uredbe, koja je odobrena 6.12.1774. godine, ističu se dva značajna principa: prvi, da vaspitanje dece predstavlja najpouzdaniju bazu opštem narodnom blagostanju,² i drugi, da od valjanog vaspitanja i obrazovanja zavisi celokupan kasniji život svih ljudi. U ovim principima se jasno oseća duh prosvetiteljstva, a ujedno se s njima postavljaju temelji opšteg obrazovanja i određuje cilj tadašnje školske *paideje*.

Sve ove škole trebale su da daju mladim ljudima osnovno, preko potrebno, obrazovanje, koje se sastojalo u čitanju, pisanju i računanju. Pored osnovnih predmeta učila se veronauka, koja je veoma često imala privilegovan status. Obim drugih znanja određivao se prema mestu i tipu škole, prema broju i sposobnosti učitelja i vremenu predviđenom za polazak škole. Škole su bile državne ustanove,³ a država je izdavala odgovarajuće zakone, postavljala učitelje i uređivala nadzor škole i učiteljevog rada. U tu svrhu koristio se Felbigerov „Methodenbuk”,⁴ propisane školske knjige, a sposobniji su koristili i ostale knjige. U nastavnom radu trebalo se služiti katehetskom metodom, uz primenu i tzv. „tabelarne” i „literalne” metode.⁵

1 Dimitrije Kirilović na početku svoje studije tj. doktorske disertacije daje generalnu ocenu stanja srpskih škola za vreme vladavine carice Marije Terezije: „Četrdesetogodišnji period vladavine Marije Terezije (1740-1780) od velikog je značaja za istoriju škola svih naroda nekadašnje austrijske carevine, pa i za istoriju škola srpskog naroda. U to doba se srpske osnovne škole prvi put sistematski osnivaju i postaju narodnim školama, ukoliko su sva srpska deca oba pola bila obavezna da ih posećuju. Zavode se novi predmeti i novi nastavni metod. Učitelji postaju samo oni koji su osposobljeni za taj poziv. U upotrebu ulaze štampane i naročito u tu svrhu propisane školske knjige. Nad školama se vrši stručni nadzor i o njima se staraju državne vlasti mesto naših crkvenih. Ovo novo uređenje srpskih škola nastaje od god. 1776. kada je objavljen prvi Zakon o našim osnovnim školama.” D. Kirilović, *Srpske osnovne škole u Vojvodini u 18. veku (1740-1780)*, Sremski Karlovci 1929.

2 Mita Nešković piše da je Felbigerovo osnovno načelo bilo: „Vaspitanje narodne omladine najvažnija je osnova prave sreće”. M. Nešković, *Istorija srpskih škola u Austro-ugarskoj monarhiji*, Srp. Manast. Štamp., Sremski Karlovci 1897, str. 70.

3 U stvari, dekretom iz 1770. godine utvrđeno je da „škola jeste i zauvek ostaje stvar države”.

4 „Ručna knjiga”, koja će dugi niz godina biti glavni i jedini oslonac učiteljima u praktičnom radu u školi, ne samo u Austrougarskoj monarhiji, već i znatno šire.” N. Potkonjak, *Obrazovanje učitelja u Srbia*, Učit. fak. u Užicu, Beograd-Užice 2006, str. 154.

5 Literalnu i tabelarnu metodu pronašao je berlinski učitelj Han (J. F. Hahn). Ovu metodu je proširio Felbiger. Reč je o postupku koji se primenjuje da bi učenici lakše savladali i naučili napamet određenu građu. Ilustracije radi, učitelj bi na tabli napisao početna slova svih reči jedne određene rečenice koje bi učenici prepisali u svoje sveske, a potom na glas zajedno izgovarali sve dok ih ne nauče napamet. Za zahtevniju građu postupak bi se usložnjavao.

Za vreme vladavine Marije Terezije donesena je i objavljena 22.08.1777. godine na latinskom jeziku i uredba pod naslovom *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* („Opšti školski i naučni sistem za ugarsko kraljevstvo i njemu pridružene strane”).⁶ Prema njemu škole su ostale državne ustanove, što znači da ih je država nadzirala i osiguravala da se u svima sticanje znanja obavlja na približno jednak način. Pored toga, u ovom sistemu postojala je opšta obaveznost pohađanja škola i fleksibilnost u verskim stvarima, koja je se ogledala u tome da su i oni koji nisu bili katolici mogli osnivati svoje škole.

Škole su bile narodne (osnovne) i latinske (gimnazije). Latinske škole su se dalje delile na tri stupnja. Prvom stupnju su pripadale tzv. gramatičke škole (I-III razreda) koje su imale karakter škola opšteg obrazovanja. Drugi stupanj latinskih škola sačinjavala su dva humanistička razreda (IV i V). Trećem stupnju latinskih škola pripadale su akademije. Nisu to bile visoke škole, ali su se u njima završavale gimnazijske studije filozofije, odnosno prava, u trajanju od dve godine.

Zatim je donesen „Državni školski ustav” iz 1805. godine. Namera je bila da se izmeni i dopuni ranija uredba iz 1774. godine, odnosno način po kome su do tada bile organizovane osnovne škole, kao i da se promeni tadašnji „Opšti školski red”. Posebna komisija izradila je novu uredbu poznatu pod nazivom „Politische Schulverfassung”. Osnovne škole su bile ili „trivijalne” ili „glavne” ili „realne”, s tim što su u glavnim gradovima još postojale i „ženske” škole.

Zbog nedostataka koji su konstatovani u „Opštem školskom ustavu” iz 1777. godine, specijalna komisija je 1806. godine, na poziv ugarskog sabora, izradila novu uredbu na latinskom jeziku pod nazivom *Ratio educationis publicae totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* („Opšti školski i naučni sistem za ugarsko kraljevstvo i njemu pridružene strane”). U kompoziciji ove uredbe mogu se razlikovati tri celine. U prvom segmentu govori se o vrstama škola i razredima, u okviru koga se donose i nastavni planovi i programi za sve vrste škola. Drugi deo sadrži uputstva za upravljanje školama i metodičke direktive za učitelje, upravnike i nadzornike. Treći deo predviđa različita pomagala za nastavni rad, ujedno sadržavajući i odredbu o platama učitelja.

U nastavi u osnovnim školama naglasak je bio na verskoj toleranciji i na učenju narodnog jezika. Gimnazije su imale šest razreda. Prvi razredi su tzv. gramatikalni razredi pošto se u njima pretežno učila gramatika latinskog jezika, i nazivali su se: *parva, principia, grammatica, syntaxis*. Poslednja dva razreda su bila tzv. humanistička razreda, a prema svojim glavnim predmetima nazivali su se *poesis* i *rhetorica*.

Kako stoji stvar sa osnivanjem gimnazija kod Srba? Bogati zadužbinari iz srpskog naroda su u duhu prosvete i želje za širenjem kulture i prosvete u vlastitom narodu davali dobrovoljne priloge za osnivanje prvih gimnazija. Prvi primer dao je Karlovčanin Dimitrije Anastasijević Sabov omogućivši otvaranje Srpske pravoslavne gimnazije u Karlovcima, a drugi, bogati novosadski trgovac Sava Vuković, koji je osnovao fond iz koga bi trebalo da se finansira jedna srpska pravoslavna gimnazija u Novom Sadu.

⁶ Prigovori koji su potom upućivani ovom „Školskom sistemu” bili su ponajpre vezani za davanje sporedne uloge maternjem jeziku, kao i zbog činjenice što nije donosio gradivo nekim logičkim redom.

Iz povelje tj. zadužbinskog pisma uočljivo je da se uprava nad novoosnovanom gimnazijom poverava karlovačkom mitropolitu i arhiepiskopu, koji treba da sprovede isti sistem školovanja koji važi u Karlovačkoj gimnaziji. Osim toga mitropolit je trebalo da ima punu vlast nad rukovanjem fondacijom, izborom predmeta (predloženo je da jezik i „slaveno-srpska književnost”⁷ budu najvažniji predmeti) i učitelja. Osnivači srpskih gimnazija, kako u Karlovcima tako i u Novom Sadu, su za razliku od katoličkih biskupskih gimnazija u kojima je biskup vršio svoju vlast neograničeno, sledili put protestantske, pre svega, evangeličke, luteranske, gimnazije. Premda su obe gimnazije spadale u kategoriju biskupskih gimnazija, vlast episkopa morala se deliti sa svetovnim elementima, odnosno bila je ograničena Patronatom u kome su svetovni članovi bili u većini. Time dakako biskupski karakter gimnazija nije bio tangiran, niti dovođen u pitanje. Episkop, odnosno mitropolit, bili su vrhovni patroni njihovi, a tom je činjenicom bio jasno obeležen i karakter dveju srpskih gimnazija.

Dozvolu za osnivanje gimnazije trebao je da da car i on je to načelno učinio 1811. god., što je verifikovano dekretom iz 1813. god. i potvrđeno rezolucijom od 31.01.1816. godine.⁸ Novosadska gimnazija je osnovana po uzoru na Karlovačku gimnaziju, a njen nastavni plan i program odobren je od strane Dvorskog ratnog saveta u Beču još 1793. godine, i u svemu je odgovarao tada važećem nastavnom sistemu u Ugarskoj, s malim dodatkom koji se odnosio na obrazovanje omladine u Vojnoj granici. Ovaj nastavni plan i program nosio je latinski naziv *Conspectus tabellaris studiorum in Gymnasio Carlovitzensi tradi solitorum* i sastojao se od predmeta predviđenih za gramatičke razrede od prvog do četvrtog, kao i za dva razreda *humaniore*. Iako je u prvom i drugom razredu *humaniore* iz Latinskog jezika bilo učenja o pravilima govornišva sa tekstovima klasičnih autora, kao i učenja o osnovnim načelima poezije, striktno filozofskih predmeta bilo je jedino u drugom razredu *humaniore*, kada su se izučavali osnovi Logike i Etike.

Posle niza peripetija gimnazija je počela sa radom 1816. godine. Prvi razred „čovečnosti” (*humaniora*) startovao je 1818-1819 godine, dolaskom profesora Ignjata Jovanovića, a kada je došao i Pavle Josif Šafarik, otvoren je i drugi razred *humaniore* 1819-1820 godine, što je učinilo da Srpska pravoslavna gimnazija u Novom Sadu bude potpuna sa svih šest razreda, kao i sve druge gimnazije u Ugarskoj toga vremena.

7 Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Sremskim Karlovcima (ASANUK), Fond patrijaršijsko-mitropolijski „A” (PMA „A”), br. 113 iz 1812. godine.

8 Nije slučajno da je novosadska gimnazija osnovana 1810. godine, s obzirom na svetsko-istorijski značaj pojave Napoleona na širem planu i ustanka srpskog naroda protiv Turaka pod vođstvom Karađorđa na nacionalnom planu. Godinu dana ranije (1809. godine) Napoleon je, Šenbrunskim mirom, oduzeo Austriji neke od njoj važnih provincija, donoseći pokorenim narodima pored vlastitog zakonika i neke od tekovina francuske revolucije: ukidanje feudalizma, slobodu, jednakost pred zakonom, svetovni karakter države i dr. Za razliku od predašnjih vlastodržaca Napoleonov režim je vodio računa o širokom spektru delatnosti u ovom provincijama, od saobraćaja i trgovine, pa do crkvenih i prosvetnih pitanja. U Ilirskim provincijama, koje su obuhvatale većinu južnoslovenskih zemalja, osnovan je veliki broj osnovnih škola i otvoreno više od dvadesetak gimnazija. Presudna stvar bila je što je u ovim novim ustanovama nastavni jezik morao biti „jezik zemlje”. Iako je francuska uprava bila kratkotrajna, Austrija ih je anektirala već 1814. godine, Beč je shvatio značaj i moguće posledice kratkotrajnih napoleonovskih reformi.

Premda se u Vukovićevom zaveštanju navodi da vrhovni nadzor nad školom imaju karlovački mitropolit i novosadski episkop s nekoliko članova „eparhijske konzistorije i crkvene opštine”, i da osim njih niko ne može ni najmanje uticati na rad škole („ni školska uprava u Đuru, ni druga koja inoverska vlast, duhovna ili svetovna”), škola dakako nije mogla egzistirati kao potpuno nezavisna jedinica. Naime, da bi učenici gimnazije mogli prelaziti u druge gimnazije, u akademije i univerzitete, ona je morala dobiti tzv. vladarsku privilegiju. Privilegija je potpisana 1818. godine uz jednu ogradu, da gimnazija u svemu bude saobražena „sistemu propisanom ostalim gimnazijama u mojim državama”.⁹

Iako je nastavni plan Novosadske gimnazije gotovo u potpunosti bio saobrazan nastavnim planu karlovačke gimnazije, on se nije smeo previše udaljavati i razlikovati od odredaba *Ratio educationis*-a koji je važio za državne gimnazije u Ugarskoj. Prema prvom nastavnom planu koji je važio u Novosadskoj gimnaziji od 1816-1825. godine prvi i drugi razredi „čovečnosti” bili su znatno „filozofskiji” od prvobitno predviđenog plana koji je sledio sistem Karlovačke gimnazije.¹⁰ Naime, u prvom razredu *humaniore* izučavala se „Etika i jestastvenica” (*ethica et historia naturalis*), dok su u drugom razredu *humaniore* predavani Logika, Retorika i Poetika (*logica, rhetorica et poesis*).¹¹

Po nastavnom planu iz 1825. godine stvari su bile donekle izmenjene što se filozofskih predmeta tiče, pa se u prvom razredu *humaniore* izučavala Retorika i Logika, dok su u drugom razredu predavani Poetika i Etika. U prvoj godini čovečnosti učila se Retorika po udžbeniku koji se zvao *Institutiones oratoriae in usum gymnasiolorum*. Logika, ili kako su je zvali veština pravilnog mišljenja i suđenja, koja je trebala po tadašnjem planu da bude neka vrsta propedeutike za učenje Retorike, predavala se po udžbeniku *Elementa artis cogitandi in usum gymnasiolorum*. U drugoj godini čovečnosti predavala se Poetika, ili kako se zvala, drugi deo Elokvencije, po udžbeniku *Institutiones Poesiae*. Nema preciznog podatka iz kog se udžbenika predavala Etika.

Godine 1833. Višoj školskoj upravi u Đuru skrenuta je pažnja na nastavni program novosadske gimnazije događajima koji su se desili vezano za ukidanje Kraljevske, katoličke gimnazije u Novom Sadu. Ovde će biti navedeni elementi iz „Opštih i specijalnih primedbi na nastavni plan novosadske gimnazije”, koji se tiču samo nastave filozofije u pomenutoj gimnaziji.

Najpre se u uvodu saopštava da plan ne odgovara sistemu koji je bio propisan za kraljevinu Ugarsku, ni po broju, ni po redu, ni po rasporedu gradiva, kao ni po upotre-

9 Bez obzira što je gimnazija morala svoju nastavu usaglasiti sa nastavom u ostalim gimnazijama u državi, prema sačuvanim dokumentima uglavnom je ostajalo dovoljno manevarskog prostora za autonomno uređenje vlastitog programa, i za ispunjenje želje osnivača gimnazijskog fonda da ova gimnazija posluži srpskom narodu i njegovoj prosveti i književnosti.

10 Razlike između nastavnog plana u Novom Sadu i onog u Karlovcima postojala je i zbog činjenice što je Novi Sad bio u Ugarskoj, a Karlovcu pod jurisdikcijom Vojne granice.

11 Podaci su preuzeti iz „Izveštaja o srpskoj velikoj gimnaziji u Novom Sadu” za 1894/5. godinu, preciznije iz odeljka „Učevni plan od osnivanja gimnazije”. U Stajićevoj knjizi *Srpska pravoslavna velika gimnazija u Novom Sadu* postoji dodatna informacija da je A. Magarašević u drugom razredu čovečnosti predavao i etiku i jestastvenicu. V. Stajić, *Srpska pravoslavna velika gimnazija u Novom Sadu*, Matica srpska, Novi Sad 1949, str. 198.

bljenim udžbenicima. Detaljnija elaboracija pokazuje da je prigovor, između ostalog, bio i da se Logika i Etika predaju više nego što je propisano prema sistemu gimnazije u Karlovcima, koja je, kao što je rečeno, služila kao uzor u koncipiranju rada novosadske gimnazije. Saopštava se, dalje, da „treba želeti” da poznavanje Logike i Retorike prethodi učenju besedništva pa i poezije. Obrazloženje je bilo da se pravilno mišljenje i pravilno dokazivanje teško može obavljati bez prethodne obaveštenosti o adekvatnom redu prilikom razmišljanja, odnosno o sistematski uređenom razmišljanju „i o dobro uređenoj periodologiji”.

U „Specijalnim primedbama o planu koji se predlaže za svaki razred novosadske gimnazije” ponavlja se da čak pre nastave Retorike u prvom razredu čovečnosti treba upoznati sa pojmovima Logike, a da u drugom razredu čovečnosti Etiku i Fiziku treba prepustiti Filozofiji.¹²

Promene u nastavnom planu novosadske gimnazije nastupile su tek 1842. godine. Izmene kod filozofskih predmeta ogledale su se u tome da se u prvom razredu čovečnosti predavala Retorika, a u drugom razredu Poetika, Logika i Etika. Kao što se može uočiti, niti su pomenute primedbe brzo uzete u razmatranje niti su previše uvažavane kod koncipiranja novog nastavnog plana.

Rad u šestorazrednoj potpunoj gimnaziji trajao je do 12.06.1849. godine, kada je prekinut zbog bombardovanja Novog Sada i požara koji je nastao u gimnazijskoj zgradi. Od 1849. pa do 1852. godine gimnazija nije radila, što zbog posledica revolucije, što zbog inertnosti samih viđenijih Srba toga perioda. Nakon trogodišnje pauze niža četvororazredna privatna gimnazija u Novom Sadu ponovo je otvorena u oktobru 1852. godine. Spisak od deset predmeta koji su se tada predavali pokazuje da nijedan nije bio filozofske orijentacije.

Zbog različitih političko organizacionih promena Novosadska gimnazija je od 1849. do 1860. godine potpadala pod jurisdikciju Školskog načelstva u Temišvaru, odnosno Okružnog načelstva i Magistrata u Novom Sadu. Autonomija gimnazije bila je ugrožavana od strane Namesništva u Temišvaru na mnogo različitih načina. Namesništvo se često bezobzirno mešalo u izbor profesora i direktora, određivalo je nastavni plan i program i propisivalo knjige koje su se mogle upotrebljavati kao školski udžbenici. Nešto od starog sjaja gimnazije počelo je da se vraća 1865. godine, kada je izdata carska naredba kojom se novosadska niža gimnazija pretvara u višu, s osam razreda i pravom javnosti, zadržavajući svoj dotadašnji narodni i verski karakter.

Kada je posle stvaranja Dvojne Monarhije 1867. godine Ugarska stekla pravo na samostalno uređenje svih oblasti unutrašnje političkog života, to se odrazilo i na uslove rada tada već više od 50. godina stare Srpske gimnazije u Novom Sadu. Godina 1868. značajna je za ovu ustanovu zbog toga što su tada doneta tri zakonska dokumenta koja su određivala njene opšte (tj. političko-pravne i povezano sa tim materijalne) osnove postojanja i razvitka u novim okolnostima.

12 Na to kako će se predavati gradivo iz filozofije sigurno je uticala i činjenica što je većina profesora svoje filozofsko obrazovanje stekla na tada prestižnim univerzitetima u Pešti, Segedinu, Đuru, Kežmarku, Požunu, Kečkemetu, Zagrebu i Jeni.

U godinama neposredno po sklapanju Austro-ugarske nagodbe, vrhovni državni nadzor nad Gimnazijom nije se osećao, budući da su ugarske prosvetne vlasti bile angažovane i zauzete organizacijom i uređenjem prosvetnog života u novonastalim uslovima. Odnos srpskih gimnazija (Karlovačke i Novosadske) prema državnoj vlasti bio je regulisan Reskriptom od 10.08.1868. godine, kao i kasnijim zaključcima Srpskog narodno-crkvenog sabora.

Na osnovu Nastavnog plana i programa za gimnazije, donetog 1868. godine, Novosadska gimnazija bila je srednja škola klasično-humanističkog smera. Prema Nastavnom planu iz 1867/1868. godine jedini filozofski predmet bio je „Filosofska priprava (prope-devtika)”, koji se predavao u sedmom i osmom razredu dva časa nedeljno. Pored toga, postojali su filozofski elementi i u programima drugih predmeta. Na primer, u okviru grčkog jezika počevši od šestog razreda izučavali su se Ksenofont, Herodot, Homerova *Ilijada* i Platonova *Odbrana Sokratova*, dok je u okviru latinskog jezika izučavan Ciceron.

„Izveštaj o velikoj gimnaziji srbske pravoslavne obštine u Novom Sadu” iz 1868/9 godine, pokazuje da se Filozofska priprava takođe predala u sedmom i osmom razredu, s tim što se u sedmom razredu predavala Logika a u osmom razredu Psihologija. Sve do školske 1881/2 god. Logika je predavana po Beku (J.S. Beck (1761-1840)), nemačkom filozofu kantovske orijentacije i autoru knjige *Lehrbuch der Logik*, izdate u Rostoku 1820. godine.

Premda se sve do donošenja Zakona o srednjim školama ugarski ministar prosvete nije mnogo uplitao u rad gimnazije i unutrašnju upravu, to ne znači da nije bilo suptilnih mehanizama pritiska i pokušaja asimilacije. Ugarski sabor je npr. školske 1870/71 izglasao pomoć gimnaziji od 8.000 for. uz pravo da Ministarstvo prosvete određuje nastavni plan i program, ali i da imenuje profesore koji će biti plaćani iz ovih sredstava. Patronat je odbio ovakvu pomoć uz obrazloženje da je takva vrsta subvencija u suprotnosti sa Osnovnim pismom škole.¹³

Prekretnicu u radu i životu Novosadske gimnazije predstavljala je 1883. godina, kada je u Ugarskoj stupio na snagu Osnovni zakon o srednjim školama (30. zakonski član), prema čijim odredbama su morali da budu usaglašeni rad i organizacija konfesionalnih i privatnih srednjih škola.¹⁴ Posle 1883. godine vlast Patronata Gimnazije bila je pod ličnim nadzorom poverenika ugarske vlade, koji su dvaput godišnje dolazili radi pregleda nastave i obavezno prisustvovali višem tečajnom ispitu. Preko njih država je pojačala svoj stalni uticaj na rad ove škole.

Srednjoškolska pedagogija Ugarske imala je osnovu u shvatanjima mađarskog herbartovca Mora Karmana, čije je pedagoško učenje bilo prihvaćeno kao zvanična teorija. Ostvarivanje opšteg cilja vaspitanja i obrazovanja herbartovske pedagogije (postizanje moralne jačine karaktera prema načelima kantovske etike) Karman je pokušao da postavi na nacionalno-istorijsku osnovu. Prema takvom shvatanju, pripadnik naroda ili nacije mogao je postati samo onaj ko je prihvatao zajedničke ciljeve vaspitanja i obrazovanja proistekle iz opštekulturnog razvoja čovečanstva.

13 Grupa autora, *Novosadska gimnazija 1810-1985*, „Budućnost”, Novi Sad 1986, str. 98.

14 Premda su se prve primedbe ugarskog ministra prosvete na nastavni plan novosadske gimnazije, inspirisane težnjom za jačim mađarskim uticajem u njoj, pojavile još 1875. godine.

Klasično humanističko obrazovanje tadašnjih gimnazija u Ugarskoj pružalo je mogućnost za ostvarivanje navedenih pedagoških ciljeva. Nastavom je trebalo postići obrazovanje duha tj. razvijanje intelektualnih potencijala i izgrađivanje moralnih osobina (vrlina), kojima bi se ostvarivale moralne snage ličnosti. Sadržina kojima bi se ovo moglo postići bili bi latinski i grčki jezik, maternji tj. mađarski i francuski jezik, narodna istorija i književnost, matematika, prirodne nauke i filozofija.¹⁵

Posle donošenja Zakona o srednjim školama (pomenuti 30. zakonski član) godine 1883. izmenjen je nastavni plan Gimnazije, dok je program uglavnom ostao isti. Prema Nastavnom planu iz 1883/1884. god. „filosofska propedeutika” predavala se samo u osmom razredu dva časa nedeljno. Počevši od školske 1881/2 god. pa sve do 1890/91 god. predavanja iz Logike održavana su prema knjizi austrijskog filozofa Lindnera (G.A. Lindner (1828-1887)) *Lehrbuch der formalen Logik nach genetischer Methode* (Graz 1861).

Školske 1899/1900. godine Ministarstvo prosvete izdalo je nov nastavni plan i program za gimnazije, koji je (uz manje korekcije) ostao na snazi sve do podržavljenja 1920. godine.¹⁶ Na koncepciju nastavnih sadržaja u Gimnaziji uticali su zahtevi ugarskog Ministarstva prosvete, koji su se sastojali u tome da se smanji broj časova za matematiku i prirodne nauke, dok bi se povećao broj časova za mađarski jezik, ugarsku istoriju i geografiju. Sa druge strane bili su zahtevi Srpskog pravoslavnog arhijerejskog sinoda, koji je tražio povećanje broja časova za religijsku nastavu. Sve to vreme broj časova latinskog jezika konstantno je bio veliki. U nastavnom planu iz 1899/1900. god. ove izmene su bile vidljive, ali što se tiče filozofskih predmeta značajnijih promena nije bilo. Jedini filozofski predmet „filosofska propedeutika”, predavao se i dalje u osmom razredu dva časa nedeljno, počevši od školske 1879/90. god. pa sve do poslednjeg plana koji je razmatran u ovom radu iz 1917/18. godine.

U ovom periodu ipak se desila jedna izmena koju treba pomenuti. Uz naziv „obligatnog” predmeta, Filozofija, do 1902/03 god. pisalo je Logika pa Psihologija, da bi od te godine pa do kraja razmatranog perioda u planu pisalo obrnutim redosledom, Psihologija pa tek onda Logika. Moguće je da je prosto reč o zameni sleda izlaganja gradiva, ali takođe i da su u pitanju neke ozbiljnije intervencije u načinu i sadržaju njegovog izlaganja. Da potonja teza nije bez osnova pokazuje podatak da su od te iste 1902/03 god. zamenjeni udžbenici iz kojih se predavala Logika i Psihologija. *Logika* Petra Radulovića zamenjena je u nastavi Filozofske propedeutike „Logikom za srednje škole” po Rabijeru i Vormsu, a *Psihologija* od istog autora zamenjena je „Elementima psihologije po Rafu”.

Patronat Gimnazije je bio samostalan u određivanju udžbenika¹⁷ sve do 1870. godine, kada su se ugarske prosvetne vlasti počele brižljivije odnositi prema njihovom

15 B., *Ujedinjena srednja škola*, Branik, Novi Sad 18. febr./1. mart, 1892, br. 20.

16 Na zasedanju Patronata od 09.09.1920. godine referisano je o dopisu kojim se izveštava Patronat da je Ministarstvo prosvete, na predlog Prosvetnog saveta, rešilo da se srpska veroispovedna gimnazija u Novom Sadu proglasi za potpunu državnu srednju školu.

17 Prema evidenciji direktora gimnazije Vase Pušibrka školska biblioteka sadržavala je do kraja XIX veka, između ostalog, i 418. dela bogoslovsko-filozofskog sadržaja.

odabiru. Posle 1883. godine prema Zakonu o srednjim školama u Ugarskoj, Ministarstvo prosvete preuzelo je u potpunosti određivanje upotrebe školskih knjiga. Praktična demonstracija ove odluke bila je vidljiva već 1890/91 školske godine, kada su Lindnerova Logika i Psihologija predavane po mađarskom prevodu.¹⁸ Istina ovakvo rešenje zadržalo se samo dve godine, pošto je 1893. god. Ministarstvo prosvete odobrilo upotrebu nekoliko udžbenika na srpskom jeziku u Gimnaziji, između ostalog i *Psihologiju i logiku* od Petra Radulovića. *Logika za škole i za samouke naročito za učitelje*, kako glasi puni naziv Radulovićeve knjige iz Logike, bila je u upotrebi u novosadskoj gimnaziji punih deset godina, počevši od školske 1892/93 god. pa zaključno sa 1902/03 godinom. Po Raduloviću predmet logike¹⁹ je mišljenje, a logika je nauka koja treba da upozna sa oblicima i zakonima mišljenja. Radulovićeva *Logika* sastoji se dve celine: „Prvi nas deo upoznaje sa osnovama znanja, a drugi deo spaja te osnove u celinu, u sistematsko znanje.”²⁰ Osnove znanja odnose se na pojmove, sudove i zaključke, a u delu sistematsko znanje²¹ izučavaju se definicija, divizija i dokaz. Osim toga, ova knjiga ima i uvodni deo, u kome se istražuje zadatak logike, njena važnost i podela. Inače, udžbenici iz filozofije i logike bili su pisani i formalno i sadržinski sa stanovišta tada prihvatanih pedagoško-metodičkih shvatanja u zemljama srednje Evrope.

Konačno, nesumnjivo je da su i karlovačka i novosadska gimnazija bile organizovane po stranim uzorima, kao što su i nastavni planovi i programi, metodika rada, pa i udžbenici uglavnom bili strani.²² Ipak to ne znači da su ove dve gimnazije bile posve identične onim u Austriji, Mađarskoj ili negde druge. Nastava u celini, a samim tim i nastava filozofskih predmeta, u više od sto godina od osnivanja pa sve do podržavljenja Novosadske gimnazije, bila je u dobroj meri povezana s menama položaja i statusa srpskog naroda u Austrougarskoj monarhiji. Novosadska gimnazija je u kreiranju vlastitih nastavnih planova i programa, naročito u prvim decenijama svog rada, uživala značajnu autonomiju, što pokazuju i njena odbijanja kako direktnih tako i indirektnih pritisaka tadašnjih državnih vlasti, bez značajnijih posledica po sam rad gimnazije. Treba reći da i kada su iznošene primedbe na njen rad, kao u „Opštim i specijalnim primedbama na nastavni plan novosadske gimnazije”, krajnje namere nisu bile usmerene primarno na poboljšanje planova i programa ili kvaliteta nastave filozofije, odnosno filozofskih predmeta, već su pre bile usmerene na povećavanje stranog uticaja na njen rad, ili na njeno prilagođavanje potrebama đaka drugih veroispovesti. Situacija se postupno menjala na gore počevši od mešanja u rad gimnazije Namesništva u Temišvaru, pa do

18 U pitanju je prevod Janoša Klamarika dela „Logika ili nauka o mišljenju” i „Psihologija ili nauka o duši kao iskustvena nauka” (Klamarik János. Logika vagyis gondolkodástan Dr. Lindner G.A. után fordítva Klamarik János. Psychologia vagyis lélektan mint tapasztalati tudomány. Dr. Lindner G.A. után fordítva).

19 Detaljnije o logici kod Srba videti u istoimenom tekstu prof. Ćimovića. M. Ćimović, „O logici kod Srba”, u: *Logos i physis*, Prosveta, Novi Sad 2003, str. 127-156.

20 P. Radulović, *Logika za škole i za samouke*, Kraljevsko-srpska državna štamparija 1882, str. 3.

21 „Sistematsko je znanje osnovno znanje sastavljeno u organsku celinu”... „Sistematsko znanje zove se obično nauka”. P. Radulović, *Logika za škole i za samouke*, Kraljevsko-srpska državna štamparija 1882, str. 75.

22 Jezik na kome se nastava u novosadskoj gimnaziji, pa i nastava filozofskih predmeta, odvijala menjao se tokom vremena. U upotrebi su u različitim vremenima od osnivanja gimnazije bili latinski, nemački, mađarski i srpski jezik.

usvajanja od strane Patronata naredbe ugarskog ministra prosvete 1875. godine, po kojoj se predavanje mađarskog jezika trebalo obavljati u istom obimu u kome se obavljalo i predavanje maternjeg jezika.²³ Dodatno pogoršanje, u smislu redukovanja autonomije gimnazije, nastupilo je od momenta primene 30. zakonskog člana iz 1883. godine, odnosno od donošenja Zakona o srednjim školama. Različite dosad pomenute mere vodile su ka permanentnom smanjenju broja filozofskih predmeta i obima nastave iz njih, a poslednje smanjenje obima nastave iz nekoliko predmeta, uključujući i Filozofsku propedeutiku, bilo je povezano sa prosvetnom politikom tadašnjih vlasti, koje su težile stvaranju jedinstvene srednje škole, ali je imalo veze i sa njihovim asimilacionim namerama. Inventivna snalaženja direktora i profesora kako da zaobiđu ili ublaže negativne odrednice pomenutih primedbi, intervencija i zakona, pokazuju njihovu visoku svest da je vaspitanje i obrazovanje u Novosadskoj gimnaziji, osobito iz humanističkih predmeta, bilo važno sredstvo očuvanja vlastitog jezika i nacionalnog identiteta,²⁴ odnosno sredstvo borbe protiv svake vrste asimilacije srpskog naroda.

Literatura:

1. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Sremskim Karlovcima (ASANUK), Fond patrijaršijsko-mitropoljski „A” (PMA „A”), br. 113 iz 1812. godine.
2. Grupa autora, *Novosadska gimnazija 1810-1985*, „Budućnost”, Novi Sad 1986.
3. Kirilović, D., *Srpske osnovne škole u Vojvodini u 18. veku (1740-1780)*, Sremski Karlovci 1929.
4. Miladinović, Ž., *Tumač povlastica, zakona, uredaba i drugih naređenja srpske narodne crkvene autonomije*, Novi Sad 1897.
5. Nešković, M., *Istorija srpskih škola u Austro-ugarskoj monarhiji*, Srp. Manast. Štamp., Sremski Karlovci 1897.
6. Potkonjak, N., *Obrazovanje učitelja u Srbia*, Učit. fak. u Užicu, Beograd-Užice 2006.
7. Pušibrk, V., *Postanak i razvitak Srpske pravoslavne velike gimnazije u Novom Sadu*, Novi Sad 1896.

23 P 1875/133.

24 Prema rečima Vase Stajića, onda kada nije radio beogradski licej ni Velika škola, u karlovačkoj i novosadskoj gimnaziji srpska je prošlost, pre svega književna, postala nastavnom gradom koja je upotrebljena za vaspitanje i obrazovanje mladih. Humanistička nastava stavljena je u nacionalnu službu upoređivanjem Homera i Vergilija sa srpskom epikom. Na svakom koraku pronalazene su sličnosti, kako stvarne tako i nategnute, jednako u koncepcijama velikih epopeja kao i u najsitnijim detaljima različitih epova. Herojski stil Homerovih junaka srađivan je sa herojskim dijalozima u našim narodnim pesmama ili u Njegoševom *Gorskom vijencu*. Horacije se gotovo nije mogao čitati bez Lukijana Mušickog. U ovakvom duhu upoređivanja i na ovom tragu došlo se do poznate odrednice Novog Sada kao „srpske Atine”. Nacionalna nastava išla je ruku pod ruku s klasičnom, pa je klasična nastava služila u svrhu jačanja nacionalnog duha. Dobit takvog rada bila je dvostruka. Davašnji junaci i događaji postali su nekako bliskiji i prepoznatljiviji, a prosvetna i književna prošlost upoređena sa slavim likovima Antike izgledala je veličanstvenije nego što je to stvarno bila. Može se reći da su dve komponente presudno uticale na formiranje daka dveju najstarijih srpskih gimnazija: nacionalni romantizam i klasični humanizam. Mišljenje V. Stajića o značaju Novosadske gimnazije za srpski narod preuzeto je iz beleški M. Petrovića, koje se nalaze u uvodu u Stajićevu knjigu. V. Stajić, *Srpska pravoslavna velika gimnazija u Novom Sadu*, Matica srpska, Novi Sad 1949, str. 38.

8. Radulović, P., *Logika za škole i za samouke*, Kraljevsko-srpska državna štamparija 1882.
9. Rakić, L., *Srpska crkveno-školska autonomija u Ugarskoj u drugoj polovini XIX i početkom XX veka*, Istorijski časopis, Knj. XXXVII, 1990, Istorijski institut, Beograd 1991.
10. Stajić, V., *Srpska pravoslavna velika gimnazija u Novom Sadu*, Matica srpska, Novi Sad 1949.
11. U radu su korišćeni izveštaji o Novosadskoj gimnaziji za sledeće školske godine: 1868/9, 1869/70, 1870/1, 1871/2, 1872/3, 1873/4, 1874/5, 1875/6, 1876/7, 1877/8, 1878/9, 1879/80, 1880/1, 1881/2, 1882/3, 1883/4, 1884/5, 1885/6, 1886/7, 1887/8, 1888/9, 1889/90, 1890/1, 1891/2, 1892/3, 1893/4, 1894/5, 1895/6, 1896/7, 1897/8, 1898/9, 1899/1900, 1900/1, 1901/2, 1902/3, 1903/4, 1904/5, 1905/6, 1906/7, 1907/8, 1908/9, 1909/10, 1910/11, 1912/13, 1913/14, 1916/17 i 1917/18 godinu.

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ

AUTONOMY OF NOVI SAD GRAMMAR SCHOOL IN CREATING THE CLASS TEACHING OF PHILOSOPHY IN XIX AND EARLY XX CENTURY

Summary: In this paper the author tries to identify the level of autonomy of Novi Sad Grammar School in creating its own curricula, particularly for philosophical subjects, since its establishment in 1810 until 1918. The analysis has found out that there were at least three phases of external influences upon the work of Novi Sad Grammar School, which either directly or indirectly reflected on the teaching of philosophy. In the first period, from the start of work in 1816 until its temporary interruption in 1849, this Grammar School had a relatively high level of autonomy in creating its own curricula and it emphasized humanistic character intervened by a series of philosophical subjects, such as ethics, logics, rhetoric and poetics. In the second period from 1852 until 1883, the pressures upon the school were intensified. The changes related to philosophical subjects were at such a scale that, after the Grammar School was restarted in 1852, there was not a single philosophical subject out of ten listed ones, and later there was only one, philosophical propaedeutics (which was taught in the seventh and eighth grades). Nevertheless, the most difficult times for Novi Sad Grammar School started following the effectuation of the Act of 1883 on Secondary Schools in the Kingdom of Hungary and lasted until the end of World War I. Interfering into the functioning of the Grammar School at this time was institutionalized, while the class teaching of philosophy was confined to philosophical propaedeutics, and only in the eighth grade. This additional reduction of the scope of teaching of philosophical propaedeutics may be connected to the educational policy of the government, which at that time was inclined to establishing a unified secondary school, as well as with their assimilation tendencies, which were manifested by enforcement of learning the Hungarian language, Hungarian history and geography to the detriment of natural sciences, mathematics, and philosophy as well.

Key words: Novi Sad Grammar School, autonomy, curriculum, philosophy class teaching.

МИРКО АЋИМОВИЋ

СИСТЕМ ФИЛОЗОФИЈЕ МИХАИЛА
ХРИСТИФОРА РИСТИЋА

ПРВИ ДЕО
ПРОПЕДЕУТИКА ФИЛОЗОФИЈЕ

Апстракт: У овом раду разматрају се пропедeutички основи система филозофије Михаила Христифора Ристића, својевремено гимназијског професора филозофије у Сремским Карловцима. Са становишта кантовског критицистичког синтетизма, Ристић је поставио систем теоријске и практичке филозофије, којем претходе теоријске и историјске претпоставке, те онда пропедeutичко увођење у филозофију, основи *основне филозофије* и емпиријска психологија синтетички схваћене филозофије.

Кључне речи: синтетизам, критицизам, основна филозофија, емпиријска психологија.

I
ТЕОРИЈСКЕ И ИСТОРИЈСКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ

1. Синтетизам и кантовство, посебно кантовски критицизам, две су битне одредбе система филозофије Михаила Христифора Ристића, карловачког гимназијског професора историје и филозофије.¹ Синтетизам, или синтетизам, и кантовски критицизам заправо су битне одреднице филозофије Вилхелма Траугота Круга, испрва Кантовог наследника на универзитету у Кенингзбергу, потом професора филозофских наука у Лајпцигу, кога су својевремено слушали Вук Караџић и Сима Милутиновић Сарајлија, код којих међутим ово слушање и није оставило неког нарочитог трага, будући да они духовну надградњу погле-

* Овај рад је резултат истраживања на Пројекту „Традиција наставе филозофије у најстаријим српским гимназијама у Новом Саду и Сремским Карловцима“, одобреном и финансираном од стране Министарства за науку и технологију Републике Србије.

1 Михаил Христифор Ристић службовао је у сремско карловачкој гимназији, чији је пре тога био и ђак, наиме, осам школских година (1853-1861) предавао је на немачком језику историју и филозофску пропедeutику. Управо је у то доба и објавио своју *Систему целокупне филозофије*, у десет књига. По свом образовању, Ристић је како филозоф, јер је свршио студиј филозофије на Лицеју у Сегедину (1847/8), тако и правник, будући да је студиј права завршио у Пешти 1851. године. Пре тога учио је гимназију у Вршцу и Сремским Карловцима, а након кратке професуре у карловачкој гимназији био је адвокат и народни посланик у Белој Цркви, у којој је и рођен 1829. године. Умро је 1897. године.

да на свет код тадашњих Срба нису заснивали епигонством академске кантовске филозофије, него на темељима предања онога што се може можда назвати народном филозофијом.

Није наравно интерес за филозофију исто што и народна филозофија, схваћена као казивање просветитељских мисионара о историјском предању о питањима која су по свој прилици филозофска, али чије промишљање није у бити филозофско. Српско просветитељство нужни је историјски искорак из духовног стања полуписмености нације, и битни је такође предуслов за рађање онога што се најпре има сматрати српским интересом за филозофију а онда и учешћем на светској сцени у стварању филозофије. Како дакле просветитељи народа нису самим тим и филозофи, тако ни моралисање и елементарно културно просвећивање народа нису тиме и филозофија, али су неспорне историјске претпоставке за даљњи развитак свести ка филозофском начину мишљења. У тој пак историјској претпостављености, српски интелектуални интерес за европско стање филозофије било је од пресудног значаја за заснивање филозофске баштине код Срба, а немачка класична филозофија и филозофија духовне кијевске Русије, и потом позитивизам, стоје у самом почетку тог интереса.

Овим су дакле назначени теоријски извори филозофије у Срба с почетка деветнаестог века.² Нису међутим у немачкој класичној филозофији Кант и Хегел ови непосредни теоријски извори, него њихови настављачи, епигони, па су тако кантовци Круг, Фриз, Вернер и Кизеветер и хегеловац Мишле битно утицали на заснивање кантовске и хегеловске струје у тадашњој филозофији код Срба. Премда се не може говорити о чистим облицима ових праваца код Срба, јер су понајпре то само различите варијанте еклектицизма, ипак се својим основнијим ставовима могу међу значајније Јаван Стејић, Константин Бранковић и Михаил Христифор Ристић уврстити у српско неокантовство а Димитрије Матић и Алимпије Васиљевић у хегеловце, премда се Васиљевић приближио и, најпре, руским филозофима Памфилу Јуркевичу и Матвеју Троицком, а онда и позивистима Бену и Џону Стјуарту Милу. Нешто наглашенији позитивисти у то доба били су Милан Кујунџић Абердар (премда такође и круговски кантовац, па и хегеловац, натуралист, дакле еклектицист), Михаило Вујић, Љубомир Недић, Божидар Кнежевић и Василије Вујић, професор гимназије у Сремским Карловцима³. Реалном правцу гледања на филозофију, окренуту према социјалистичким и марксистичким идејама и руској револуционарниј демократији тога времена историје, припадају нарочито Живојин Жујовић и Светозар Марковић.

2 О филозофији тога доба код Срба, између осталог, Милан Кујунџић: *Философија у Срба*, Гласник Српскога ученог друштва, XXIX, 1868., Милош Миловановић: *Философија у Срба*, Београд, 1904., Светислав Марић: *Философија у нас*, Летопис Матице српске, XCIX, 1925., Андрија Стојковић: *Развитак филозофије у Срба*, 1804-1944., Београд, 1972., Драган Јеремић: *О филозофији код Срба*, Београд, 1997.

3 Василије Вујић (1843-1916), свршени богослов, у гимназији у Сремским Карловцима предавао је класичну филологију, у настави је заговарао класицизам, а у психологији позитивизам, особито Вунта, затим Мила и Спенсера (*Стара и нова психологија*, Нови Сад, 1888.).

2. Ово наравно није целовита слика стања српског интереса за филозофију с почетка деветнаестог века, али је некакав општи оквир за одређење места и улоге Михаила Христифора Ристића у контексту круговске концепције неокантовског критицистичког синтетизма у Србији. Очито је да Вилхелм Круг (1770-1842) својим систематизовањем Кантове филозофије, добрим предавањима на Лајпцишком универзитету и слободнијим идејама, свратио пажњу неких од тадашњих српских интелектуалаца, посебно оних који су изворно читали његова дела⁴. Ту круговску концепцију у Србији је најпре заступао војвођански просветитељ Јован Стејић (1803-1853), који је популарисао Кругова естетичка и антрополошка схватања у књигама *Забава за разум и срце* (1-2, 1826, 1831) и *Антропологија или наука о човеку* (1850), али је то круговско кантијанство с Константином Бранковићем непосредније ушло у академски филозофски хоризонт српске културе.

Није баш сасвим извесно да је Кругова предавања у Лајпцигу слушао и Константин Бранковић, али је извесно да је он први у Србији на Лицеју и Великој школи држао предавања филозофских наука са становишта Кругове трансценденталне синтетичке интерпретације Кантове филозофије⁵. Та су предавања у крагујевачком Лицеуму слушали, између осталих, и Димитрије Матић и Милан Кујунџић Абердар, који га је и наследио затим на филозофској катедри Велике школе, али су они потом стајали на позицијама претежно хегеловства и позитивизма.⁶

3. У таквом се дакле непосреднијем теоријском окружењу филозофије нашао гимназијски професор филозофске пропедеутике Михаил Христифор Ристић. За разлику од ових, он је дакле тада једини озбиљнији кантовац који није припадао академској филозофији, филозофији професора на Великој школи. Не може се баш сасвим поуздано знати о разлозима за његово неокантовско опредељење у круговској реинтерпретацији, посебно зато што је у то његово непосредније доба делања у гимназијској настави филозофије и писања *Система целокупне*

4 Пре свера, W.T. Krug: *System der theoretischen Philosophie*, Bd. 1-3, Wien, 1818.

5 Константин Бранковић (1814-1865), за кога се каже како је пионир филозофске наставе у Србији, рођен је у Новом Саду, где је учио гимназију, потом на филозофском смеру матурирао у Сегедину, а затим студирао, премда не и завршио, права у Пешти, и напослетку завршио богословију у Сремским Карловцима. С таквим институционално сасвим оскудним знањем филозофије, у Србији је на Лицеју и онда Великој школи од 1839. године па све до своје смрти предавао мудрословље, мислословље, метафизику, етику, психологију и педагогију. Заправо, филозофију је испрва на Лицеју предавао Исидор Стојановић, док је Коста Бранковић тада предавао физику и немачки језик, и тек је после годину дана преузео наставу филозофских наука (К. Бранковић: *Развитак Велике школе*, Гласник Србског ученог друштва, 23, 1868., стр. 176). Уз то, у неколико је наврата био ректор Лицеја и Велике школе, написао прве уџбенике за наставу филозофије на Великој школи (*Основно мудрословље*, 1848., *Мислословље или логика за младеж*, 1849., *Мислословље или логика за првогодишње слушатеље у Лицејуму Књажевства србског*, 1851.), и један је од оснивача Друштва србске словесности (1841.). — О Константину Бранковићу, посебно И. Ивачковић: *Један српски филозоф*, Бранково коло, 1908., Михаило Поповић: *Константин Бранковић*, Зборник Филозофског факултета у Београду, V, 1955.

6 Матић, Д.: *Историја филозофије*, I-II, Београд, 1865 (по хегеловцу Алберту Швеглеру), *Кратки преглед историчног развитка начела права, морала и државе*, Гласник Друштва србске словесности, Београд, 1851. Кујунџић, М.: *Кратки преглед хармоније у свету*, I (1867), II (1872).

филозофије на немачким универзитетима преовладавао хегелизам, па и позитивизам, тако да је он тиме већ тада као закаснио кантовац био у извесном смислу анахрон и декадентан, чак и у српској филозофској култури.

Склоп *Система целокупне филозофије*, и теоријски извори тог система, посведочују у суштини Ристићев филозофски еклектицизам. *Система целокупне филозофије* је најпре замишљена као доиста систем филозофије, и то је дакле први филозофски систем у српској филозофској баштини уопште. По својем теоријском обухвату филозофских наука, иде од енциклопедије и методологије филозофије, преко основне филозофије, емпиријске психологије, историје филозофије, логики, метафизике, естетике, моралне филозофије, до науке о правди и науке о религији. У својој суштини овај систем опонаша систем филозофије Вилхелма Круга (*System der theoretischen Philosophie*), али се теоријски извори овде представљених појединих филозофских наука не задржавају само на Круговој интерпретацији Канта. Тако се, примера ради, основна филозофија заснива како на Кругу, тако и на Беку и Лихтенбергу, логика на Јосифу Вернеру, емпиријска психологија на Кизеветеру, естетика на Кругу и Шедијусу, наука о религији на Канту, Јакобију, Кругу, Фрису, па и Хегелу. Ради се овде о једноставном преношењу ових гледања, без посебних рефлексија о њима, о некој дакле врсти скраћених верзија оригиналних књига филозофа, углавном епигона изворног кантијанства, до којих је дошао током свог образовања на мађарским универзитетима у Сегедину и Пешти. Основна је Ристићева интенција да се својим књигама не обраћа *српском пуку*, кога по свој прилици и не увршћује у српски народ, него ученим славеносербима, чијим језиком је и писана *Система*.⁷

II УВОЂЕЊЕ У ФИЛОЗОФИЈУ

1. Енциклопедија и методологија филозофије, као прва књига *Система целокупне филозофије*, представља заправо својеврсни увод у филозофију, увод у филозофску пропедеутику, неки дакле облик образложења система филозофских наука, према унутрашњим разлозима саме филозофије да себе теоријски и практички предочи. Читава *Система* (иначе посвећена Његовој светости Патријарху српском и Велике гимназије карловачке, дакле Врховном патрону Јосифу) приказује, судећи по Предговору, целокупну филозофију *како је код Немаца поглавито обрађивана*. Ристић дакле жели да се филозофија, која код Немаца и свих других народа цивилизоване Европе цвета, *на поље књижевности србске пресади*: стога, *морам за Србина колико је могуће разумљиво писати*, а то онда значи како ће *Система* имати популарни облик, да ће бити нешто опширнија, без коментара

7 Занимљиво је приметити како је овај Ристићев први систем филозофије у српској култури представљен две године пре *Система синтетичке филозофије*, које је поставио Херберт Спенсер 1862. а довршио тек 1893. године. У светској филозофији, синтетизам је теоријски довршен управо овим Спенсеровим десетотомним делом.

и да ће се заснивати на историјском развоју филозофије уопште и свих њених посебних наука.

Дакле, каже сачинитељ, *предајем овај први део Система целокупне филозофије изјављујући да се Синтетизма и Критицизма држим.*⁸

2. Пропедеутичко увођење у филозофију образложено је систематичком, методологичном и архитектоничком енциклопедијом филозофије, с полазном тачком разумевања енциклопедије као целовитости спојеног знања која су за образованог и научног човека нужна. Енциклопедије су опште, посебне и филозофске, ове последње су систем уређеног нужног знања филозофије према једном умном начелу, и пишу се за оне који тек желе да ступе у област филозофије: то је такорећи *цртеж њен*, на коме се може наћи простор, граница, положај филозофије уопште и свих њених појединачних наука. Према овоме, енциклопедија филозофије и филозофска енциклопедија (*енциклопедія философична*) нису сасвим исто, јер је ова друга писана у филозофском духу а на темељу неког основног филозофског начела, а она прва систем је спојеног нужног знања у филозофији према принципима разумности и прегледности. У том смислу, филозофска енциклопедија је истинска филозофска наука.

Дакле, филозофска енциклопедија систем је спојеног знања према неком начелу филозофије, али и према методи филозофије, јер метод је неко правило, одређени начин поступања у стварању система као спојеног знања: стога је метод филозофије неки одређени начин по коме се спајају нужна знања филозофије у један систем, и поглавито су прогресивна или аналитичка и регресивна или синтетичка. Методологија филозофије управо је учење о *најцелисходнијим* и *најудобнијим* општим и посебним методама филозофирања, и у њој се разликују метод филозофије од филозофског метода, будући да овај последњи излаже најпре прва начела филозофије.

Из овога се онда изводе задаци Енциклопедије и методологије филозофије, раздвојене на *енциклопедију систематичну*, која има *понјатие филозофије да састави*, и из тога изведе задатак филозофије, на *енциклопедију методологичну*, која одређује најцелисходнији начин поступања филозофије, и на *енциклопедију агрегатичну*, или класифицирајућу, архитектоничну, која има да докаже поједине филозофске науке. Дакле, задатак је енциклопедије филозофије преглед филозофије и свих њених појединих наука (*Енциклопедія и Методологія филозофіе*, стр. 9).

3. Оно што се *енциклопедијом систематичном* поставља јесте заправо неки скраћени приказ основних филозофских категорија с подручја онога што би се у лајбниц-волфовој систематици филозофских наука могло назвати онтологијом, али, независно од те систематике, и филозофијом природе. Категоријални систем метафизике Ристић је изложио посебно у петој књизи *Система*, у спису *Метафизика*, овде су назначено само они уводни, пропедеутички категоријални појмови без којих, по свој прилици, није могуће пратити систем филозофије од енциклопедије, преко логике до метафизике.

⁸ Система целокупне философіе, књига I, *Енциклопедія и Методологія филозофіе*, списао Михаилъ Христифоръ Ристић, профессоръ Исторіе и Философичне Пропедевтике на Гимнасіа Сремско-Карловачкой, У Карловцы, Митрополітско-гимнасіална Типографія, 1858., стр. 4.

Разлучују се најпре *естество* и *природа*: „Под естеством разумева се собрание свију видими заиста битствуюћи суштества“, а под природом разумева се *собрание посебни својства под којима се један предмет разликује од другог*; ако су пак та својства *невешчествена* и динамична онда се природа зове *наравъ*, а ако су и *вешчествена* и динамична онда се ради о природи у *теишњем смислу* (*исто*, стр. 9 и 18). *Естество* је материјално, *вешчествено*, ако је скуп свих појавности постојећих ствари, оно је *надаље динамично* ако је скуп свих битствуюћим суштествима својствених сила, затим је *етсетсво логично* ако је *збор закона по којима у козмичком успоредном или подредном сојузу заиста бивствуюћи суштества стоје*. Притом се под *суштеством* разуме *све оно што се без протусловија мислити може* (*ein Ding*); *суштество битно* (*ein Reale, ein Wesen*) јесте оно што је ту и што се даје мислити, а ако се даје мислити, а нигде га у стварима нема, онда је то *логично суштество*. Према овоме, битно или реално суштество је тиме и логично суштество, али ово потоње не мора бити и реално суштество.

Естество, било да је објективно, субјективно, чулно или надчулно, односи се само на она *суштества* која заиста битствују и која као таква морају имати неке силе. У *естеству* постоји *сушностъ вештій* (*das Wesen, der Dinge*) која се схвата само делатношћу филозофирајућег ума логичком апстракцијом, при чему је *надаље суштина објективног јестества или начелна* (*essentia*), или *доводитељна, иследствена* (*attributum*).

4. Филозофија има посла с оним надчулним, а надчулно је субјективно јестество, надчулни су и закони и силе објективног јестества, па тако и субјективно и надчулно објективно јестество *принадлеже у филозофију*, ако је дакле то надчулно битно, реално, ако је то крајња, начелна, исконска суштина, заправо, ако су то *закони бића*. Следује, да је *филозофија наука о крајњим причинама и сушности вселенне начелној*, а како је човек део *вселенне* то је онда и његово *надчулно или субјективно естество предмет филозофије* (*исто*, стр. 18). Задатак тако схваћене филозофије је теоријски, јер је наука о истини и последњим узроцима васионе, и практички, јер је филозофија хармонија, сагласје међу мислима, осећањима, делањима људи и света, што је савршено задовољство стања наше душе. Ка таква, филозофија је једна и сви системи филозофије само су делови једне филозофије, чланови једне целине, чији развој теоријски и биографски излаже историја филозофије. У том смислу, филозофија је овде схваћена као почетак и свршетак свих наука, јер све науке морају, примерице, да помоћу логике свој садржај доведу до јасности појма, до крајњих узрока свих појава; стога је филозофија умна наука, будући да *понятия* своја *a priori* а не *a posteriori* образује, није то искуствена наука јер умом изводи своја знања (*исто*, стр. 25).

5. Управо то како се изводе знања у филозофији предмет је *енциклопедије методологичне*, јер метод је начин филозофирања, а он је пак *догматичан* (када се врховно начело поставља за основ без доказивања његове истинитости), *скептичан* (када се до истине о основним начелима долази само умом) и *критичан*, када се истина изводи из основних начела законима мишљења. За ово последње позива се на Канта, премда се притом каже како је филозофија само оно размишљање које хоће да изнађе крајње узроке *истине по себи*.

Тој сврси знања о субјективној и објективној бити филозофије припада методолошки разлог поделе читавог система филозофије. Ствар је дакле у томе, да ли је оно надчулно-реално у субјекту, у законима мишљења и сазнања, или у објекту, где је човек објект а не субјект закона властите делатности, напоредо с којима стоје онда закони душе и закони божјег бића.

Филозофија се дакле дели на *теоретичне* (или идеалне, чисте) и *практичне* (или употребљене) науке. У теоријске науке спадају логика, метафизика и естетика, у практичке аретологија, дикеологија и етикотеологија (или евсевиологија, као наука о религији).

У најопштијем ставу, логика је схваћена као наука о законима мишљења, и она претходи свим филозофским наукама стога што се најпре морају знати закони мишљења, пре него се закони сазнања морају доказати тим законима мишљења, а филозофска наука о законима самога сазнања (познавања) јесте метафизика. Сад, ти се закони сазнања морају знати па онда тек закони лепог и виспреног, што и јесте предмет естетике као субјективне, теоријске филозофије, будући да лепо и виспрено не постоји у објекту него у идеји субјекта. А субјект је персона која мисли и сазнаје предмет о коме се нешто изриче, то је дакле логички субјект, од којег се разликује објект превасходно по томе што он постоји независно од мисли јер биће његових узрока није у мислима. Крајње узроке објективног јестества излаже *космологија умна*, која је део практичке метафизике, будући да се закони сазнања морају употребити на биће објективне природе, како би се могли извести начелни узроци тих истих бића.

Овде се такође одређују појмови *основне филозофије*, као знања о појму, циљу, садржају, области, начину и деловима филозофије, и *емпиријске психологије* као знања о законима по којима душа као надчулно стоји према чулном свету; у коначном, основна филозофија и емпиријска психологија сачињавају пропеедутику филозофије (*исто*, стр. 32).

Напоредо с овим наукама, у практичкој, или употребљеној, филозофији, аретологија је одређена као наука о добром, дикеологија као наука о правди и праву а етикотеологија или евсевиологија као наука о религији (*исто*, стр. 30).

6. У *енциклопедији архитектоничној* још једном се, сада нешто поближе, разматрају основне одредбе неких филозофских наука. Полази се од тога да је реч *философија одъ философъ любити и софиа мудростъ, дакле любомудрие* (*исто*, стр. 33), те да је то наука која није савршена него која се *усавршествује*. Њен је проблем заправо човек, јер човеков дух има делатности сазнања, осећања и хтења којима настоји да спозна истину, да осећа лепо и да хоће добро, отуда су стране филозофије теоријске, естетичке и практичке. У том контексту, још једном је потцртано како је логика наука која излаже законе мишљења, како је то заправо формална филозофија јер се не односи на предмете мисли него на форму мисли, због тога она своје законе мисли и изводи спекулативним знањем, из чистих појмова, што је напослетку и чини органом филозофије и свих других наука.

Није дакле проблем логике устврђивање материјалних критеријума истине, и зато она није трансцендентална наука, како је мислио Кант, нити је добро, наставља даље Ристић, разликовати *естествене* и *художествене* логике, нити је

пак логика исто што и дијалектика, будући да је дијалектика само део практичне (употребљене) логике. Напросто, логика се дели на *чисту* и *употребљену* или практичну логику. Чиста логика, као мисао по себи, разматра разум као појмовну, судну моћ и моћ закључивања, при чему је поимање схваћено као разматрање чулних утисака у представи, суђење као испитивање да ли субјекту приличи предикат, а закључивање како се из два или више суда изводи закључак (*исто*, стр. 34-35). *Употребљена* логика испитује најпре правила по којима *представљење са предметом својим у сагласју стоји*, затим *извиђа зроке заблуђења*, и напоследку показује *образ и начин најудобнијег употребљавања знања*. У том смислу и стоји разлог зашто логика није само органон филозофије, него свих наука уопште, јер она, овим, садржи последње узроке мишљења, стога се она не може уврстити у пропедеутику филозофије, она је теоријска филозофија, *сушта* филозофија, филозофија у најстрожем смислу.

Теоријска филозофија излаже оно што јесте, практичка оно што треба да буде: притом, естетика је знање о лепом, о *вкосу*, аретологија (чиста и употребљена) је, надаље, наука о законима практичког ума, дакле онога што се тиче *нравственога* делања људи, етикотеологија је филозофско учење о религији, њен предмет су идеје вере и обожавања, евсевиологија испитује природни пут постанка религије, идеју Бога и веровање. А историјски преглед свеукупне филозофије припада енциклопедији филозофије, која разликује периоде у филозофији. У грчкој филозофији први период је доба младости филозофије, филозофије која је у колеџи, која једва корача, која се даље развија по својим периодима, почев од Талеса који отвара ред филозофа, преко Атине, Сократа, Платона, Аристотела; затим је Рим постао средиштем филозофије, новоплатонизам, кабализам, схоластика, нови век је трећи период у историји филозофије, и иде до Шелинга и Бадера.

Према свему овоме, у пропедеутичке филозофске науке Ристић је уврстио енциклопедију и методологију филозофије, основну филозофију, емпиријску психологију и историју филозофије.

7. Овим је код Ристића довршен уводни нацрт целокупног система филозофије, све друге његове књиге *Система* подробнији су приказ стања појединих филозофских наука, онако како је то пре свега постављено немачким епигонским неокантијанством, дакле неокантовским филозофским писцима другог реда, за које је сазнао слушајући филозофију у Сегедину и Пешти. Ради се дакле о Кругу, Кизеветеру, Фрису, Беку, Лихтенбергу, Лихтенфелсу. Што се тиче српске филозофске јавности тога доба, то је први систем филозофије тако превасходно неокантовски целовитије проведен, и није се дакле Ристић по тој ствари код нас имао на кога угледати. Основ овде постављен, у својеврсном енциклопедијском и методолошком уводу у филозофију, јесте синтетизам који је схваћен заправо као неокантовски критицизам који има задатак да синтетише биће, знање и делање. Овоме ће, нешто доцније, бити слично код Алимпија Васиљевића и Милана Кујунџића, у њиховом дакле покушају да се сачини такође један систем филозофије, одређеније, да се барем филозофија схвати као систем, ако се још овде код нас не може теоријски провести као систем. Имао је међутим Ристић свог претходника у преношењу система филозофије неокантовства круговске провенијенције

код Константина Бранковића, особито када се ради о његовој књизи *Основно мудрословље*, објављене десетак година пре првог тома Ристићевог *Система*, дакле 1848. године.

III ОСНОВИ ОСНОВНЕ ФИЛОСОФИЈЕ

Основи *основне философије*, и њено теоријско место у контексту тадашње српске филозофске баштине, претпостављају дакле општи увид у *основно мудрословље* Константина Бранковића, после којег и та разлика према садржају у Ристићевој *основној философији* иде ка даљњим утицајима на синтетизам филозофије система, посебно код Васиљевића и Абердара.

Али, пре тога, ваља свратити накратко пажњу на покушај постављења филозофског система код Уроша Миланковића, што се догодило нешто раније него код Бранковића и Ристића, те онда Васиљевића и Абердара.

1. Урош Миланковић⁹ је, наиме, на немачком језику у Бечу објавио своје животно дело *Organismus des Weltalls* као својеврсни филозофски систем, најпре као *Светски организам или поларни систем природе* (1841.), а онда у проширеном издању и као *Светски организам и систем целокупног живота, или поларни систем физичке и духовне природе* (1845.). Из ових књига произашле су онда и књиге на српском језику *Просвета човека* и *Наше време*. Главне идеје овог система ослањају се понајвише на Шелинга, затим на Канта и делом на Хегела, те посебно на природњаке тога времена. Свој систем Миланковић сматра организизмом као истинском рационалном филозофијом, која стоји наспрам спекулативитета немачке класичне филозофије и Њутновог механицизма. Први део тог система односи се на хемију и физиологију које испитују систем узрока кретања и закона живота, и на еволуционизам, а други део односи се на организам и математику: крајњи резултат тог система је откривање бога као вечне истине, вечног закона и апсолутног сазнања. Математика је схваћена као највиша полазна тачка и апсолутна форма филозофије, стога стоји захтев за апсолутном математизацијом како филозофије, тако и свих наука уопште. Унутар тога, Миланковић је разматрао значајнија питања с подручја онтологије, натурфилозофије, логике, теорије сазнања, антропологије, етике и религије, што то онда доиста оцртава један могући систем филозофије, представљен дакле с полазиштем у хемији, онда према биологији, преко психологије до социологије и етике. Тај систем је приказан у појединачним деловањима као општа активност целокупне нечулне, чулне и духовне природе у њиховој повезаности, као организам васионе, као систем

9 Урош Миланковић (1800-1849) рођен је у Даљу, школовао се у Бечу и Мађарској, по свој прилици није никада био у Србији, али је био у њој читан и утицајан, будући да је с његовим списима у српску филозофску културу изворније доспела немачка класична филозофија, премда се према њој односио и сасвим критички.

целокупног живота, или поларни систем физичке и духовне природе.¹⁰ Овакав, у основи ипак шелинговски инспирисан натурализам Уроша Миланковића, био је потицајан за постављење основа једног хегелијанског и позитивистичког система филозофије код Абердара.

2. Нешто је доследније проведен систем филозофије, као посебно појмовно разумевање филозофије и њених фундаменталних наука, код новосађанина Константина Бранковића. Из саме чињенице да је на Великој школи углавном предавао филозофију, логику, метафизику, етику, психологију (и педагогију) произилази већ назнака за могући систем филозофије, како га је он схватио. Свој став према филозофији изразио је углавном у нешто важнијим својим уџбеницима на Великој школи, дакле у уџбеницима *Основно мудрословље*, *Мислословље или логика за младеж* и *Мислословље или логика за првогодишње слушатеље Мудрословља у Лицеуму*. У том контексту, од нарочите је битности овај први уџбеник, у коме је и постављен основ *основној филозофији*.

У Предговору је Бранковић сам назначио како је он *посрбио* најразговорније делове *Основног мудрословља* Вилхелма Траугота Круга, те како он ову науку у *Србску одежду преобучава*, чини је јаснијом, прегледнијом, сходно околностима за које је прилагођава, надајући се у *напредовању мудрословља у роду Србском*: уз то, тежио је за чистотом српског језика, како народ говори, ово дело је дакле на тај начин преведено с немачког језика.¹¹

Вилхелм Круг је наиме својим делом *Fundamental-philosophie* провео трансцендентални синтетизам, једну теоријски схваћену спекулативну филозофију која је на трагу кантовског образложења метафизике као филозофије трансценденталног идеализма, са становишта критицизма, с том међутим разликом што је Круг био нешто ближи Шелинговој филозофији идентитета субјекта и објекта, идеалног и реалног, мишљења и природе. Из тако схваћене филозофије Круг је образложио и могућност извођења основа теоријске и практичке филозофије као делова филозофског система, на шта су се затим и наслањали како Бранковић тако и Михаил Христифор Ристић у својим поделама система филозофије.

Шта је дакле *основно мудрословље*? По Бранковићевом суду, *основно мудрословље* је просто, прво мудрословље (*philosophia prima, sensu absoluto*), прво оруђе (органон) свеколиког мудрословља, и на тај део мудрословља односе се археологија, архиметрија, протологија, елементарна филозофија, трансцендентална филозофија, итд. А *изведено мудрословље* састоји се из науке мишљења, или логике, и науке познавања (сазнања) или метафизике. Основно мудрословље дели се онда на *основачно* или елементарно и на *начиноучение* или методику.

Одређеније, пранаука или мудрословље састоји се дакле из основног и изведеног мудрословља. Изведено мудрословље сачињавају науке представљања, или

10 Milankovic, U.: *Organismus des Weltalls*, Wien, 1845., s. 1-5.

11 Вилхелма Траугота Круга, негд. професора мудрословія при свеучилишту липскомь ОСНОВНО МУДРОСЛОВІЕ србски за првогодишнь слушатель мудрословія у Лицеуму Княжевства Србскогь израдїо Константин Бранковић, профессор мудрословія и ред. Членъ Дружтва Срб. Словесности, У Београду, при Княжеско-Србской книгопечатниъ, 1848., стр. VI.

сматраће науке, где спадају мислословље (мисленица, логика, наука мишљења), познанословље (наука познавања, метафизика) и вкусословље (наука укуса, естетика); у науке тежења или у делаће мудрословље, спадају правословље (природно право, философија права), нравословље (нравствено мудрословље, нравственница, наука врлине) и богословље (наука побожности, мудрословна веронаука).

Основно мудрословље није дакле сасвим што и филозофија уопште, а филозофија, или мудрословље, јесте пранаука, наука наука, прва наука али је ширег теоријског обухвата од основног мудрословља: „Мудрословіе естъ такова наука која човека у станъ поставити има, да себи о свимъ осведоченјима и делима, колико е могућніе точанъ разлогъ дати може“ (Основно мудрословіе, стр. 8.). Притом, наука је схваћена као збир разнородних, тесно повезаних знања које се односе на какав одређени предмет: та целина зове се *редоставъ* или *система* (исто, стр. 3). Наука се, надаље, састоји из *предмета* (objectum) и *подлога* (subjectum), па је тако мудрословље и наука и редостав, дакле систем, јер је део човековог знања и јер сачињава једну целину, а уз то, као и свака наука, филозофија има своју садржину (вещество, *materia scientiae*) и вид (лик, *forma scientiae*). А прави систем, *редоставъ*, мудрословља јесте синтетизам, и то трансцендентални синтетизам (*првобитно скопчанство*) јер је најзгоднији, и јер је синтеза трансценденталног идеализма и трансценденталног реализма, па као такав уважава првобитна осведочења човековог духа (исто, стр. 61).

Унутарњи склоп садржине основног мудрословља приказан је у две тематске целине, дакле као *основачно учење* и као *начиноучење*, дакле као елементарно и као методско учење филозофије. Ово право је *мудрословно задаточно* и *мудрословно доказано* учење. Категоријални систем појмова задатог филозофског учења полази од појмова ја или човек (*я* или *човекъ*) и не-я или *светъ*, дакле онога представљајућег и представљеног, духа и природе, душе и тела, где је природа биће, небиће, простор, време, постојаност, променљивост, а дух мишљење, поимање, закључивање, опажање, умност, истинитост. Ово потоње већ је подручје основа за *мудрословно доказано* учење, јер је његов задатак да прикаже врховна начела *мудрословног познања*, дакле филозофију сазнања, која је пак наука о односима стварних и мисаоних начела, о односима света и свести, о завршној граници *мудрословљења*, а то *мудрословно скопчавање бића и знања*; због овога односа реализма и идеализма, и јесте трансцендентални синтетизам, дакле, најбољи начин филозофирања (*мудрословљавања*). У тај најбољи начин филозофирања спадају истраживања о првобитним начинима делатности и самоделатности духа, о искуственим делатностима духа и његовим устројствима, о чулности, разуму и уму, о нагонима и вољи, о човеку као *слободном суштеству*, напоследку, о *највишој и последњој цели делатности нашега духа*, а то је *нравствени ред ствари*, јер то је крајњи циљ ума, блаженство као највише добро, спознаја Бога као највишег добра, што и јесте суштина онога што се назива *верозакон*.

Други одељак основног мудрословља назначује категоријални низ појмова који се могу сматрати појмовном и предметном структуром методологије и опште логике. Тако се ту говори о *настављајућем и постројавајућем начиноучењу*; ово-ме првome припадају знања о *видовима за истину држање*, о истини, одобравању,

убеђењу, наговору, знању, искуству, уму, веровању, вери, поузданости мњењу, те о догматизму, скептицизму и критицизму као *начинима мудрословљења*. Ово-ме другоме, дакле *постројавајућем начиниоученију*, припадају у садржај појам мудрословља, делови мудрословља, представљења и тежења мудрословља, те затим јасно разграничење *чистог* и *употребљеног мудрословља*.

Овим приказом система назначен је и појмовник *основног мудрословља* понуђен на крају и списком *научних речи*, дакле речником филозофије, упоређеним превасходно према са речима немачког а онда и латинског језика. То оцртава хоризонт категоријалних појмова како филозофије у српској рецепцији тако и речи филозофских појмова српског језика тадашњег времена српске културе.

3. Овакав концепт система филозофије, будући дакле да је изграђен на основама Круговог система трансценденталног синтетизма, сасвим је у близини са системом филозофије код Михаила Христифора Ристића. Тако су у међусобној кореспонденцији Бранковићево *Основно мудрословље* с Ристићевом књигом *Основна философија*. Да се и овде ради о приказу основне филозофије према Кругу назначио је Ристић већ у уводном делу, будући да и он каже како је В.Т. Круг први ову науку самостално започео, да је он њен творац, да с њим почиње и завршава историја ове науке, јер од његовог доба до данас није се *нашло философа који би посебице обделавали основну философију*.

Шта је дакле *основна философија*?

„Основна философија наука є о основоположењима, по којима се философирајућий управяти има, ако задатак философије теоретичный има: т.е. извесностъ знания уобште и практичный т.е. блаженство получить жели“.¹² Њен је задатак да нас научи, с чим почиње филозофирање, како оно бива, који је циљ филозофирања, докле се може филозофирањем допрети, те који је најбољи и најизвеснији начин филозофирања. Отуда се код Ристића ова наука и раздељује на пет одељака, одсека (*сеченија*), који би требало дакле да поближе прикажу појам филозофије.

На питање, с чим почиње филозофија, каже се како филозофија почиње са *скепсисом*, или *двоумљењем логичним*: дакле, каже даље Ристић, Круг није у праву када каже како филозофија почиње са *агносисом*, са одлагањем досадашњег знања, јер *агносија* претпоставља *скепсис*, будући да је ту реч о односу свесног и несвесног незнања. Трансцендентално двоумљење је одбацивање сваког решења, јер ум људски никада не може да доспе до извесности. А свако филозофирање је или критичко, или догматичко или скептичко, где критичко филозофирање полази од тога да нема истине по себи, него сам ум може дознати истину. Зато Вилхелм Круг погрешно мисли и када каже како се истина по себи не односи на представе и појмове.

Тако је дакле већ на почетку *Основне философије* Ристић озбиљније приговорио чито Круговој реинтерпретацији Канта у погледу извора трансценденталног сазнања. Онако како ово види Ристић, емпиријско знање непосредно извире из чулних података а умно сазнање непосредно из начела ума (*Основна философија*,

12 Система целокупне философије, књига II, Основна философија, списао Михаилъ Хр. Ристићъ, У Карловци, Митрополітско Гимнасіална Типографія, 1858., стр. 5.

стр. 9.). Чулна знања су показна, диктична а умна су доказна, аподиктична, умно знање је математичко и филозофско: у филозофском знању, саставити појам значи синтезом и анализом представа изложити његов садржај. Тако филозофирањем настаје и наука, дакле, спајањем знања у неку целину према некој главној идеји, при чему је то форма или систем науке, а њено знање материја науке. Филозофија се од других наука разликује превасходно по томе што у њој ум филозофира према начелу, а начело, формално и материјално, јесте *врховна причина* (исто, стр. 12.). Онај који филозофира тражи највиша идеална начела, а то су услови под којима се знања међусобно спајају, то су дакле родови знања, сведени под начело *ја сам делатан: ја тражим да делатност моја буде хармонична, у целокупности њеној*. А када се реално с идеалним начелом споји, добија се основна поставка филозофирања: „Духъ мой деятеланъ е, и тражи хармонию у целокупной деятельности својой“ (исто, стр. 13).

Дух је *ја* (я), нешто *невештествено*, *ја* је чисто трансцендентално или телесно емпиријско, свест је знање о одређеном бићу, у свести је спојено знање са бићем, биће је пак *не-ја*, ствар, предмет, телесност: према овоме, онај који филозофира, филозофирајући, исконски у себи налази већ спојено знање са бићем, јер већ сасвим извесно разликује биће у времену, простору, разликује чулност, надчулност, узрочност, сталност, делатност... Филозофирајући уздиже се тако над обичном свешћу слободном рефлексijом, погледа он у себе самога, у себи самом прибавља знања, и то је онда спекулативно, чисто научно филозофирање. Овакав начин схватања настајања филозофирања иде од Лајбница, па преко Лока, Хјума доспева до Канта, с којим постаје стално начело филозофије.

Човек који филозофира разликује у себи три своје делатности, дакле моћи сазнања, осећања и требања (моћи познавања, осећања и захтевања), а знања о овоме спаја и сравњава у спознаји у нову целину у погледу предмета: ту се онда разлучују разум и ум, појам и идеја, јер разум сравњује на темељу чулних утисака а ум на темељу појмова, што чини појмове прве потенције, после које иду појмови друге потенције, а то су идеје, и појмови треће потенције, или идеје идеја. Последња тачка овога јесте *синтеза знања и бића априори*. У тој пак синтези дати су као систем теоријска и практичка делатност човекова, онога дакле што су дух (сазнање), душа (осећање) и *плоть* или *физисъ* (требање).

Ако се притом филозофирање односи на мишљење последњих узрока знања у погледу *не-ја*, онда производимо *философију физичну* (Philosophie der Natur), а у погледу *ја* производимо *философију идеалну* (Philosophie des Geistes).

Управо је то и циљ филозофије и филозофирања уопште, да се дакле знају последњи узроци истине (исто, стр. 24). Тај циљ је теоријски и практички, јер смера ка дознању врховне истине и ка саглашавању истине са самим собом, што је хармонија душевне делатности, спокојство, блаженство душевно (исто, стр. 25). Савршено блаженство се дакле код онога филозофирајућег постиже када његово субјективно филозофирање постане објективно, јер то је највише добро, то је хармонија осећања — знање спојено с бићем.

Докле се уопште онда може доспети оваквим филозофирањем? Постоје наравно границе филозофирања, границе онога филозофирајућег, јер не може баш све

да буде предмет филозофије, али је најглавнији и најважнији предмет филозофије наша душа јер су услови нашег блаженства у њој као слободној супстанцији: *у самој су природи душе дејствителне причине мишљења, познања и делања*, стога је филозофија углавном *антропологична*; како душа преко тела стоји у савезу са светом, и у том савезу филозофија *умствује о крајњим причинама вселене*, то је онда филозофија и *космологична*. Све то показује како је у свести синтеза бића и знања, јер да није свести не би било бића, а кад бића нема то је онда ништа (*Nihilum, Nicts*): *Ништа није собрание логичких отрицања*, ништа није логички могућ појам, па тако Кант разликује четири *ништине*, дакле, појам без предмета (*ens rationis*), празан предмет каквог појма *nihil privationis*), опажај без предмета *ens imaginarium*) и празан предмет без појма (*nihil negationis*).

Према свему овоме, потпуна синтеза знања и бића, или идеалитет и реалитет, јесте апсолутна крајња тачка филозофирања, а такво је пак филозофирање трансцендентно и трансцендентално (*исто*, стр. 32). Због тога Ристић и каже, а на трагу круговске интерпретације Канта, како *синтетизам* није ни идеализам ни материјализам, јер по синтетизму идеално и реално исконски су у свести спојени, спојени су дакле предмет и субјект знања, свет делује на човека и човек делује на свет.

Творац оваквога система, каже Ристић, јесте „разборити Вилхелм Трауготъ Кругъ“, али његов систем не царствује и нема општу љубав у Немачкој, премда је овак систем синтетизма готов и савршен, те се њему нити шта може додати, нити шта одузети; камо дакле среће да је овај систем пре изаћи могао на свет, како би се сујетни философи обратили реалној науци а не сањарењу и спекулацији.

Овде је дакле сасвим отворено исказан Ристићев однос према Круговом неокантовству. То је најбољи и најизвеснији начин филозофирања, и он се показује као догматизам и критицизам, премда свако филозофирање почиње са *скепсисом*, но не сме да се доврши с њим, будући да је скептицизам исто што и нихилизам, који самога себе брише (*исто*, стр. 37). Филозофија опстаје једино као систем, систем је форма знања а форма лежи у начину спајања знања и бића, који и јесте последњи циљ филозофирања. Отуда дакле синтетизам, јер једино је он реализам из којег се изводи идеално: то извођење и јесте филозофирање, филозофија је тако храм Минерве, храм мудрости, ослобођен од фантазије, јер, не могу *гдикое слабе очи да поднесу светлост философије, не допада се пуку проста и гола истина* (*исто*, стр. 44).

Тако су овде, у *Основној философији*, постављени изходни и завршни основи система целокупне филозофије, уз то и један категоријални систем фундаменталних појмова круговског кантовста критицистичког синтетизма. У тим основама поглавито се ради о дакле неокантовствском епигонству, још не и о еклектизму, будући да се ради још увек само о круговској синтетистичкој концепцији кантовства. Са емпиријском психологијом, као са једном од подручја филозофске пропедеутике, ступа се, међутим, у еклектизам филозофског система, јер је требало да се пропедеутичко увођење у филозофију настави испитивањима онога што јесте душа, која тек треба да може да филозофира, а за то испитивање није више достатан Вилхелм Круг и његов неокантизам.

IV ЕМПИРИЈСКА ПСИХОЛОГИЈА ФИЛОЗОФИЈЕ

У Предговору списа *Психологія емпирична*¹³ назначен је већ изворник Ристићевих гледања на подручје знања о души: *Увидеће многи наши учени људи да је основ овом делу Кизеветерова емпиријска психологија, ја сам се њега придржавао јер је он најјасније и најпрецизније уредио вештество психологично, многе сам његове дефиниције задржао, јер из начела мои теку, па оригиналност мојих мисли ни један читатељ несме испред очију губити. Кизеветер је критичиста и већ је по томе мени сродан.* Али, у погледу филозофских претпоставки основа емпиријске психологије, Ристић је наравно на становишту Круговог неокантовства из *Fundamental-philosophie*, стога је ова Ристићева књига доиста један пример еклектицизма, премда с неокантовских изворника.

У претходној одредби стоји како емпиријска психологија није умна наука, како не спада у метафизику по својој природи, и како не би требало да се одваја од антрополошке соматологије. Заправо, антропологија, као наука о човеку, дели се антрополошку соматологију (науку о дејствима човековог тела) и на емпиријску психологију, или науку о човековој души. У даљим одређењима ове науке ипак стоји како је она и емпиријско-умна наука јер се њена начела добијају из ума, те затим како је то и природопис и физика човекове душе, метод ове психологије заснива се дакле на *науци о естеству (Психологія емпирична, стр. 8.)*. Наша душа је *јединствено суштество*, па је последњи циљ психологије, која се раздељује на физиологију и патологију *душе човеческе*, спознање самог себе као човека.

У физиологији човекове душе разматрају се моћи сазнавања, осећања и захтевања, будући да су то подручја система душе, или начелне моћи душе. Ристић напомиње како није могуће дати генетичку дефиницију душе, али је могуће рећи како је душа супстанција, *мислеће суштество* чија су разнолика стања у хармоничном јединству и која стоји у савезу са телом, па свака промена тела одговара променама душе и обрнуто. Без свести не би могла *душа као сила мислећа мислити*, чиста свест јесте свест свести о себи, свест која себе зна као *ја*; наспрам тога трансценденталнога или чистога *ја*, стоји емиријско *ја* а то је свест о стањима душе. Знање о свему овоме показује да се човек као личност оспољује као логичка, естетичка и морална личност, с обзиром на моћи сазнања, укуса и требања.

Дакле, у души се најпре разлучује моћ сазнања (познавања), која почиње представљањем а представљање јесте нека промена у души: представљање је пак непосредно, или интуиција (угледъ, *die Anschauung*) и посредно, или појам (*die Begriff, conceptus*). Постоји и умна интуиција (*intellectuelle Anschauung*), или идеја. Сасвим кантовски надаље се каже како су основне моћи сазнања чулност (*die Sinnlichkeit*), разум (разумъ, *Verstand, ratio*) и ум (умъ, *Vernunft, intellectus*). Свест о чулности је чувство, чувствованање, способност осетити јесте пријемљивост, рецептивитет, а интуиција требало би да је савршена, чиста, јасна и разговетна.

¹³ Система целокупне философије, књига III, *Психологія емпирична*, списао Михайљ Хр. Ристић, У Карловцы, 1859.

Тело човека је органзовано тело, одушевљено тело (плоть, *die Leib*), и само је помоћу њега као таквога могуће да душа буде у савезу са светом.

Савршенство чулних представа је естетичко, савршенство појмова је логичко, а ово се наставља да се показује као разум и ум, што и јесте заправо суштина мишљења. Јер ми мислимо онда када представимо оно опште у опажању, затим када разлучујемо то опште од посебног и онда га спајамо у неку целину, и напослетку онда када судимо (*размишљавање*) и кад закључујемо (*разборавање*). При томе, формално мислимо када апстрахујемо од материје мисли, а материјално мислимо када нашу мисао усмеравамо према предмету мисли: материјално мислити својство је разума, формално мислити својство је ума. Напослетку, мисао је истинита када са *собом или са предметом својим у сагласности стоји (исто, стр. 120)*.

Мишљење се дакле поглавито догађа као расуђивање и умовање, заправо као логичко суђење и закључивање. Расуђивање, или суђење, је испитивање да ли својство које се предмету потврђује или одриче заиста њему *приличи* или не, а умствовање, или закључивање, јесте поступак када из датих *разуђења* изводимо нова *разуђења*, која се зову *изследства* или закључак, док се почетна *разуђења* зову *предположнице* (премисе). Радње умовања су *сваћање* (*aprehensia*), *познање*, *увићање*, *уознање*, *понятие*, а крајњи је циљ свих тих радњи познање истине, а истина је када приписујемо предметима она својства која заиста и имају (*исто, стр. 129*). Оваква одредба истине је наравно у складу с теоријом кореспонденције, али Ристић иде и према теорији кохеренције, јер често каже како је истина и онај став који не противречи самоме себи, који је у складу и са самим собом, не само са предметом појма.

Осим моћи *познавая* у души постоји и моћ *осећати*, а ми осећамо када имамо свест о нечему, осећања су физичка и психичка, односно плотска и интелектуална: психичка су, надаље, контемплативна и практичка, с обзиром на то да ли се односе на сазнање или требање. Нагони су практичка осећања. Облици осећања су још афекат, страст, морална осећања, религиозна, естетска, интелектуална осећања. Овима су блиске душевне моћи *захтевања* (требања), која се показују као негативна или позитивна: несвесно захтевање је нагон, уживање је пријатно осећање, а слобода је највиша моћ захтевања. С обзиром не све ове моћи душе, човеков живот се развија у периодима младости, мужевности и старости.

Напослетку, емпиријска психологија има посла и око *патологије душе човеческе*, и то је последње питање ове науке у границама филозофске пропедеутике. Наиме, душа је здрава када су њене силе, њене моћи, у *хармоничном и целисходном дејствију*, а болесна је када ово није случај. Постоје разне болести душе, на пример празна глава, болести ума (малоумност, глупост, плиткост, неуредност, збуњеност, неумност, лудило, непокретне идеје, нерасудност, неразумност...). Моћи осећања болести су нечувственост, милосрђе или немилосрђе, суморност... Све су ове, а и бројне друге, болести (нпр. гнушање, будаластост, страсти, некарактерност) природне и душевне, па диететика има задатак да учи како душу одржати здравом, како је чувати од болести, и које лекове против тих болести одабрати. То последње упућује на целисходно подешавање васпитања како би се човек одржао као мислеће и делатно људско биће.

О свему овоме Ристић се поглавито позива на Кизеветера, премда нуди и различите одредбе ових појмова из историје емпиријске психологије као и историје традиционалне филозофије¹⁴. Сасвим је извесно да су основи емпиријске психологије логички интерпретирани, то су заправо фундаменталне категорије логике, теорије сазнања и епистемологије, којима се и приказује начин настајања мишљења, знања и истине. Тако је емпиријска психологија проведена као да је увођење у логику, као некаква приправа за логику, логичка пропедеутика, али и као увођење у теоријске науке, јер оне и почињу с логиком, онда настављају с метафизиком и довршавају с науком естетике.

MIRKO AĆIMOVIĆ

MIHAIL HRISTIFOR RISTIĆ'S PHILOSOPHICAL SYSTEM. PART ONE:
PHILOSOPHICAL PROPEDEUTICS

Abstract: This paper sets forth to show the propedeutical foundations of philosophical system of Mihail Hristifor Ristić, who used to be a highschool teacher of philosophy in Sremski Karlovci. From the aspect of Kantian synthetical criticism, Ristić developed system of theoretical and practical philosophy. That system is based on hystorical and theoretical preconditiones, on propedeutical introduction into philosophy, on basics of *fundamental philosophy* and on empirical psychology of synthetically comprehended philosophy.

Keywords: syntheticism, criticism, fundamental philosophy, empirical psychology

14 Михаил Ристић је први у српској историји филозофије понудио систематски преглед светске историје филозофије (Система целокупне философије, *Исторја философије*, У Карловци, 1860.). Ристић је тај приказ почео с филозофијом код старих источних народа, па све преко грчке филозофије, хришћанства, нововековне и немачке класичне филозофије, до критицизма за који каже како је то најбоља филозофија уопште. Овај први систематски приручник историје филозофије код Срба по обиму је знатно надмашен већ 1865. године, када је хегеловац Димитрије Матић објавио своју верзију адаптације хегеловски интониране Швеплерове историје филозофије, наравно, с приметним отступањима.

MINA OKILJEVIĆ

NASTAVNI PLAN KAO IZRAZ SVRHE PAIDEIE

NASTAVNA OSNOVA NOVOSADSKJE PRAVOSLAVNE GIMNAZIJE (Šestorazredna potpuna gimnazija, 1816-1849)

Sažetak: Rad se fokusira na četiri značajna aspekta povesti i suštine obrazovanja, a iz konteksta uspostavljanja Novosadske pravoslavne gimnazije. Prvo, ukazuje se na fundamentalne razlike između helenskog pojma *paideie* i modernog poimanja vaspitanja i obrazovanja, prevažno s obzirom na pretpostavljenu svrhu vaspitno-obrazovnog procesa. Drugo, nastoji se osvetliti temeljna veza između društveno-povesnih okolnosti i institucionalizacije obrazovanja, koja uslovljava i istiskivanje praktičkih svrha iz ideje obrazovanja. Treće, istražuje se konkretna nastavna osnova Novosadske pravoslavne gimnazije, kao izraz specifičnih zahteva vremena i osobenog shvatanja svrhe obrazovanja. Četvrto, mesto filozofije i filozofskih znanosti u nastavnom planu šestorazredne potpune novosadske pravoslavne gimnazije tumači se kao potvrda teze da se moderna zapadna institucionalizacija obrazovnog procesa, sagledana na primeru ustrojstva Srpske pravoslavne velike gimnazije u Novom Sadu u prvoj polovini XIX veka, bazira u većoj meri na rimskom modelu *Septem artes liberales*, koji smjera ka oblikovanju ponašanja, nego na helenskoj ideji *paideie*, koja je usmerena ka oblikovanju karaktera.

Ključne reči: *paideia*, vaspitanje, obrazovanje, nastavni plan, Novosadska pravoslavna gimnazija

PROBLEM PAIDEIE

Starogrčki koncept *paideie* podrazumevao je jedinstveni korpus *obrazovnih i vaspitnih* postupaka koji su za cilj imali uspostavljanje valjanog moralnog karaktera u čoveku, omogućujući njegovo postajanje dobrim građaninom dobrog polisa. Drugim rečima, svrha *paideie* bila je izrazito praktički konotirana, što najbolje ilustruje Platonova *Država*, u kojoj je dat i prvi nacrt „nastavnog plana i programa“¹. „Nastavni plan“ je u Platonovoj inepretaciji neposredno uslovljen odgovarajućom ulogom koju će vaspitanik preuzeti u javnom životu jednog dana, što znači da specijalizacija rada podrazumeva i specijalizaciju *paideie*. Ta partikularizacija, međutim, ni najmanje ne utiče na opštu svrhu svakog od specifičnih načina vaspitanja i obrazovanja, a koja se, kako je navedeno, ogleda u ostvarenju praktičkih interesa. Praktičnost kao svrha ne isključuje, dakako, mogućnost jednovremenog zahteva za praktičnošću preduzetih vas-

1 Vidi: Platon, *Država*, 376e i dalje. U tom smislu i Jodl ističe da je Platonova idealna država „vaspitni zavod“, Jodl, F., *Istorija etike I*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1963., str. 48.

pitno-obrazovnih mera; štaviše, praktičnost tu praktičnost upravo implicira, ali uz jasnu hijerarhijsku distinkciju ova dva elementa.

Potonja povest edukativnih formi i osnova razvija se mahom kao transformacija samog koncepta *paideie*, kroz postepeno razdvajanje vaspitanja i obrazovanja, a potom i kao izmena rangovnog poretka svrha obrazovno-vaspitnog procesa, koja će u konačnom dovesti do potpunog istiskivanja praktičnosti. Savremeni obrazovni sistem poznaje još samo praktične (poietičke ili lukrativne) i u iznimnim slučajevima teorijske svrhe vlastite organizacije. To onda znači da se kao smisao i cilj obrazovanja legitimiraju znanje radi znanja i, prevalentno, znanje radi stvaranja (novca), dok je znanje radi delanja samo još nominalno prisutno. Takva mapa obrazovnog sistema direktna je posledica raskidanja unutrašnjeg jedinstva *paideie*, koje je opet neposredna posledica velikih društveno-povesnih transformacija i opštih epohalnih zahteva koji se postavljaju i pred institucije edukacije.

Vaspitanje je, sa svoje strane, povereno gotovo isključivo porodičnom okruženju vaspitanika, dok se država u taj proces institucionalno uključuje mahom u slučajevima kada je nužno *prevaspitavanje*. Samim tim, smisao vaspitanja više ne može biti shvaćen kao „podizanje valjanog građanina valjane države“, već kao prenošenje odgovarajućeg, društveno-prihvatljivog korpusa pravila ponašanja. Suštinska se razlika u odnosu na antički model ogleda u tome što Antika naglašava imanentno oblikovanje karaktera, dok se savremeni pristup fokusira prevashodno na ono fenomenalno, na ispoljavanje osobina koje će od strane društva biti pozdravljene kao prihvatljive².

Otuda su savremeni nastavni planovi i programi usklađeni sa *obrazovnim* zadacima, dok se vaspitni zahtevi ističu tek deklarativno. Već više škole u Rimskom carstvu (tzv. retorske škole) usmerene su većim delom ka praktičnim, nego praktičkim svrhama, što se ogleda i u samom nazivu *retorske* – dakle, one koje za cilj imaju da osposobe čoveka za ubedljiv, a ne nužno istinit javni govor³. U tom smislu, *Sedam slobodnih veština*, podeljenih (prema Boetiju) na *trivium* (gramatika, retorika, dijalektika) i *quadrivium* (geometrija, matematika, astronomija, muzika) poslužile su kao paradigma nastavnih planova većini obrazovno-vaspitnih institucija, za dugi niz vekova.

2 Utvrđivanje povesnog trenutka u kome je ovaj proces anti-praktičnosti (ili bar a-praktičnosti) svrha vaspitanja i obrazovanja započet moralo bi – paradoksalno – poći od prvih institucionalizacija procesa *paideie*, koje su vezane upravo za Heladu i sofističke pouke. Već je tu na delu proces ukidanja praktičnosti kao primarne svrhe obrazovanja i vaspitanja. Sokratski manir poučavanja usmeren je izrazito kontra-institucionalno, u najširem smislu termina institucionalnosti, što je očito i iz činjenice da Sokrat nikada ni slova od vlastitih filozofiranja nije zapisao. Moglo bi se čak tvrditi da je sokratski način obrazovanja i vaspitanja poslednji autentični vid *paideie* koji zapadni svet poznaje. Već Akademijska i Licejska izvorno jedinstvo vaspitanja i obrazovanja. Karakterističan primer pred-sofističke institucionalizovane *paideie* je Pitagorejska škola, koja na pravi način odražava praktičnost obrazovno-vaspitnih svrha, ali s obzirom na vlastitu ekskluzivnost ne može biti meritumom opšte institucionalizacije *paideie*. Drugim rečima, jednako kao što je helenski koncept demokratije ostvariv samo u malim državama, tako je, izgleda, i helenski koncept *paideie* ostvariv samo u malim zajednicama vaspitača i vaspitanika.

3 Dakako, fokusiranost na javni govor itekako upućuje na snažnu vezu između obrazovanja i politike, ali je međusobna uslovljenost i međusobna zavisnost etike i politike prestala biti legitimacijskim osnovom praktičnosti praktičnog. Povlačenje moralnog praksisa u sferu privacije neminovno je za posledicu imalo okretanje politike od praktičnog ka praktičnom interesu.

Rani Srednji vek karakteriše svojevrсна crkvena institucionalizacija obrazovanja. Škole su bile usmerene ka obrazovanju sveštenstva i deјstvovalе pri katedralama i manastirima, iako je sistem katedralnih škola zaokružen tek u XIII veku. Nastanak gradova i državno-politička razdobljenost u klasičnom Srednjem veku pogodovale su razvoju osnovnog i visokog školstva. Formiranje univerziteta, počev od XI, veka usloвило je usmeravanje katedralnih škola na osnovno obrazovanje. Već od XIII veka su osnovne gradske škole bile uobičajena pojava u srednjevekovnom kulturnom životu.

Univerzitetski metod nastave najčešće se sastojao od tzv. slušanja knjiga (profesor bi pročitao neki tekst, potom komentare svojih prethodnika, zatim bi dodao i vlastite komentare). Osnovni predmeti bili su gramatika, retorika i logika, pa je, recimo, student pariskog univerziteta koji odsluša dve knjige o gramatici i pet knjiga o logici sticao diplomu datih predmeta, dok su mu pet odslušanih knjiga Aristotela i nekoliko matematičkih dela pribavljali pravo da predaje⁴.

Za razliku od antičkog i srednjevekovnog pristupa obrazovanju, moderno doba prepoznaje zahtev za pristupačnošću obrazovnih institucija širokim narodnim slojevima kao jedan od fundamentalnih koraka na putu ka slobodi i jednakosti. S druge strane, rađanje nacionalnih država i svest o neophodnosti prilagođavanja nastavnih osnova i obrazovnog sistema uopšte konkretnim potrebama *nacije* uslovljava, prvo, formiranje velikog broja nacionalnih škola i, drugo, prilagođavanje nastavnih planova i programa nacionalnim interesima. Devetnaesti vek je otuda poprište ne samo faktičkih ratova vođenih nacionalnim interesima, već i velikih previranja u obrazovnim sistemima, upravo na temelju sukoba nacionalnih interesa.

Obrazovanje je svakako uvek društveno-povesno uslovljeno: i izvorni koncept paideie karakteristično je čedo helenskog duha, neraskidivo vezano za društvenu i duhovnu klimu ondašnje Grčke. Otuda bi bilo pogrešno zahtevati da se tako *arhaičan* model obrazovanja/vaspitanja primeni na moderno ili savremeno doba. Neminovno se, međutim, nameće poređenje između ondašnje paideie kao *obrazovanja u službi vaspitanja* i ovodobne ideje *vaspitanja kao usvajanja pravila ponašanja koja garantuju dostupnost obrazovanja*. Čini se da srpska prosveta XIX veka ilustruje borbu ova dva koncepta, evidentnu upravo u nastavnom planu Novosadske pravoslavne gimnazije. U vreme Napoleona kao svetsko-povesne i Karađorđa kao lokalno-povesne pojave, u Novom Sadu se vodila „knjiška bitka“ za izrazito *praktički* obojen interes nacionalnog samoodređenja kroz veroispovest i jezik, oličena u kolebanjima nastavnih planova Novosadske pravoslavne gimnazije. S druge strane, taj se nacionalni interes, kao jedan specifični element praktičnosti, shvata ujedno i kao praktičnost sama, čime se značajno ugrožava pozicija praktičnosti kao fundamentalnog smisla obrazovanja i vaspitanja. Time se, pak, stvara mogućnost da teorijske i praktične svrhe uspostave supremaciju nad idejom oblikovanja karaktera, što u konačnom vodi ka *de facto* odvojenim sferama vaspitanja i obrazovanja.

4 Metoda slušanja knjiga bila je obavezna i za studente medicine, koji su slušali kako teorijske, tako i praktične knjige.

SRPSKA PRAVOSLAVNA GIMNAZIJA U NOVOM SADU

Već klasični Srednji vek poznaje, kako je navedeno, i osnovno i visoko obrazovanje. Interesantno je, međutim, da nastanak gimnazija pada tek u vreme poznog Srednjeg veka: prvu gimnaziju osnovao je Melanhton 1526. godine, u Nirnbergu. Duh humanizma i renesanse, a potom i prosvetiteljske tendencije koje kulminiraju u XVIII veku ukazali su na fundamentalni značaj obrazovanja na filogenetskom i ontogenetskom planu. Liberalizacija školstva, u smislu njegove dostupnosti, ali i prilagođenosti sekularnim horizontima, podrazumevala je strožu organizaciju i hijerarhizaciju školskih ustanova. Mlada građanska klasa počinje recipirati obrazovanje kao jedan od temeljnih interesa vlastitog održanja, a mlade nacije nastoje osnažiti vlastiti status posredstvom škola i univerziteta. Budući da se nacionalni identitet u velikoj meri izražava i potvrđuje kroz jezik i veroispovest, osobito u vremenu rađanja nacija, neretko je borba za nacionalni interes započinjala upravo u školstvu. Otuda su nastavni planovi i programi, s jedne strane, pokazatelj uznapredovale svesti o neophodnosti opšteg obrazovanja, a, s druge strane, indikator ne samo nacionalnih interesa, već i njihovih sukoba na izvesnoj teritoriji. U tom je smislu Srpska pravoslavna velika gimnazija u Novom Sadu eklatantan primer obe tendencije.

Na području austrijskih i ugarskih zemalja, XVIII vek, kao vek prosvetljenog apsolutizma, odlikovao se izvanrednom pažnjom koja se poklanjala obrazovanju, srodno drugim krajevima Evrope. Osposobljavanje za primarnu jezičku i računsku pismenost bilo je temeljni razlog za osnivanje velikog broja škola na područjima ugarske i austrijske jurisdikcije. Te škole nazivane su osnovnim ili narodnim, dok su tzv. latinske škole stremile ka širem obrazovanju i bile stupnjevitio organizovane. Obrazac organizacije srednjoškolskih ustanova činile su uredbe *Ratio educationis*⁵, prva doneta 1777. u Beču, a druga 1806. u Budimu. Te dve uredbe zamenjivale su zakon o srednjim školama sve do 1849. godine⁶. Prema prvoj *Ratio educationis* bila je 1791. organizovana srpska gimnazija u Karlovcima, kao i katolička gimnazija u Novom Sadu. 1806. godine su se i Karlovačka gimnazija i latinska škola u Novom Sadu uskladile s drugom *Ratio educationis*, pa je prema njoj organizovana 1816. i Srpska pravoslavna gimnazija u Novom Sadu. Te su uredbe često menjane i dopunjavane naredbama, koje su predstavljale jedini način na koji se mogla menjati nastava u srpskim školama.

S početka XIX veka, bogati trgovac Sava Vuković dao je polog od dvadeset hiljada forinti u ime osnivanja i izdržavanja jedne srpske pravoslavne gimnazije u Novom Sadu⁷: „U osnivačkom pismu Save Vukovića, navedena su tri osnovna zadatka koja je Gimnazija trebalo da ispuni: opšte obrazovanje i vaspitanje u narodnom duhu preko pra-

5 „*Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*“.

6 Dakako, obe ove *Ratio educationis* izražavaju kako prosvetiteljsku ideju o nužnosti obrazovanja, tako i nacionalni interes Ugarske.

7 Kao osnovne reference za faktografske podatke o Srpskoj pravoslavnoj velikoj novosadskoj gimnaziji korišćeni su delo Vase Stajića: „Srpska pravoslavna velika gimnazija u Novom Sadu“, Matica srpska, Novi Sad, 1949., i knjiga grupe autora: „Novosadska gimnazija, 1810-1985, postanak i razvoj“, Novi Sad, 1986.

voslavne religije i narodnog jezika“⁸. Godine 1810. objavio je povelju – zadužbinsko pismo, određujući vrhovni Patronat za upravnika fondacije, koja bi odmah imala biti ukinuta ukoliko bi se neko pokušao umešati u njen rad⁹. Za vrhovne patrone imenovani su mitropolit i dijecezalni episkop, a u upravljanju je učestvovalo još šest lica. Krajem 1810. godine, car je odobrio osnivanje gimnazije, a 1812. dao potvrdu osnivačkog akta uz zahtev da se nova gimnazija ustroji po ugledu na Karlovačku gimnaziju i da se u tu svrhu poverenstvu dostavi plan i program Karlovačke gimnazije. Taj nastavni plan nosio je naziv *Conspectus tabellaris studiorum in Gymnasio Carlovitzensi tradi solitorum* i predviđao je sledeću organizaciju predmeta:

Prvi gramatički razred: Latinski jezik: a) latinska gramatika; b) tumačenje klasika; c) vežbe. Nemački jezik. Matezis: aritmetika. Opšta istorija: istorija Starog veka s posebnim osvrtom na istoriju Jevreja. Geografija: Evropa s posebnim osvrtom na Slavoniju i Ugarsku. Prirodna istorija: o svemu što se vidi oko nas.

Drugi gramatički razred: Sve kao u prvom razredu. Nastavak.

Treći gramatički razred: Isto kao i ranije. Istorija otadžbine.

Četvrti gramatički razred: Isto kao i ranije. Latinski jezik: o periodama, o epistulama, o kakvoći slogova.

Prvi razred humaniore: Latinski jezik: pravila govorništva s klasičnim autorima i vežbama. Nemački jezik: vežbanja u slobodnim sastavima (stil). Matezis: osnovi algebre. Opšta istorija: istorija Starog i Srednjeg veka sa posebnim osvrtom na istoriju otadžbine. Geografija: ostali delovi sveta (kontinenti). Prirodna istorija: istorija biljnog i životinjskog sveta. Osnovi fizike: samo u drugom semestru.

Drugi razred humaniore: Latinski jezik: nastavak gradiva iz I razreda humaniore. Osnovna načela poezije. Nemački jezik: kao u I razredu. Matezis: Osnovi geometrije. Opšta istorija: istorija Austrije i Ugarske. Geografija: osnovi matematičke geografije. Prirodna istorija: nastavak gradiva iz I razreda. Osnovi fizike: samo u drugom semestru. Osnovi logike i etike: samo u ovom razredu.

*Veronauka se predavala sa po dva časa nedeljno u svim razredima¹⁰.

8 <http://www.jjzmaj.edu.yu/>

9 Vukovićeve inicijative pokazuje osveščivanje srpskog nacionalnog interesa, a insistiranje na autonomnosti rada fondacije odlučan je korak ka zaštiti tog interesa. Kada je 1836. godine Vukovićeve kćerka tražila od Magistrata grada da se gimnazija ukine, a ceo fond dodeli njoj, ključni argument bio je da se u Gimnaziji ne poštuje želja njenog oca i da su iz nastavnog plana i programa eliminisani srpski jezik i književnost. Drugim rečima, pravdala je vlastiti interes nepoštovanjem nacionalnog interesa, koji je bio fundamentalni razlog za osnivanje gimnazije. Ono što je od najvećeg značaja jeste činjenica da inicijativa za osnivanje najstarijih srpskih gimnazija (prvo Karlovačke, a potom i Novosadske pravoslavne gimnazije) dolazi od bogatih zadužbinara (Sabova i Vukovića), a ne od organa vlasti, budući da su organi vlasti, s obzirom na društveno-povesne okolnosti, morali zastupati austro-ugarski nacionalni interes.

10 Podela na gramatikalne (*parva, principia, grammatica, syntaxis*) i humanističke razrede (*poesis/poetica, rhetorica*) jasno asocira na podelu *Septem artes liberales* na *quadrivium* i *trivium*. Očita je bliskost ovog modela sa rimskim edukacijskim nasleđem, a time i sa teorijsko-praktičnim svrhama obrazovanja i izmeštanjem vaspitanja iz okvira institucija. Zastupljenost etike samo u drugom razredu humaniore više upućuje na teorijsku, nego na praktičku dimenziju. Drugim rečima, upoznavanje sa osnovama etike nema za cilj „znanje radi delanja“, već ima naglašeno *informativnu* dimenziju, koja se nadovezuje na izučavanje klasičnih autora. U svojoj studiji o Karlovačkoj gimnaziji Kosta Petrović, međutim, primećuje: ”Po tom nastavnom planu svrha učenja gimnazije je trojaka: 1. Da se dobije znanje potrebno svakom čoveku koji želi da se smatra pro-

Novosadska pravoslavna gimnazija nije počela s radom do 1816. godine, kada je treći razred srpske normalne škole proglašen za prvi razred gimnazije. Franja I dao je privilegijalno pismo u jesen 1818. godine, čime je Novosadska srpska gimnazija stekla pravo javnosti i izjednačila se u pravima i obavezama sa svim ostalim gimnazijama u državi.

Prvi nastavni plan Novosadske gimnazije (1816-1825) je izgledao ovako:

Prvi gramatički razred: Osnovi latinskog i nemačkog jezika. Geografija. Antropologija. Aritmetika.¹¹

Drugi gramatički razred: Latinska gramatika. Nemački jezik. Geografija. Istorija sveta s antropologijom. Aritmetika¹².

Treći gramatički razred: Latinski jezik sa sintaksom. Nemački jezik. Geografija i istorija sveta. Prirodopis („jestastvenica“) s antropologijom. Aritmetika¹³.

Četvrti gramatički razred: Sintaksa latinskog jezika. Nauka o periodu. Nauka o prozodiji. Nemački jezik. Geografija i istorija sveta. Prirodopis („jestastvenica“) i antropologija. Aritmetika¹⁴.

Prvi razred humaniore: Istorija sveta. Arheologija (s grčkom i rimskom mitologijom njihovim istorijama književnosti i umetnosti). Geografija. Etika i prirodopis („jestastvenica“). Tumačenje klasičnih autora.¹⁵

Drugi razred humaniore: Matezis (algebra i geometrija). Fizika. Logika. Retorika. Poezija. Stilističke vežbe. Tumačenje klasičnih autora. Geografija. Etika i prirodopis („jestastvenica“)¹⁶.

svećenijim, bio on sveštenik, vojnik, trgovac, gospodar ili drugo; 2. da spremi omladinu po akademijama i na samom univerzitetu za više društvene klase u Mađarskom kraljevstvu; 3. da znanjem ne preopteretiti pamćenje omladine, nego prosveti um i volju. Svakom malo prosvেćenijem čoveku i korisnom građaninu otadžbine potrebno je da poznaje maternji jezik, nemački, aritmetiku, prirodne nauke, svetsku istoriju, zemljopis, fiziku, logiku i moralku. Uostalom, da ne bude samo koristan građanin, no i dobar hrišćanin u svima razredima” (Petrović, K., *Istorija karlovačke gimnazije*, Matica srpska, Beočin, 1991, str. 63, podv. M.O.). Evidentno je da se naglašava upravo praktička svrha nastavnog plana, čak i sintagma „koristan građanin otadžbine“ nedvosmisleno asocira na helenski ideal „dobrog građanina dobrog polisa“. Problem je, dakako, u pojmovima *otadžbina* i *maternji jezik*, s obzirom da je poznato da je srpski živalj s početka XIX veka pod tim odredbama podrazumevao koncepte različite od onih koje je u to vreme proklamovala Karlovačka gimnazija, što ozbiljno dovođi u pitanje čitavu postavku.

11 U nastavnom planu za prvi gramatikalni razred pokazuje se odstupanje od Uredbe iz 1806. godine, koja ne spominje geografiju i antropologiju, niti izričito navodi nemački jezik, već se uz latinski propisuju mađarski i drugi „lokalni govori“. Navedeno je, međutim, da je ovaj nastavni plan nastao po ugledu na plan Karlovačke gimnazije. Upravo će činjenica da Uredba propisuje lokalne govore omogućiti da se 1825. godine uvede srpski jezik.

12 Po Uredbi, u prvom razredu operiše se samo s celim brojevima, u drugom se uvode razlomci; trebalo bi obrađivati povest Starog zaveta; tek ovde se uvodi geografija, počevši sa zemljopisom Ugarske i pokrajina; nemački jezik i antropologija ponovo se ne spominju.

13 U Uredbi se ne spominju geografija, jestastvenica i nemački jezik.

14 Uredba i dalje ne spominje prirodopis i antropologiju.

15 Uredba propisuje ponavljanje aritmetike na primerima iz ekonomije (pregnantan primer praktičnosti svrha obrazovanja), zatim pravopis, krasnopis i stenografiju; logiku kao uvod u retoriku (što predstavlja svojevrsnu degradaciju logike; interesantno je takođe da logike *nema* u novosadskom nastavnom planu, iako je Uredba dopušta, tj. propisuje); retoriku i tek na ovom stupnju obrazovanja prirodopis (carstvo životinja) s antropologijom.

16 Uredba propisuje ortografiju, kaligrafiju, stenografiju; aritmetiku primenjenu u ekonomiji; poetiku kao drugi deo retorike; iz jestastvenice se uče carstvo bilja i minerala, etc.

* U svim razredima se predavala *Doctrina religionis*, koja je posebno ocenjivana, a za ostale predmete (*ex scientii*) davana je jedna ocena¹⁷.

Godine 1825. izvršena je promena u nastavnom planu¹⁸, tako da se delom razlikovao od karlovačkog (što se objašnjava i činjenicom da je Novi Sad bio u Ugarskoj, a Karlovci pod Jurisdikcijom Vojne granice), a odstupanje se odnosilo na nastavu latinskog, tj. nemačkog jezika: „Neznatno se odstupilo od karlovačke nastavne osnove ukoliko je element latinskog i nemačkog jezika tumačen slavenski“¹⁹. Ovo „neznatno odstupanje“ označava prodor „slavenskog jezika“ u obrazovni sistem, što nikako nije zanemarljivo upravo s obzirom na *praktičke* svrhe i nacionalni interes²⁰.

Izmenjeni nastavni plan, koji je podrazumevao da se nastava nemačkog i latinskog jezika odvija na maternjem jeziku, uključivao je sledeći raspored predmeta:

Prvi gramatički razred: Biblijska istorija Starog zaveta. Latinski jezik. Nemački jezik. Nemačka, mađarska i srpska čitanka. Aritmetika.

Drugi gramatički razred: Biblijska istorija Novog zaveta. Latinski jezik sa autorima. Nemačka gramatika i nemački autori. Geografija. Aritmetika.

Treći gramatički razred: Latinski jezik i latinski autori s vežbama u stilu. Nemačka gramatika i nemački autori. Istorija Ugarske. Geografija. Aritmetika.

Četvrti gramatički razred: Sintaksa. Latinski autori s vežbama u stilu. Nemačka gramatika i nemački autori. Aritmetika. Istorija Ugarske. Geografija.

Prvi razred humaniore: Retorika i logika. Latinski autori. Vežbe u stilu. Opšta istorija. Geografija. Arheologija.

Drugi razred humaniore: Poetika. Latinski autori. Stara rimska istorija. Fizika. Prirodna istorija. Etika. Vežbe iz stila. Opšta istorija. Geografija.

17 Nastavnik zadužen za prvi gramatički razred bio je Mojsej Ignjatović, za drugi Đorđe Đorđević, za treći Milovan Vidaković, za četvrti Ignjat Jovanović; prvi razred humaniore vodio je Geprgij Magarešević, a drugi Pavel Jozef Šafarik, koji je ujedno izabran za direktora.

18 Stajić oprezno navodi: „Samo usput spominjemo da je tu promenu stalno tražila kći Save Vukovića, udata za novog direktora, Jeftu Jovanovića, čijem sinu je teže padalo učenje po sistemu karlovačke gimnazije (a možda je njena kritika nastave u ovoj školi bila inspirisana nadom da nasledi zaveštanje Save Vukovića)“ Stajić, V., op.cit., str. 199, dok se u delu „Novosadska gimnazija, 1810-1985, postanak i razvoj“ ističe kako je Marta Vuković uložila zahtev Magistratu da se Gimnazija ukine a ceo fond dodeli njoj (str. 45-46).

19 Stajić, V., op.cit., str. 208.

20 U zapisniku sa zasedanja profesorskog zbora, na kome je zaključena promena u nastavnom planu, stoji sledeće: „I primećeno je u toku pređašnje godine...da mladež već od pripremnog razreda, to jest od prve gramatike uči latinski jezik pomoću nemačkog udžbenika, a nemački jezik ne poznaje ni u prvim mu elementima...Nekolicina darovitih učenika na javnom ispitu pokazali su uspeh u nauci i u književnosti, ali većina istih ne zadovoljava ni upotrebom latinskog ni nemačkog jezika. Slavenski pak jezik koji je govorni jezik mladeži koja uči ovu školu, i koji ona uči u svakom razredu dobro uređene normalne škole, ko god je pokušao da uporedi s latinskim jezikom, uvideo je da je *tako srodan s latinskim, da imaju skoro istu konstrukciju*. Slavenski jezik, omladini dobro poznat, radi čijeg izučavanja i negovanja je ovaj zavod po želji osnivača i nastao, da bi naime mladež na svom govornom jeziku mogla slušati tumačenje ovih predmeta, kako latinskog, tako i nemačkog, dok su ovi mladeži nepoznati, taj jezik treba da bude nastavni jezik, što propisuje Ratio educationis, objavljena štampom 1806., u više svojih paragrafa“ Stajić, 200., podv. M.O. Kao razlozi za uvođenje slavenskog jezika navedeni su, dakle, nesposobnost učenika da savladaju nemački i latinski jezik, srodnost slovenskog s latinskim jezikom (što je posebno interesantno) i, konačno, poštovanje želje osnivača. Odstupanje od karlovačkog plana objašnjeno je pak time što se Karlovačka gimnazija nalazi van kraljevine i ne odgovara uredbi.

* Veronauka u svim razredima.

Navedeni nastavni plan ostaće na snazi sve dok Novosadska gimnazija bude postojala kao šestorazredna potpuna, tj. do 12. juna 1849. godine, kada je rad Gimnazije prekinut zbog bombardovanja Novog Sada.

Ovaj prvi period u razvoju Gimnazije obeležen je, kako se vidi, borbom za uvođenje maternjeg jezika u nastavu i pokušajima zauzimanja relativno samostalne pozicije u kreiranju nastavnog plana. Tu se samostalnost nastojalo izboriti laviranjem između karlovačkog plana kao preporučenog, s jedne strane, i *Ratio educationis* iz 1806. godine, s druge strane. Kombinujući elemente oba autoriteta na najcelishodniji način, Novosadska gimnazija ostvarila je izvesnu autonomnost u osmišljavanju nastavne osnove koja je, ma koliko se neznatnom činila, ipak predstavljala značajan korak u unapređenju praktičkih svrha srpske prosvete.

Pozicija filozofskih predmeta u prvoj razvojnoj fazi Novosadske gimnazije takođe pokazuje svojevrstu emancipaciju u odnosu na pretpostavljene parametre. Tako prvi nastavni plan (1816-1825) predviđa da se u oba razreda humaniore predaje etika²¹. Prema drugom nastavnom planu, međutim, etika je zastupljena tek u drugom razredu čovečnosti (što odgovara karlovačkom planu, koji propisuje da se osnovi logike i etike predaju samo u drugom razredu humaniore). Da se pretpostaviti da je ova izmena posledica ustupka jednoj strani, kako bi se na drugoj, po pitanju maternjeg jezika, postigao odgovarajući cilj (u skladu sa napomenutim fluktiranjem između karlovačkog plana i Uredbe kao izvorom relativne autonomnosti novosadskog plana). Ovakva situacija delom je objašnjiva i činjenicom da je dalje školovanje nakon gimnazije u to vreme podrazumevalo dve godine filozofije, pa se u *Specijalnim primedbama o planu koji se predlaže za svaki razred novosadske gimnazije*, koje je Viša školska uprava uputila 1833., i navodi da etiku i fiziku treba prepustiti filozofiji²². U prevodu zapisnika sa sednice o izmeni nastavnog plana Novosadske gimnazije (1825) Stajić ne govori o tome šta konkretno podrazumeva izučavanje etike i to je jedini predmet koji je samo imenovan²³. *Ratio studiorum*²⁴ ipak propisuje da je etika dvosemestralni predmet na drugoj godini humaniore i da mu je opšti cilj unapređenje znanja o opštim pojmovima filozofije morala u upoznavanje s pojmovima vrline i dužnosti. Za prvi semestar predviđa se predavanje o dužnosti prema nama samima, dok je za drugi predviđen govor o dužnosti prema drugima i, konačno, o bogu kao izvoru sve vrline²⁵.

Logika je, pak, po planu iz 1816. bila predviđena za drugi razred humaniore, dok se u izmenjenom planu pojavljuje kao predmet u prvom razredu čovečnosti, i određena je

21 Stajić navodi da Uredba „etiku i fiziku propisuje tek za razrede filozofije; isto tako i logiku; u prvoj godini čovečnosti, ona se uči samo kao uvod u retoriku“, Stajić, V., op.cit., str. 208. *Opšte primedbe* nastavi u Novosadskoj gimnaziji, upućene od strane Više školske uprave 1833. godine sadrže i prigovor praksi da se u drugoj godini čovečnosti predaju fizika, logika i etika (Stajić, V., op.cit., str. 210), što se, dakle, odnosi na drugi nastavni plan, iz 1825.

22 Stajić, V., op.cit., str. 214.

23 Up. Stajić, V., op.cit., str. 201-207

24 „*Ratio studiorum in Reg. Priv. G. n. u. R. Gymnasio Neoplantensi tradi solitorium*“.

25 prema: Stajić, V., op.cit., str. 426

kao „veština pravilnog mišljenja i suđenja, koja treba da utre put, kao uvod, u učenje Besedništva, po udžbeniku *Elementa artis cogitandi in usum gymnasiorum*“²⁶. U *Opštim primedbama* se, međutim, ističe da „treba želeti da poznavanje logike i retorike, koje se u novosadskoj gimnaziji predaju tek poetama, prethodi učenju besedništva, ili da se u oba razreda tumače“²⁷.

Poetika se, po oba plana, imala učiti u drugom razredu humaniore, prema udžbeniku *Institutiones poesiæ*. Retorika je po planu iz 1816. bila u drugom, a po planu iz 1825. u prvom razredu čovečnosti i obrađivana je prema udžbeniku *Institutiones oratoriæ in usum gymnasiorum*.

Po prvom su planu, dakle, u prvom razredu humaniore predavane etika i „jestastvenica“, a u drugom razredu čovečnosti logika, retorika i poetika. Drugi plan je izmenjen utoliko što se sada logika predavala u prvom razredu, kao i retorika, a u drugom etika i poetika. Ova inverzija većim delom je rezultat spoljašnjih okolnosti, nego unutrašnje logike same stvari filozofije, iako drugi plan više odgovara ideji postupnog uvođenja u filozofiju, budući da je i u Aristotela logika shvaćena kao organon.

Status etike je posebno interesantan, prvo, zbog činjenice da se u prvom planu pojavljuje zajedno sa „jestastvenicom“, što joj u izvesnoj meri odriče dignitet samostalne filozofske znanosti (i korespondira s idejom istiskivanja koncepta praktičnosti iz obrazovanja) i, drugo, s obzirom da u drugom nastavnom planu više ne stoji na spisku predmeta prve godine humaniore, mada se napredak u odnosu na prvobitni plan očituje u emancipaciji etike od „jestastvenice“.

Zastupljenost filozofskih predmeta samo u višim razredima prati načelnu nit shvatanja po kome bavljenje filozofijom iziskuje određenu zrelost. Taj se princip pojavio još u antici i prisutan je i u današnje vreme (u savremenim srpskim gimnazijama logika se predaje na trećoj, a istorija filozofije na četvrtoj godini, dok etika nije deo nastavnog plana, iako u Hrvatskoj recimo spada u obavezne predmete) i to je jedan od retkih kontinuiteta kada je u pitanju recepcija filozofije.

Novosadska gimnazija nastavila je i kontinuitet započet diskontinuitetom s helen-skim konceptom paideie, što je očito upravo iz položaja filozofskih predmeta u oba istraživana plana, ali i iz izbora filozofskih znanosti koje su učinjene sastavnim delovima tih planova, kao i iz konkretne svrhe koju u njima zauzimaju. Pojetičke filozofske znanosti učinjene su okosnicom filozofskog obrazovanja na ovom stupnju (što poči-va na svojevrsnom izvitoperavanju ideje *Septem artes liberales*), logika je učinjena *propedeutikom pojetičke filozofije*, a etika, kao jedini predstavnik praktičke filozofije, nedovoljno diferencirana i potčinjena spoljašnjim svrhama. Iako je praktički prizvuk obrazovanja još uvek prisutan u Novosadskoj srpskoj pravoslavnoj velikoj gimnaziji ovog perioda, ne može se tvrditi da je prisutan kao svrha po sebi i za sebe, zbog čega i sama njegova praktičnost tendira ka praktičnosti.

26 ibid., str. 206.

27 ibid., str. 211. Učenici su prema razredima nazivani *narvistima*, *principistima*, *gramatistima*, *sintaksistima*, *poetama* i *retorima*.

CURRICULUM AS AN EXPRESSION OF THE PURPOSE OF PAIDEIA

Abstract: The paper is focused on four significant aspects of history of education and its essence, in context of the establishing The Serbian Orthodox Gymnasium in Novi Sad. Firstly, fundamental differences between Hellenic concept of paideia and modern notion of education are pointed out. Secondly, a basic correlation between social-historic circumstances and institutionalization of education is revealed as one of the crucial reasons for the rejection of the *practical* (in Aristotle's meaning) purposes of education. Thirdly, *curriculum* of named Gymnasium is treated as an expression of specific *Zeitgeist* and the unique understanding of educational purpose. Finally, a position of philosophy and philosophical sciences in that curriculum is explained as a confirmation of the thesis that the modern western institutionalization of educational process is in greater extent based on the Roman model of *Septem artes liberales*, which is focused on forming the behavior, than on Hellenic idea of *paideia*, which is directed towards the character forming.

Keywords: paideia, education, curriculum, Great Serbian Orthodox Gymnasium in Novi Sad

MAJA SOLAR

NASTAVA FILOZOFIJE U OKVIRU NASTAVNIH PLANOVA KARLOVAČKE GIMNAZIJE (1726-1921)

Sažetak: U ovom radu se izlaže ideja o momentu nastavnog plana kao konstitutivnom za predmet znanja, a u okviru razmatranja nastavnih planova i programa Karlovačke gimnazije u periodu njenog pred-zasnivanja do završetka rada za vreme direktora Radivoja Vrhovca, te ključno mesto nastave filozofije u ovom periodu.

Ključne reči: plan, Karlovačka gimnazija, metodičko-metodološki aspekt filozofije.

Kao svako obrazovanje, tako i filozofsko obrazovanje, počiva na utemeljenju, legitimaciji i sprovođenju planova školstva koji imaju ključnu ulogu u oblikovanju i vaspitanju humaniteta. Pitanje filozofskog obrazovanja, s obzirom na to da je zapadna civilizacija prevashodno oblikovana filozofijom i naukom, figurira kao povեսno-filozofsko pitanje o evropskoj racionalnoj kulturi uopšte. Filozofija, kao diskurzivna praksa koja na izvestan način i gradira čitavu zapadnu misao, jeste polje u koje se ulazi sa zrelošću, kako je to još Platon odredio u pogledu 'spremnosti' za filozofiju (baviti se dijalektikom, kraljicom nauka, moguće je tek posle tridesete godine). Tako je vežbanje u filozofiji, samim time i oblikovanje duše, moguće onda kada se ispune uslovi za razumevanje ove sveobuhvatne nauke. Ali koje je to doba zrelosti za mišljenje, i da li je ono nužno uvek isto u povесnom miljeu? Ako pođemo od Hegelove odredbe obrazovanja, koje je konstituirano opštim i samosvesnim individuumom, onda će se pokazati da ovaj pedagoški put pomera vlastite granice, jer se uvek tiče supstancijalnog kretanja znanja, pri čemu svaki stupanj ove zgrade ostavlja u nasleđe nešto narednim stupnjevima. "Pojedinač mora da prođe takođe u pogledu sadržine stupnjeve obrazovanja opšteg duha, ali kao one oblike koje je taj duh već odbacio, kao stupnjeve puta koji je izgrađen i utrt; tako mi u pogledu saznanja vidimo da se ono što je u ranija vremena zanimalo zreli duh ljudi srozalo na znanja dečastva, na njegove vežbe, pa čak i na njegove igre, te ćemo u pedagoškom napredovanju saznati povест obrazovanosti sveta kao precrtanu u senkama. To ranije postojanje je već zadobijena svojina opšteg duha koji sačinjava supstanciju individuumu i njegovu neorgansku prirodu koja se tako njemu pojavljuje spolja. – U tom pogledu, obrazovanje se, posmatrano sa gledišta individuumu, sastoji u tome da individuum zadobija to što postoji, da njegovu neorgansku prirodu sebi troši i uzima je u svoj posed. Međutim, sa gledišta opšteg duha kao supstancije, to nije ništa drugo nego to da supstancija daje sebi svoju samosvest, da u sebi proizvodi svoje postajanje i svoju refleksiju". (Hegel 2005: 16, 17) Dakle, sama pedagogija znanja specifična je s obzirom na vlastito kretanje koje je uvek i povесno. Uvođenje u filozofiju iziskuje

zrelost, ali zrelost individuuma koje je u sprezi sa zrelošću opšteg duha. Gimnazije, u tom smislu, još od prvobitnog etimološkog smisla reči *gymnasion*-a kao vežbališta, jesu uvek bile najvažnije institucije vežbanja i pripremanja duha u prekretnicama doba mladosti u doba zrelosti. Tako je i filozofija uvek nalazila svoje mesto u gimnazijskim nastavama, kao uvođenje u nauku mišljenja uopšte, i time povratno konstituirala posebne naučne i kulturne oblasti.

Filozofije nema bez istorije filozofije, a istorije filozofije nema bez nastave filozofije. Ova isprepletenost metodike i filozofije zasniva se na samom pedagoškom putu filozofije koji mora biti vlastito provođenje mišljenja, vlastito obrazovanje kao supstancijalno i subjektivno. Umska zgrada filozofije ostvaruje se provođenjem filozofskog znanja kao sistema obrazovanja svesti, čime zadobija postojanje i refleksiju. Svi momenti velike zgrade filozofije su nužni, u tom smislu pedagoški put napredovanja znanja čini momenat predmetnosti i momenta znanja filozofije. Filozofska zgrada, na taj način, gradirana je shodno jednoj *planu*, koji je u pedagoškom aspektu uvek i *nastavni plan*. Mesto filozofije u srednjoškolskoj nastavi, utoliko, nije puki faktografski podatak, nego je konstitutivni momenat same filozofije, jer nam pokazuje kako je u jednom dobu jedna metodološko-metodička koncepcija zasnivala stupanj svoje filozofske zrelosti. Planovi rada, zbog teških povesnih uslova u kojima se sve tadašnje srpske gimnazije osnivaju, nisu bili samo spoljašnji (koji su bili nametnuti), već, po istoričarima, postoje i unutrašnji, 'nevidljivi', planovi rada.

U najstarije srpske škole i prosvetne ustanove ubrajaju se Karlovačka, Novosadska i Kragujevačka gimnazija, gde je ova poslednja najmlađa. Karlovačka gimnazija nije bila osnovana bez poteškoća i ona svoje prethodnice ima u slovensko-latinskim školama. Još patrijarh Arsenije III, a kasnije i Isaija Đaković, su pokušali da dobiju dozvolu za osnivanje narodne škole. Ovi pokušaji ostali su osujećeni od strane tadašnjih vlasti sve do ponovnog pokušaja Mojsija Petrovića – kojeg je narodno-crkveni sabor 1726. g. izabrao za karlovačkog mitropolita. Njegovom inicijativom je otvorena viša škola Maksima Suvorova (naziv je dobila po prvom učitelju), a školu je izdržavao sam mitropolit. On je objavio i program po kojem su se u prvoj godini učili maternji jezik, i pomalo latinski i grčki, a u drugoj i trećoj godini: gramatika, retorika, logika, filozofija i bogoslovske nauke (dogmatika, moralka i crkveno pravo). Posle smrti Mojsija Petrovića njegov naslednik Vićentije Jovanović je nastavio izdržavanje svih karlovačkih škola (mala slovenska, slovensko gramatička i latinska). Latinska škola je trajala šest meseci, a nastava se delila na gramatiku, retoriku i dijalektiku. Prema razredima delili su se i učenici, na narviste, principiste, gramatiste, sintaksiste, poete i retore.

1749. godine mitropolit Pavle Nenadović osniva školski centar sa nižim i višim školama, a sve zajedno nazvane 'Pokrovobogorodičnim školama' (Mala Slavenska škola, Sloveno-psaltirska škola, Sloveno-gramatička škola, Klerikalna škola i Latinska škola). Mala latinska škola imala je 1753.g. ove razrede: 1. pripremni razred (*classis parvistarum minor*); 2. prvi gramatikalni razred (*classis parvistarum maior*); 3. drugi gramatikalni razred (*classis principorum*) i 4. treći gramatikalni razred (*classis gramaticarum*). (Petrović 1991: 9) U viši stepen Latinske škole (*classes humanitatis*) ubrajali su se razredi sintaksista, poeta i retora (to su razredi čovečnosti). O tome kako je izgledao plan nastave u ovom periodu svedoče dokumenti na latinskom koje su pisali profesori.

U Mitropolijском arhivu sačuvan je akt u kome profesor Latinske škole Mihael Koroni podnosi spisak naučnih predmeta koje je predavao 1764/65. g. U razredu retora predavao je retoriku, logiku, geografiju, nemački jezik i aritmetiku, a u razredu sintaksista poetiku (o figurama, pesničkim ukrasima, stilu), nemački jezik i aritmetiku. Iz ovoga se vidi isprepletenost filozofskih predmeta sa retoričko-poetičkim-sintaksičkim predmetima, gde su se pored teorije, vežbanja u oraciji i debatama na latinskom, slovenskom i nemačkom, čitala i Ciceronova dela, tumačile Ovidijeve elegije i Kurcije Muf, obrađivao Julije Cezar i Kornelije Nepot. Logika se takođe učila u razredima retora i to po Radelhamerovom udžbeniku (*Radlhameri Philosophiae*, 11 Stück, Wien, 1760). Nivo ovih škola bio je isti kao i u austro-ugarskih škola, jer se moralo propisno raditi po njihovom planu, na osnovu "Vorschrift wegen künftiger Einrichtung humanistischen und philosophischen Studien", iz 1753 g. Stoga su učenici morali imati dobru predspremu i odlično poznavanje nemačkog i latinskog jezika.

Nakon smrti Pavla Nenadovića 1768. godine carica Marija Terezija je donela odluku o zatvaranju privatnih škola, tako da su prestale sa radom i karlovačke slovensko-latinske škole. "Školske prilike u Austriji u tom vremenu znatno su se promenile. Do tog doba škole su smatrane kao 'adnexum' crkve, i državna vlast nije im poklanjala veliku pažnju. od 1770 g. nastaju promene. Carica Marija Terezija donosi 28 septembra 1770 g. odluku da je školstvo državna stvar (politicum). Otvaranje škola vezano je otsad za dozvolu državne vlasti. Po § 65 Regulamenta od 1770 g. državna vlast treba da podiže škole za Srbe, a opštine da ih izdržavaju". (Petrović 1991: 23) Narodno-crkveni sabor zaključio je 18. juna 1781. da se u sedištu arhiepiskopa u Karlovcima osnuje gimnazija. No car Josif je sprovodio germanizatorsku politiku i donosio reforme kojima je ovo bilo osujećeno. Tek nakon njegove smrti bilo je omogućeno da se realizira plan osnivanja gimnazije. Ovaj preokret se desio nakon 1790. godine kada su Srbima na osnovu zakonskog člana XXVII data građanska prava, sloboda veroispovesti i povlastice koje nisu u opreci sa osnovnim državnim zakonima. Zahvaljujući zalaganjima mitropolita Stefana Stratimirovića, dobrotvoru Dimitriju Anastasijeviću Sabovu i ostalim karlovačkim građanima/građankama, 1791. godine osniva se prva srpska gimnazija, a za njeno osnivanje dao je saglasnost car Leopold II. Pozamašnim prilogom Sabova, zaveštano Osnovnim pismom koje je potpisao, kao i prilogima ostalih karlovčana/karlovčanki, omogućen je rad gimnazije za početak, a zvanični datum njenog osnivanja uzima se 14. sv. gust 1791. "U protokolu gimnazije (*Protocollum Gymnasii Carloviciensis*) zabeleženo je sasvim kratko: 'Gimnasium Carlovitiense inauguratum est 14 Augusti 1791'. Znači da je tog dana osnovana gimnazija". (Petrović 1991: 47)

Za direktora Karlovačke gimnazije postavljen je Jovan Gros, koji je završio filozofiju u Požunu (Bratislava) i na Jenskom univerzitetu slušao Šilera, Šica i Rajnholda. Zadržavao se kraće vreme i u Vajmaru, ali je na Jenskom univerzitetu položio doktorat. Direktor Jovan Gros je dobio protokol naredaba od direktora Pečujske gimnazije, što je moralo biti uzor za budući rad. U prvoj fazi rada gimnazija je imala tzv. pripremni razred (*classis praeparandorum*), kao i dva gramatikalna razreda. 1793/94. godine otvoren je i treći gramatikalni razred, a naredne godine i prvi razred čovečnosti (*classis humanitatis*). Nakon jednogodišnjeg raspuštanja gimnazije zbog pojave kuge, nastavlja se daljnji rad 1796/97 i to sa novim profesorima, ali je 1798. godine direktor Gros

naupustio gimnaziju (bio je postavljen za direktora gimnazije u Modru, 1802. godine pozvan je u licej u Požun, gde je predavao filozofiju sve do svoje smrti), a na njegovo mesto je postavljen tadašnji profesor Andrija Volni.

Od samog početka rada (gimnazija je zvanično krenula sa radom 1792) plan nastave je bio preuzet iz austro-ugarskih gimnazija i sve je bilo pod kontrolom nadzorne vlasti Dvorskog ratnog saveta. "Ovo svoje pravo vrhovnog nadzora Dvorski ratni savet ljubomorno čuva, tako da je 19 avgusta 1824 g. doneo uredbu da će samo onim privatnim gimnazijama priznati pravo javnosti koje se povinuju propisanim uredbama. Prema tim uredbama, direktor je morao podnositi polugodišnji izveštaj o stanju učiteljskog zbora, o uspehu učenika i o načinu kako se izvodi nastava". (Petrović 1991: 56) No, profesori i mitropolit nisu bili sasvim zadovoljni ovim preuzimenjem ugarskih nastavnih planova, jer su smatrali da Karlovačka gimnazija iziskuje autonomni plan, prilagođen potrebama srpskih učenika i nastavnog osoblja. Karlovačka gimnazija je od cara Leopolda II imala privilegiju shodno kojoj Patronat može sam propisivati nastavni plan prema potrebama srpskog naroda. Radi toga je mitropolit Stratimirović sazivao česte sednice i okupljao najobrazovanije ljude tog doba, članove Patronata, direktora i profesore gimnazije. Čak se obraćao školskim stručnjacima u Rusiji, ali su sve spoljašnje preporuke uvek upućivale na austrijske i ugarske planove. Na sednicama na kojima se raspravljalo o metodama rada i nastavnom planu komisija je u nekoliko navrata razrađivala detaljni plan rada. On je u početku bio najviše zasnovan na pomenutim planu ugarskih škola 'Rationis educationis', a kasnije je dobijao znatne izmene i bio više prilagođen autonomnim potrebama srpskog školstva. Mitropolit i gimnazijsko osoblje nisu, dakako, hteli u potpunosti da odstupe od austro-ugarskih planova, već se nastojalo na izgradnji specifičnog plana koji bi ipak omogućio karlovačkim gimnazistima dalje školovanje na univerzitetima u Austriji i Ugarskoj.

Najstariji plan u Karlovačkoj gimnaziji nosi naziv "*Namjerenije i izloženije*", i štampan je na crkvenoslovenskom jeziku. U referatu direktora Jovana Grosa zabeležene su neke razlike plana Karlovačke gimnazije od planova gimnazija u Ugarskoj. "U Karlovačkoj gimnaziji bilo je opširnije gradivo u razredima čovečnosti. Tako su se u mađarskim gimnazijama u razredima čovečnosti učili samo elementi geometrije, dok se u Karlovačkoj gimnaziji uče i elementi algebre. Više nego u mađarskim gimnazijama uči se još i astronomija, geografija celog sveta i fizička geografija, pa i *etika*. I ostali predmeti predavani su opširnije nego u gimnazijama u Ugarskoj". (Petrović 1991: 59) Vidimo da je mesto nastave filozofskog predmeta etike bilo istaknuto kao opširnije nego u austro-ugarskim gimnazijama, ali pridavan je veći značaj i prirodnim naukama. U nastavnom planu *Namjerenije i izloženije* opisane su sve nauke koje su se tada predavale u šest razreda Karlovačke gimnazije (pripremni razred, tri gramatikalna razreda i dva viša razreda čovečnosti (tzv. 'humanitetske klase')) i svrha učenja. "Po tom nastavnom planu svrha učenja gimnazije je trojaka: 1. Da se dobije znanje potrebno svakom čoveku koji želi da se smatra prosvetljenim, bio on sveštenik, vojnik, trgovac, gospodar ili drugo; 2. da spremi omladinu po akademijama i na samom univerzitetu za više društvene klase u Mađarskom kraljevstvu; 3. da znanjem ne preoptereti pamćenje omladine, nego prosveti um i volju. Svakom malo prosvetljenim čoveku i korisnom građaninu otadžbine potrebno je da poznaje maternji jezik, nemački, aritmetiku, prirodne nauke, svetsku istoriju,

zemljopis, fiziku, logiku i moralku. Uostalom, da ne bude samo koristan građanin, no i dobar hrišćanin u svima razredima”. (Petrović 1991: 63) Funkcija nastave filozofskih predmeta logike i filozofije, po ovome, nije samo sticanje znanja iz tih oblasti, već i praktična primena u svrhu oblikovanja građanina koji postupaju po dužnostima. Etika i logika su, u tom smislu, blisko isprepletene sa religijom, jer biti sposoban za rasuđivanje po pravilima i, samim time, sposoban da se postupa po pravilima, znači prevashodno biti dobar hrišćanin. Bliskost svih nastavnih predmeta sa hrišćanskim naukama očevidna je i po tome što se one predaju u najvećem opsegu i u svim razredima. Logika i etika (tzv. moralika) predaju se u dva viša razreda, dakle zahtevaju zrelije gimnazijsko doba za njihovo učenje. U nastavnom planu je objašnjeno da je svrha nastave logike da se stekne i uveća znanje koje mora biti jasno i utemeljeno, dok je svrha učenja moralke da obrazuje učenike u pogledu njihovih dužnosti prema bogu, prema sebi samima i prema bližnjima.

Posebna pažnja, shodno nastavnom planu *Namjerenija i izloženija*, poklonjena je i prirodnim naukama. Ovo akcentuiranje nastave prirodnih nauka posledica je interesovanja drugog direktora škole – Andrije Volnija, što je kulminiralo i konačnim usvajanjem Volnijevog nastavnog plana 1798. ”Tako je bio sastavljen čuveni Volnjev nastavni plan, po kome se radilo od 1798 g., za vreme Volnijevog, Rumijevog i Magdinog direktorovanja, sve do 1825 g. Za ovaj nastavni plan napisao je direktor Rumi da je ’tako izradan plan školski bio, da je otičije plana i u Nemačkoj priznato bilo i pohvaljivano’.” (Petrović 1991: 60) Volnjev nastavni plan bio je štampan na latinskom jeziku (dok je kasniji, plan direktora Gerčića iz 1825. godine, bio štampan na srpskom jeziku). Po Volnjevom planu broj razreda je ostao neizmenjen, dakle postojali su pripremni razred, tri gramatikalna i dva razreda čovečnosti. Tek 1807/8 ukinut je pripremni razred i od tada postoje četiri gramatikalna razreda u kojima su se učili: hrišćanska nauka, latinski i nemački jezik, svetska istorija, geografija, aritmetika, prirodopis i antropologija. U prvom razredu čovečnosti (V razred) predavali su se i učili: hrišćanska nauka, geometrija, fizika, prirodopis (mineralogija i botanika), geografija, svetska istorija, retorika, klasični autori, rimske starine i stilistika. Dakle, u svim ’mlađim’ razredima ne postoji nastava filozofskih predmeta, ona dolazi tek u poslednjem, ’najstarijem’, razredu, kao znanje koje iziskuje zrelost duha. U drugom razredu čovečnosti (VI razred) predaje se i uči: hrišćanska nauka, algebra, antropologija i zoologija, elementi astronomije i fizičke geografije, logika, poetika, klasični autori, mitologija, svetska istorija i stilističke vežbe, kao i etika. Logika i etika se uče u drugom semestru drugog razreda čovečnosti. Logika je bila podeljena na *logica elementa* i *logica elementa et exercitium*, i predavala se po Krebsovom udžbeniku. ”Đaci su upotrebljavali ’manuscripta’ i udžbenik: Krebs, *Handbuch der Logik*. U drugom semestru II razreda čovečnosti učila se Doctrina moralis, ’ubi ad cognoscenda officia: 1. erga se ipsos, 2. erga alios, 3. erga Deum ducentur’.” (Petrović 1991: 87) Većina predmeta predaje se na latinskom jeziku, dok su udžbenici uglavnom bili napisani na nemačkom. Svi predmeti i udžbenici su bili usklađeni sa hrišćanskim istinama (čak dotle da su i naučne istine, npr. činjenice iz anatomije, bile objašnjavane kao delo mudrosti i dobrote božje), tako da je bilo nepotrebno uvoditi dodatne predmete hrišćanskih nauka.

Kao prirodnjak po struci (sa završenim univerzitetom medicine), profesor, direktor i član komisije sastavljanja nastavnog plana, Andrija Volni je bio izuzetno značajna

figura u osnivanju i radu Karlovačke gimnazije. No, on nije bio značajan samo zbog uvođenja intenzivnijeg rada u proučavanju oblasti prirodnih nauka, već i zbog specifične metodike nastave koju je provodio, a koja se prevashodno zasnivala na metodu očigledne nastave. "On unosi u školu prirodne objekte, biljke i minerale i na njima, ili na uspelim slikama životinja, a po uputstvima profesora, dak kazuje svoja opažanja i opisuje objekte. Svako svoje predavanje Volni izvodi po metodskim jedinicama. Pri opisivanju životinja uvodi četiri metoda stupnja: *proprietas*, *propagatio*, *cultura et usus*". (Petrović 1991: 114) Nakon odlaska direktora Volnija Patronat je izabrao za direktora škole doktora Karla Rumija, koji je prvi uveo i predavao grčki jezik, ali je držao nastavu i iz filozofskih predmeta. 1821. godine za direktora Karlovačke gimnazije je izabran Pavle Magda, koji je zbog političkih razloga, na zahtev Dvorskog ratnog saveta, bio otpušten.

Treći period Karlovačke gimnazije (1825-1852) obeležen je novim nastavnim planom direktora Jakova Gerčića, koji se trudi da ceo nastavni plan postavi na novu osnovu. Jakov Gerčić je završio filozofiju u Segedinu i matematske nauke u Pešti, a Karlovačkom gimnazijom je upravljao dvadesetšest godina. Bio je vrlo obrazovan čovek, odličan pedagog i pokušao je da uvede inovacije u nastavni plan gimnazije. "U svom nastavnom planu direktor Gerčić izbrisao je antropologiju sa higijenom iz gramatikalnih razreda, a isto tako i zoologiju, botaniku i mineralogiju. Za izradu ovakvog nastavnog plana on je imao podrške u jednoj carskoj naredbi od 1802/3: 'da čim više vremena za nauk vere ostane, imade se prirodopis iz gramatikalnih razreda odstraniti'." (Petrović 1991: 139). Ovo odstranjivanje prirodnih nauka i antropologije sa higijenom nije bilo opravdano, stoga su ovi predmeti posle tri godine ponovno zavedeni u gramatikalnim razredima. Najvažniji predmet od tada bio je latinski jezik, a promenjen je i nastavni plan za učenje istorije. Nastava je i dalje predavana na nemačkom i latinskom jeziku, ali je od drugog semestra 1842/43 godine Patronat zaveo kao obavezan predmet i učenje mađarskog jezika. Zabeleženo je da se u školskoj 1846/47 godini prvi put posebno predaje i srpski jezik.

Od 1842/43 godine uvedene su značajne promene nastavne metodike i po pitanju ocenjivanja. Umesto dotadašnjeg vrednovanja znanja i vladanja sa tri ocene (jedna za sve naučne predmete, druga za hrišćansku nauku i treća ocena za ponašanje) uvedeno je ocenjivanje po predmetima. Ove školske godine učili su se sledeći predmeti: hrišćanska nauka, latinski jezik, latinski autor, nemački jezik, nemački autor, biblijska istorija, geografija i aritmetika u I gramatikalnom razredu; hrišćanska nauka, latinski jezik, latinski autor, nemački jezik, nemački autor, svetska istorija, geografija, prirodopis i aritmetika u II gramatikalnom razredu; hrišćanska nauka, latinski jezik, latinski autor, nemački jezik, nemački autor, mađarski jezik, svetska istorija, geografija, prirodopis i aritmetika u III gramatikalnom razredu; hrišćanska nauka, latinski jezik, latinski autor, nemački jezik, nemački autor, svetska istorija, geografija, prirodopis, aritmetika i mađarski jezik u IV gramatikalnom razredu; hrišćanska nauka, retorika, klasični autori stilistika, svetska istorija, rimske starine, algebra, fizika, prirodopis i mađarski jezik u I razredu čovečnosti (V razred); i hrišćanska nauka, poetika, klasični autori, stilistika, grčka mitologija, svetska istorija, logika, geometrija, fizika, prirodopis i mađarski jezik u II razredu čovečnosti (VI razred). Dakle, vidimo da je nastava logike i dalje održavana u najstarijem razredu, ali i da je upražnjeno mesto etike. Ovaj sistem nije postizao

najpovoljnije rezultate, te se u školskoj 1849/50 i 1850/51 radilo po tzv. 'fahsisistemu', pri čemu se nastavni plan diferencirao prema nastavnicima koji predaju određene predmete. Tako se navodi da je sam direktor Jovan Gerčić, pored ostalih predmeta, predavao i etiku u VI razredu, a profesor Vasilije Lukić logiku, takođe u VI razredu.

Osnovni problem ovih izmenjenih planova bio je zapravo sam metod kojim se on primenjivao, a zbog velikog broja predmeta stranih jezika mnoge predmetne oblasti su se teško učile, uglavnom metodom učenja napamet iz skripti. Nastavno gradivo je diktirano, što je činilo osnovu za ove skripte, profesori su predavali metodom *ex cathedra* držeći dugačke besede, pri čemu su učenici samo mogli slušati bez aktivnog učestvovanja, osim onda kada su odgovarali na časovima ispitivanja. Dakle metod autoriteta se provodio bez prave interaktivne komunikacije. To je moralo da se izmeni donošenjem novog nastavnog plana u Austriji pod nazivom *Organizacioni plan*, koji je postavio regulativne norme za drugačije metodike i metodologije nastavnog rada. "Po tom nacrtu cilj gimnazije je da mladić dobije više opšte obrazovanje. Taj se cilj najlakše postiže izučavanjem klasičnih jezika i klasične literature. Nova škola odbacuje metod učenja lekcija napamet, a isto tako i one mnogobrojne ispite (mesečne, polugodišnje i godišnje). Pored latinskog, izučava se i grčki jezik, a i matematika i prirodne nauke dobijaju u nastavnom planu vidno mesto. Najznačajnija tačka u novom nastavnom planu je uvođenje maternjeg jezika većine učenika u školi kao nastavnog jezika. Krajnji je cilj nastave u gimnaziji da svi predmeti teže istoj svrsi da oplemene mladićev karakter". (Petrović 1991: 150) Po *Organizacionom nacrtu* uvode se u školu i stručni učitelji koji svoju struku moraju da dokažu pred specijalnom državnom komisijom i postavljaju se profesori za razredne starešine. Ono što je najvažniji novum *Organizacionog nacrta* jeste da se otvaraju VII i VIII razred, što otvara i nova mesta za profesore. Ovime je započet i četvrti period Karlovačke gimnazije (1852-1921).

Novim *Organizacionim nacrtom* (Organisations-Entwurf) prestao je važiti nastavni plan koji je bio sastavljen po načelima *Namjerenija i izloženija*, otvoreni su VII i VIII razred, a postepeno je uvođena i nastava na srpskom jeziku (između ostalih predmeta, 1853/54, na srpskom jeziku se predaje i filozofska propedeutika). No shodno političko-povesnim meandriranjima, vezanim naročito za period Bahovog apsolutizma, ove promene predavanja na različitim jezicima bile su česte. Tako se filozofska propedeutika 1863/64 ipak predavala na nemačkom jeziku, dok se školske 1872/73 godine nastava filozofske propedeutike opet izvodi na srpskom jeziku. Konačno, 1873, posle osamdeset i dve godine postojanja Karlovačke gimnazije, prihvaćeno je da se svi predmeti predaju na srpskom jeziku. Gimnazija je i dalje bila privatna i u njoj se nije mogao polagati ispit zrelosti (što se sa sticanjem prava javnosti 1870. g. izvodilo u Novosadskoj gimnaziji). Ovakvo stanje traje do 1873. godine kada je Karlovačka gimnazija dobila pravo javnosti i mogućnost polaganja ispita zrelosti. Što se tiče nastave filozofije, ona se sada predavala kao poseban predmet *filozofska propedeutika*: 1854/55 samo u VII razredu, a 1863/64 i u VII i u VIII razredu. Značajno je da je u ovom periodu u Karlovačkoj gimnaziji jedno vreme predavo i Mihailo Hristifor Ristić, koji je osvedočio svoju filozofsku delatnost grandioznim delom pod naslovom *Sistem celokupne filozofije*.

Za vreme direktora Jovana Pantelića (1852-1876), zatim direktora Stevana Lazića (1876-1896), te direktora Vasilija Vujića (1896-1903) i direktora Radivoja Vrhovca

(1903-1921), predmet filozofska propedeutika se izvodu u VII i VIII razredima. Naročito važne metodičko-metodološke promene u skladu sa savremenim tendencijama u nastavnom radu događaju se nakon naredbe koju je propisala Zemaljska vlada u Zagrebu 4.marta 1903. godine, i koje je direktor Vrhovac, koji je gimnaziju smatrao za vaspitni zavod, sa zadovoljstvom primenjivao. Nastojanja na socijalizaciji i demokratizaciji utemeljila su efikasnije nastavne planove, ali najviše su odredila reforme u metodičkom pogledu, uljučujući pedagoška načela koja su više insistirala na samostalnosti rada samih učenika. Ove promene otvorile su put za daljnji razvoj i obrazovanje, kako individualne svesti, tako i opšteg duha, koji je Karlovačku gimnaziju uvek stvaljao visoko u rangovanjima stručnih i kvalitetnih škola.

Jedna umska zgrada, pa i filozofska zgrada kao metodološko-metodička, da bi mogla prolaziti put vlastitog postajanja, mora se realizirati shodno *planu*. "Ako posmatram skup svih saznanja čistoga i spekulativnoga uma kao neku zgradu o kojoj imamo u sebi bar ideju, onda mogu reći ovo: u transcendentalnoj teoriji o elementima mi smo približno ocenili materijal i odredili za kakvu je zgradu, kakve visine i črštine on podesan. Uistinu se pokazalo ovo: premda smo sanjarili o nekoj kuli koja bi se dizala u nebesa, ipak je zaliha materijala bila dovoljna samo za jednu kuću za stanovanje koja je dovoljno prostrana za naše poslove u dolini iskustva i koja je dovoljno visoka da bismo ih mogli pregledati; međutim, ono smelo preduzeće moralo je propasti zbog nedostatka materijala, ne uzimajući pri tom u obzir jezikovne pometnje zbog kojih su radnici morali neizbežno da se raziđu u pitanju o planu i da se rasture po celome svetu da bi zidali svaki za sebe po svom nahođenju. Sada nas ne interesuje toliko materijal koliko plan zidanja; dobivši opomenu da ne treba da se poduhvatamo nekog proizvoljnog i slepog nacрта, koji bi možda premašao sve naše imanje, a ipak ne mogući da odustanemo od zidanja jednog ugodnog stana, mi moramo da izradimo plan za jednu zgradu o odnosu prema zalih materijala koji nam je dat i koji je u isto vreme u skladu sa našim potrebama". (Kant 1990: 427) Arhitektonika uma zanimala nas je baš u Kantovom smislu odredbe transcendentalne metodologije - *sada nas ne interesuje toliko materijal koliko plan zidanja* - dakle zanimao nas je sistem školstva kroz *planove rada* u školskoj istoriji Karlovačke gimnazije, u okviru kojih smo razmotrili mesto nastave filozofije.

Literatura:

Kosta Petrović, *Istorija Karlovačke gimnazije*, (ISTORIJA SRPSKE PRAVOSLAVNE VELIKE GIMNAZIJE KARLOVAČKE), Matica srpska, Beočin 1991.g.

Stevan Dragojević-Dika, *Spomenica Karlovačkoj gimnaziji 1791 – 1991*, Sremski Karlovci 1991.g.

Vasa Stajić, *Srpska pravoslavna velika gimnazija u Novom Sadu*, Novi Sad, 1949.g

G.W.F. Hegel, *Fenomenologija duha*, Dereta, Beograd 2005. g

I.Kant, *Kritika čistog uma*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1990.

MAJA SOLAR

PLACE OF PHILOSOPHY COURSES IN CURRICULA AT
KARLOVCI'S GYMNASIUM

Abstract: The article is discussing an idea of *curriculum* as being constitutive for an object of knowledge in general. Framework of the article's examination of curricula for Karlovci high-school is period from its pre-establishment to the end of the period when Radivoj Vrhovac was the headmaster. The focus point in the article is concentrated on the crucial place of philosophy in this period of teaching.

Keywords: Curriculum, Karlovci high-school, methodical-methodological aspect of Philosophy.

SLOBODAN SADŽAKOV

UDŽBENICI I NASTAVNI PLANOVI U NASTAVI FILOZOFIJE SRPSKE PRAVOSLAVNE VELIKE GIMNAZIJE U SREMSKIM KARLOVCIMA

Sažetak. Na početku rada ukazujemo na istorijske okolnosti i proceduralne korake koji su rezulturali uvođenjem hrvatskih udžbenika i nastavnih planova u rad Velike srpske pravoslavne gimnazije u Sremskim Karlovcima u poslednjoj četvrtini 19. veka U nastavku, na osnovu Izveštaja o radu Gimnazije, govorimo o načinu organizovanja nastave filozofije u pogledu udžbenika i nastavnih planova. U središnjem delu rada razmatramo filozofsku poziciju Đure Arnolda, kao autora filozofskih udžbenika koji su korišćeni u nastavi filozofije. U poslednjem delu teksta analiziramo, u osnovnim crtama, suštinske karakteristike Arnoldovih udžbenika.

Ključne reči: Đuro Arnold, filozofska propedeutika (propedeutika), logika, psihologija, filozofski udžbenici

1.

Hrvatski nastavni planovi i udžbenici korišćeni su u nastavi filozofije u Gimnaziji u Sremskim Karlovcima više od četrdeset godina, u periodu koji obuhvata poslednju četvrtinu 19. veka i prve dve decenije 20. veka. Njihovo uvođenje vezano je za određene društveno-istorijske promene koje su presudno uticale na teritorijalno-administrativni status Sremskih Karlovaca, te samim tim neizbežno i na način rada Velike srpske pravoslavne gimnazije.¹ Stoga je potrebno podsetiti, u generalnim crtama, na neke od činjenica koje se odnose na pomenute istorijsko-društvene promene, kao i na određene proceduralne korake koji su uticali na izmene u radu Gimnazije.

Posle poraza Austrije u ratu sa Pruskom 1866. godine, austrijske vlasti morale su u znatnoj meri promeniti odnos prema Mađarima koji su iskoristili taj momenat i sklopili 1867. godine poznatu nagodbu s Bečom. Time je Habsburška carevina postala dvojna monarhija Austro-Ugarska, u kojoj su, u austrijskoj polovini, prevlast dobili Nemci, a u ugarskoj Mađari. Narodi slovenskog porekla su u obe polovine došli u podređen položaj. U ugarskoj polovini ostala je srpska crkvena samouprava, ali bez ikakvog političkog prava i uticaja. Kad je Srpska Vojvodina 1849. godine transformisana u novu oblast pod imenom Srpska Vojvodina i Tamiški Banat, Sremski Karlovci nisu bili deo te oblasti, već su vraćeni pod administrativnu vlast Vojne Krajine. U prvoj polovini

1 U daljem tekstu korišćemo skraćeni izraz „Gimnazija”.

1861. godine sazvan je Hrvatski sabor u Zagrebu, za koji su izabrani poslanici iz civilne Hrvatske, Slavonije i hrvatsko-slavonske Vojne Krajine. Za vreme zasedanja Sabora tzv. civilni Srem pripojen je Slavoniji. Ovakav razvoj događaja presudno se odrazio i na područje Sremskih Karlovaca. Sa raspuštanjem Vojne Krajine 1881. godine grad je priključen Hrvatskoj i Slavoniji, autonomnoj oblasti u okviru Austro-Ugarske. Istorijski položaj Hrvatske bio je definisan Nagodbom, kojom su se na novi način uređivali odnosi između Hrvatske i Ugarske. Nakon što je sa hrvatske strane došlo do značajnijeg ispoljavanja nezadovoljstva zbog lošeg položaja, dolazi do određene revizije prvobitnog ugovora. Tako je 5. septembra 1868. godine napravljena korekcija prema posebnim odredbama Nagodbe, kojima je Hrvatska dobila samoupravu u svim poslovima nastave.² Hrvatska je dobila autonomiju u pitanjima prosvete i pravde, ali su mađarske vlasti stavile „svoju tešku ruku na nju i od hrvatskog bana napravili lice odgovorno u prvom redu ugarskom ministru predsedniku.”³ Na pomenutom zasedanju Sabora je, među ostalim zakonima, donet i zakon o gimnazijama. Hrvatski jezik ili jugoslovenski jezik - kako se rešenjem Sabora počeo zvati narodni jezik - uveden je u „svima zvanjima i školama u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji”.⁴

U periodu koji je sledio, značajan datum za rad Gimnazije bio je 9. mart 1873. godine. Tog dana je Generalna komanda (sa sedištem u Zagrebu) dodelila gimnaziji u Sremskim Karlovcima „pravo javnosti” koje je podrazumevalo i pravo da se u gimnaziji može polagati „ispit zrelosti”. Generalna komanda je „pravo javnosti” vezala uz uslove da „Patronat” i dalje izdržava Gimnaziju i postavlja profesore, ali uz prethodno odobrenje Generalne komande u Zagrebu, te da nastavni plan u Gimnaziji mora biti „isti onakav kao i u državnim gimnazijama u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj Krajini”.⁵ Time je rad Gimnazije postao u potpunosti određen voljom vlasti iz Zagreba, a ban Kraljevine Hrvatske i Slavonije je „ukinuo i ono malo privilegija koje je Gimnazija uživala za vreme Vojne Krajine”.⁶ Od tog vremena Gimnazija u Sremskim Karlovcima bila je samo po spoljnoj formi autonomna i „sva njena autonomija sastojala se u tome što je nosila naziv Srpska pravoslavna velika gimnazija i što se nastavni jezik zvao srpski.”⁷ Izdržavanje Gimnazije palo je na teret Patronata koji je plaćao profesore i birao ih, ali ih je uvodio u dužnost tek onda kad je njihov izbor uzela na znanje Zemaljska vlada u Zagrebu. Cela unutrašnja organizacija i rad škole morao je biti isti onakav kao i u gimnazijama u Hrvatskoj i Slavoniji.⁸ Kosta Petrović, hroničar rada Gimnazije, konstatuje da je davanjem prava javnosti Karlovačkoj gimnaziji država „dobila jednu dobru novu gimnaziju, čije je izdržavanje nije ništa stajalo, u kojoj se radilo onako isto, a možda i bolje no što se radilo u Zagrebu, Senju i Vinkovcima.”⁹

2 D. Franković, „Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj”, Zagreb, 1958., str. 117.

3 V. Čorović, „Istorija Srba”(peta knjiga), Narodna knjiga, Beograd, 2006., str.167.

4 K. Petrović, „Istorija Karlovačke gimnazije”, Matica Srpska, Novi Sad, 1951., str. 188.

5 K. Petrović, nav.delo, str. 194.

6 K. Petrović, nav.delo, str. 236.

7 K. Petrović, nav.delo, str. 236.

8 K. Petrović, nav.delo, str. 237.

9 K. Petrović, nav.delo, str. 195.

U relativno kratkom periodu nakon ove odluke, objavljena je i namera da se u nastavu Gimnazije uvedu hrvatski udžbenici. Treba napomenuti da je, u periodu pre uvođenja hrvatskih udžbenika, u Gimnaziji upotrebljavan „vrlo mali broj srpskih udžbenika”, te da su se đaci „služili većinom nemačkim udžbenicima”.¹⁰ Na najavu o uvođenju hrvatskih udžbenika „profesorski zbor” se većinom izjasnio protiv toga, o čemu svedoči i jedan od dopisa Patronatu u kojem se kaže da su „hrvatski udžbenici takovi, da se deca privikavaju govoru Srbinu nesvojstvenom i da se radi toga svagda dosad oklevalo sa uvođenjem hrvatskih udžbenika u Karlovačku gimnaziju”(Akt br. 184 iz 1876 god, Gimnazijski arhiv).¹¹ Otpor „profesorskog zbora” u pogledu uvođenja novih udžbenika imao je neko vreme uspeha. Ipak, i pored toga, raspravu o udžbenicima je nešto kasnije prekinuo ban Hrvatske i Slavonije, koji je 1881. godine postao kraljevski poverenik u pitanju sjedinjenja Vojne Krajine sa civilnom Hrvatskom i Slavonijom. Naredbom od 29. avgusta 1881. godine (br. 2415) ban je „odredio da se od školske godine 1881/82 u Srpskoj pravoslavnoj velikoj gimnaziji u Sremskim Karlovcima upotrebljavaju samo knjige koje je izdala Zemaljska vlada u Zagrebu, tj. samo hrvatski udžbenici”.¹²

2.

O tome kako je organizovana nastava u Gimnaziji, u okviru toga i nastava filozofije, svedoče „Izveštaji” koji su redovno objavljivani svake školske godine. Iako su, u izvesnom smislu, veoma šturi, posebno kada je reč o nastavi filozofije, „Izveštaji” ipak pomažu da se ostvari elementarni uvid u način i sadržaj nastave, odnosno donose informaciju o nastavnim planovima i udžbenicima koji su korišteni u nastavi. Za našu temu posebno su važni oni delovi „Izveštaja” pod nazivom „naučna osnova” koji pružaju informaciju o udžbenicima i broju časova, te često pominju i ime profesora koji je držao nastavu te godine. „Hrvatsko-slavonska-dalmatinska zemaljska vlada” kojoj je pripao zadatak da „uredi shodnu jedinstvenu obuku u objema združenim područjima” propisala je 1886. godine nastavnu osnovu za gimnazije u okviru koje se „Filozofska propedeutika” držala 4 časa nedeljno (po 2 časa Logike u VII i Psihologije u VIII razredu).¹³ U periodu pre uvođenja hrvatskih udžbenika, nastava filozofije („Filozofska propedeutika”) takođe je obuhvatala nastavu logike (VII razred) i empirijske psihologije (VIII razred), sa po dva časa nedeljno. Podaci govore da se od 1855-1858. godine psihologija („dušeslovie”) držala po Lihtenfelzovom udžbeniku, dok se u istom perio-

10 Pomenimo podatak da se nastava filozofije u drugoj polovini 19. veka u Gimnaziji u Sremskim Karlovcima slušala na različitim jezicima. Filozofska propedeutika se 1863/4. predaje na nemačkom, iako većina drugih predmeta na srpskom (ili mešovito srpski i nemački), kao i 1868/9., dok se 1871/2. godine predaje na srpskom jeziku. Upor. K. Petrović, nav.delo, str. 189.

11 K. Petrović, nav.delo, str. 232.

12 K. Petrović, nav.delo, str. 233.

13 Jedinstvena naučna osnova za sve hrvatske gimnazije uvedena je 30.8.1886. (uredba br 9.454). Upor. A. Cuvaj, „Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas” Svezak VII (od 31.svibnja 1875. do 31. listopada 1888.), Zagreb, 1911., str. 204-205.

du za nastavu logike koristio Zimmermannov udžbenik.¹⁴ „Izveštaji” donose podatak da se u narednom periodu nastava filozofije držala po Bekovim udžbenicima logike i psihologije (period 1862-1871. i 1879-1881.).¹⁵ Od školske 1881/2. do 1888. godine Logika¹⁶ i Psihologija predaju se „po Lindneru”. Po prvi put se kao hrvatski udžbenik u nastavu filozofije uvodi Arnoldova „Logika za srednja učilišta” 1889. godine (Logika, VII razred), dok se za nastavu „empiričke psihologije” (VIII razred) još neko vreme nastavio koristiti Lindnerov udžbenik. „Izveštaji” govore da se Arnoldov udžbenik „Logike” kontinuirano koristio do 1920. godine. Drugi Arnoldov srednjoškolski udžbenik „Psihologija za srednja učilišta” uvodi se školske 1896/7,¹⁷ tako da su od te školske godine za oba predmeta, logiku i psihologiju, korišteni Arnoldovi udžbenici.¹⁸

3.

Nastanak hrvatskih srednjoškolskih udžbenika filozofije bio je u značajnoj meri povezan i sa obnovom zagrebačkog Sveučilišta, koja je učinjena 1874. godine na principima modernih evropskih univerziteta. Time počinje i moderna akademska filozofija u Hrvatskoj. Filozofija se oblikuje na narodnom jeziku, a najuticajniji udžbenici filozofije bivaju napisani od strane prvih profesora filozofije na zagrebačkom Sveučilištu (Franjo Marković, Gjuro Arnold, Vladimir Bazala). Bez obzira na različite ocene o njihovim filozofskim dometima, većina istraživača hrvatske filozofske baštine pomenutim profesorima priznaje „neprocenjive zasluge na planu stvaranja filozofijske kulture i onog duhovnog ozračja koje čini elementarnu pretpostavku kreativnoga filozofijskog mišljenja”.¹⁹ Autor koji je svakako najvažniji za problematiku nastave filozofije u Gimnaziji u Sremskim Karlovcima je Đuro (Gjuro) Arnold, pisac srednjoškolskih udžbenika „Logika za srednja učilišta” (1888.) i „Psihologija za srednja učilišta” (1893.). Treba napomenuti da je i pre pojave Arnoldovog udžbenika iz logike u Hrvatskoj postojalo nekoliko udžbenika logike u kojima su bile zastupljene različite logičke koncepcije (kantovsko-herbartovska, psihologijski orijentisana, sholastička), kao i u velikom delu usklađena logička terminologija.²⁰ Pomenuti udžbenici logike predstavljali su, kada je reč o upotrebi u hrvatskim srednjim školama, prethodnicu Arnoldovom udžbeniku, te ćemo ih ovde ukratko pomenuti. Pre Arnoldove „Logike” koristio se udžbenik lo-

14 „Program velike karlovačke gimnazije za školsku 1858.”, Novi Sad, 1858.

15 „Program velike karlovačke gimnazije za školsku 1871.”, Novi Sad, 1871.

16 G.A. Lindner „Lehrbuch der formalen Logik nach genetischer Methode“, Graz, 1861.

17 Podaci iz „Izveštaja” govore da se i ovaj udžbenik koristio do 1920 godine.

18 Zanimljivo je pomenuti podatak da su u okviru nastave grčkog jezika veoma često obrađivali i određeni dijalozi iz antičkog perioda. Školske 1879/80. koristio se Platonov „Kriton”, a 1880/81. „Protagora”.

19 L. Veljak, „Od ontologije do filozofije povijesti”, Biblioteka Filozofskih istraživanja, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2004. str. 54.

20 S. Kovač, „Hrvatski školski priručnici iz logike u drugoj polovici 19. st. do pojave Arnoldove „Logike”, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, broj 33-34. Zagreb, 1991. str. 104.

gike Vinka Pacela,²¹ koji se uzima kao „prva samostalna logika izdana na hrvatskom jeziku”.²² U sastavljanju ovog udžbenika logike Pacel se, kako sam napominje, „orijentirao na školskom priručniku Josepha Becka, a koristio je i logike R. Zimmermanna i G.A.Lindnera”. Na Pacelov rad se terminološki nadovezuje Josip Glaser („Logika za pučke učitelje”, 1878.) koji je, u poređenju s Pacelom dao „jednu sažetiju i pregledniju logiku, a ujedno je ponudio i drukčije stajalište u logici (psihologijska orijentacija)”.²³ Nakon toga, pojava Arnoldove „Logika” označila je dominaciju tog udžbenika u srednjoškolskoj nastavi, a „pridonijela je, napokon, i konsolidiranju hrvatske logičke terminologije” (S.Kovač). M. Šrepel u svom prikazu Arnoldovog udžbenika konstatuje neupotrebljivost Pacelove „Logike” u srednjim školama, smatrajući da je upravo Arnold „doskočio” potrebi za odgovarajućom logikom.²⁴ Šrepel ističe i pedagošku vrednost ove knjige, koju, po njegovom mišljenju, odlikuju „živahnost raspravljanja i genetska metoda”.²⁵

4.

Duro (Gjuro) Arnold (1854-1941.), filozof i pedagog, svojom disertacijom pod naslovom „Etika i poviest” postaje 1880. godine prvi doktor filozofije koji je promovisan u Zagrebu. Sledeće dve godine provodi na stručnom usavršavanju u Göttingenu, Berlinu i Parizu, a posle toga radi kao profesor gimnazije i direktor muške učiteljske škole u Zagrebu. Godine 1894. godine imenovan je vanrednim, a 1896. redovnim profesorom „pedagogike i teoretičke i praktičke filozofije” na Filozofskom fakultetu u Zagrebu gde predaje do penzionisanja 1923. godine.²⁶ Ovde ćemo, u glavnim crtama, ukazati na njegovo opšte filozofsko stanovište, odnosno na značajnije uticaje pod kojima se formirala njegova filozofska pozicija, posebno u oblasti logike. Dok je u pedagogiji bio „pristaša Zillera, Reina i Willmana” (Franković), njegovu filozofsku poziciju istraživači su, u najopštijem smislu, ocenjivali kao neosholastičku. Većina njegovih dela je „prožeta kršćanskim, spiritualističkim nazorom na svijet”,²⁷ sa uočljivom namerom odbrane metafizike i religije protiv „znanstvenog skepticizma”, te „socijalnog egoizma i moralnog nihilizma”, koji su, po Arnoldu, zavladaali 19. vekom. Takva Arnoldova

21 V. Pacel, „Logika ili misloslovlje”, Zagreb, 1868.

22 S. Kovač, nav.tekst, str. 84.

23 S. Kovač, nav.tekst, str. 95-96.

24 M. Šrepel, „Dra Gjuro Arnolda „Logika za srednja učilišta” u: „Vienac”, 17, Zagreb, 1888., str. 268-271.

25 M. Šrepel, nav. tekst, str. 270-271.

26 Arnoldovi značajniji radovi su „Etika i poviest” (1879.), „Zadnja bića” (1888.), „Logika za srednja učilišta” (1888.), „Psihologija za srednja učilišta” (1893.), „O psihologiji bez duše” (1909.), „Monizam i kršćanstvo” (1909.), „Umjetnost prema znanosti” (1906.), „Može li umjetnost zamijeniti vjeru” (I. i II.), „Jedinstvena hrvatska narodna kultura” (1909.).

27 D.Franković, nav.delo, str. 197. Upor. Ivan Macan, „Neoskolastika u Hrvatskoj od 1874. do 1945.”, str. 331-347. u: „Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije” (zbornik), Institut za filozofiju, Zagreb, 2000.

pozicija ocenjivana je na različite načine.²⁸ Ono što se, ipak, čini neospornim je činjenica da je Arnoldovo filozofsko usmerenje bilo u skladu sa nekim od dominantnijih i veoma rasprostranjenih tendencija u tadašnjoj zapadnoevropskoj filozofiji. Veliki uticaj na Arnolda izvršili su Herbart²⁹ i Lotze.³⁰ Pored pomenutih autora, na Arnolda je uticao i Franjo Marković. Markovićev uticaj je neosporan kada se govori o razvoju novije hrvatske filozofije, kao i o preuzimanju evropskih filozofsko-pedagoških koncepcija. Franjo Marković je, u velikoj meri, bio Herbartov sledbenik. Herbart se, naime, svojim formalno-pojmovnim poimanjem filozofije nametnuo, nakon sloma Hegelovog i uopšte nemačkog idealističkog uticaja, kao školska pedagoška paradigma na univerzitetima u Nemačkoj nakon 1848, ali i u Austro-Ugarskoj Monarhiji, posebno kroz delovanje njegovog sledbenika Roberta Zimmermanna,³¹ dugogodišnjeg uticajnog profesora u Beču.³² Obzirom da je slušao Zimmermannova predavanja i da je kod njega promovisan za doktora filozofije, Marković je odlučio „privremeno, dok nema izgrađene i gotove neke druge osnove“, uzeti kao „pomagalo Herbartovu školsko-filozofijsku paradigmu kao najpogodniju, jer je formalno-pojmovna te kao takva neutralna i distancirana od realno sadržajnih, bilo prošlih, bilo aktualnih filozofema, sve s ciljem da se studenti nauče najprije formalno-pojmovno filozofijski misliti kako bi se onda u samostalnosti svojeg filozofiranja odlučivali u kojem će sadržajnom smjeru krenuti“.³³ Ta Markovićeva odluka značajno je opredelila i Arnoldove filozofsko-pedagoške poglede.

O Arnoldovoj poziciji u oblasti logike, posvedočava u najvećoj meri njegov srednjoškolski udžbenik „Logika za srednja učilišta“, koji predstavlja, između ostalog, i sintezu brojnih uticaja. U pogledu gimnazijske nastave logike, Arnoldov udžbenik predstavlja „konceptijski prijelaz s Pachelove „čiste“, formalne logike (uz dodatak posebne metodike), na logiku „posrednog smjera“, odnosno „formalno-realnu“ logiku (S.Kovač). Kod Arnolda je, u odnosu na Franju Markovića, „sveukupno više prihvaćenih elementa iz herbartovskih logika“. No, sa druge strane, Arnold polazi od shvatanja da se herbartovskoj koncepciji logike kao potpuno formalnom učenju suprotstavila koncepcija po kojoj se oblici (forme) mišljenja ne mogu spoznati bez obzira na tvar (materiju) mišljenja. Takvo stanovište, koje je u Nemačkoj zastupao Trendelenburg, podstaklo je formiranje posrednog, „formalnorealnoga“ smjera (kao npr. kod Ueberwega, Lotzea, Sigwarta, Wundta i dr). Slično se i u Engleskoj razvila „induktivno-deduktivna“ logika (A.Baine, J.S.Mill), kao posredan smer između, s jedne strane, „matematičke logike, proistekle iz formalnoga, te, sa druge strane, „deduktivnog stajališta u logici“ i logičke analize nauka. Tim posrednim pravcima se, u velikoj meri, priklanja i Arnold, ukazujući na to da mišljenje ima kako „materijalan“ tako i „formalan značaj“ (sklad sa spoljašnjim

28 Upor. B. Despot, „Filozofija Đure Arnolda“, Institut za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1970.; Z. Posavac, „Filozofija u Hrvatskoj 19. stoljeca“, Praxis, 3/1967. Zagreb; V.Pavlović, „Stvaralački lik Đure Arnolda“, Zagreb, 1934.; „Novija hrvatska filozofija“ (prir. F.Zenko), Školska knjiga, Zagreb, 1995.

29 Johann Friedrich Herbart (1776-1841)

30 Rudolf Hermann Lotze (1817-1881)

31 Robert Zimmermann (1824-1898)

32 „Novija hrvatska filozofija“ (prir. F.Zenko), Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 17.

33 „Novija hrvatska filozofija“ (prir. F.Zenko), Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 18.

činjenicama, kao i unutrašnji sklad). U okviru takve „formalno-realne” koncepcije logike koju je zastupao Arnold logičke funkcije nisu razumevane samo formalno nego i psihologijski, kao realne „duševne radnje”. Stoga se npr. pojmovi, u odnosu na psihologijski shvaćeno mišljenje, ne shvataju kao nešto gotovo, nego kao „logički uzori” za kojima mišljenje treba težiti.³⁴ A to da pojam u logičkom smislu nije nešto gotovo čak i legitimira njegovo obrađivanje kao „duševnog tvora”, kao „psihički” gotovog rezultata apstrakcije i determinacije.³⁵

5.

Arnoldovu „Logiku” čini 7 poglavlja („Uvod”, „Nauk o pojmu”, „Nauk o sudu”, „Nauk o izvodu”, „Nauk o silogizmu”, „Nauk o indukciji”, „Upotreba zaključivanja”), te „Dodatak” koji sadrži „kratku povjesnicu logike, podeljenu na Stari vijek, Srednji vijek i Novi vijek”.

U narednim redovima biće istaknuti neki od karakterističnih i značajnih segmenata Arnoldovog udžbenika. Određujući značaj i ulogu logike u opštem smislu, Arnold naglašava da logika nije samo „uzpoređena” nego i „nadređena” drugim naukama kao „obća sudinja njihova”, jer joj je funkcija da sudi „o umnih radnjah”, odnosno o logičkim oblicima zahvaljujući kojima posebne nauke utvrđuju istine na svome području. Logika je uslov njihove mogućnosti, jer sama i postavlja pravila po kojima prosuđuje „umne radnje” i po kojima se ravna sve mišljenje.³⁶ U uvod svog udžbenika Arnold je uključio i „teoriju govora i imena”. Kao i njegov prethodnik i učitelj Franjo Marković, Arnold, po logičkom značenju, razlikuje „imenične”, „pridjevne” i „glagolske” reči, dodajući im i veznike,³⁷ a u osnovnim elementima je prihvatio Millovu teoriju (i razdeobu) imena. U nastavku, Arnold se bavi razlikovanjem „očuta”, „pomisli”, „predodžbe” i „pojma”. Očut se odnosi na svojstva prisutnih (nazočnih), pomisao na svojstva neprisutnih (nenazočnih) predmeta, dok se predodžba odnosi na sam predmet i sastoji se od „skupa očuta ili pomisli o istome predmetu”. Pojam Arnold određuje kao „skupinu pomisli zajedničkih i bitnih određenim istim predmetima”, bez kojih je te predmete „nemoguće pomišljati”. Arnoldova tvrdnja da je „svaki pojam predodžba implicira da nema jednostavnih pojmova koji bi se sastojali od samo jedne pomisli”.³⁸ Arnold smatra da „tek s pojmom počinje mišljenje, dok su očuti, pomisli i predodžbe njegova pretpostavka i građa”. Definiciju i „razdiobu” (ili diviziju) Arnold, slično kao i Marković, shvata kao oblike „pomoću kojih pojam postaje jasan i razgovjetan (definicija)” i „istaknu li se još i njegovi podređeni pojmovi, potpuno određen (razdioba)”.³⁹

34 G. Arnold, „Logika za srednja učilišta”, Zagreb, 1888., str. 4-10.

35 G. Arnold, nav.delo, str. 19-20.

36 G. Arnold, nav.delo, str. 105.

37 G. Arnold, nav.delo, str. 10-12.

38 S. Kovač, „Formalizam, objektivizam, realizam”, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, br. 43-44., Zagreb, 1996., str. 162.

39 S. Kovač, nav.tekst, str. 165.

Istraživač Arnoldove logike Srećko Kovač ukazuje da Arnoldovo razumevanje i razdeoba sudova uglavnom „odgovara Drobischovoj teoriji suda, koju je(...) i Marković smatrao dostatnom za srednja učilišta”.⁴⁰

Važan deo Arnoldove „Logike” čini preuzimanje pet Millovih induktivnih metoda (metoda slaganja, metoda razlike, neupravna metoda slaganja, metoda ostatka, metoda „sudružnih” promena) koje Arnold, zajedno s primerima, opširno izlaže i komentariše.⁴¹ Arnold smatra da potpuna indukcija „nije doista indukcija”, jer ne dovodi ni do kakve nove spoznaje.⁴² Nepotpuna, pak, indukcija može dovesti do sigurne spoznaje samo na temelju opšte uzročne zakonitosti, koju uočavamo među pojavama. No, tu zakonitost, napominje Arnold, nije dovoljno zasnovati samo na iskustvu, kako to smatra J.S.Mill. Taj problem, koji je kod Franje Markovića ostao otvoren, Arnold rešava ukazujući na zasnovanost te zakonitosti „u biću naše duše”,⁴³ odnosno, kako će s Wundtom i Sigwartom reći „općena zakonost” je „zahtjev duha” s kojim mi „zapovijedajući” već pristupamo k iskustvu.⁴⁴ Razmatrajući problematiku vezanu za silogizam, Arnold, u okviru svoje teorije „pravila i oblika kategoričnog silogizma”, četvrtu figuru, kao i njegov učitelj Marković, smatra „nenaravnom” i „suvišnom”.⁴⁵ Gornja premisa u kategoričkom silogizmu, po Arnoldu, rezultat je prethodnog iskustva,⁴⁶ s tim što Arnold ovde još ne uvodi sam pojam indukcije kao takav (samo „induktivni sud” iz razdeobe sudova), pre nego što je metodički došao na red za eksplikaciju. Arnold, ipak, želi nasuprot Millu naglasiti važnost „općena zakona” što ga „iznosi gornja premisa”.⁴⁷ Napokon „dictum de omni et nullo” načelo je samo prve figure, dok za „kategorički silogizam uopće vredi načelo dovoljnog razloga”.⁴⁸ Kategorički silogizmi mogu se, po Arnoldu, izricati u hipotetičkom obliku.⁴⁹ Arnold prikazuje „čisto hipotetične silogizme” i „mješovite hipotetične silogizme”(s donjom „tetičnom” premisom). Napomenimo da pod terminom „čisti hipotetični silogizam” Arnold razume takav silogizam u kojem su obe premise hipotetični sudovi. Poslednji deo Arnoldove „Logike” odnosi se na ono što bi se moglo nazvati „opštom metodologijom” u okviru koje se obrađuju analogija, hipoteza, dokaz i sustav (sistem). Među ostalim, Arnold naglašava da analogija čini prelaz od indukcije dedukciji, te da „u svem znanstvenom radu ide indukcija rukom u ruku sa dedukcijom”.⁵⁰

40 O tome šire u:S.Kovač, nav.tekst, str. 165-167.

41 Komentar Millovih induktivnih metoda činio je u Hrvatskoj čitav vek stalan sastavni deo gimnazijskih školskih knjiga iz logike (od G.Arnolda do G.Petrovića).

42 G. Arnold, „Logika za srednja učilišta”, 3 izdanje, Zagreb, 1917. str. 95.

43 G. Arnold, nav.delo, 1 izdanje, str. 90.

44 G. Arnold, nav.delo, 4 izdanje, Zagreb, 1917., str. 112.

45 G. Arnold, nav. delo, 1. izdanje, str 68.

46 G. Arnold, nav.delo, 1. izdanje, str. 71-2.

47 G. Arnold, nav.delo, 4 izdanje, str. 94.

48 G. Arnold, nav.delo 1. izdanje, str. 72.

49 G. Arnold, nav.delo, 1 izdanje, str. 73.

50 G. Arnold, nav.delo, 4. izdanje, str. 125.

Terminologija koja je korištena u Arnoldovoj „Logici” odgovara, u značajnoj meri, onoj koja se koristi i danas. Napomenimo da je drugo izdanje „Logike” prilagođeno jeziku zasnovanom na „karadžićevskom standardu” čime se sam jezik još više približio današnjem.⁵¹ Pored toga, treba pomenuti da Arnold zadržava i veliki broj grčko-latinskih termina („subjekt”, „predikat”, „kategoričan”, „hipotetičan”, „disjunktivan”, „premissa”, „silogizam”, „indukcija”, etc.). Kako bi se dobio bolji uvid u Arnoldovu terminologiju, ovde ćemo navesti deo termina koji su korišteni u „Logici”: *adaequatus-adekvatan*, *affirmativus-affirmativan*; *assertio-tvrdnja*; *classificatio-razredba*, *klasifikacija*; *analysis-analiza*, *razglobo*; *conceptus-notio*, *pojam*; *contradictio-protuslovlje*; *determinatio-determinacija*; *omediivanje*, *definitio-definicija*; *definiens-definiens*; *materia-tvar*, *građa*, *materija*; *intellectus-razum*; *modus-mod*, *način*; *partitio-raščlamba*, *particija*; *postulatum-zahtjev*, *postulat*; *praemiss-premissa*, *prednjak*; *probatio-dokaz*; *qualitas-kvalitet*, *kakvoća*; *relatio-snošaj*, *relacija*; *subalternatio-podređenost*, *subalternacija*; *terminus-pojam*; *syllogismus-silogizam*, *zaključak*; *substitutio-zamjena*, *substitucija*; *theoremata-poučka*; *divisionis-celina*, *deobena cjelina*; *thesis-teza*, etc.⁵²

Sadržaj Arnoldove „Logike”, obzirom da je taj školski udžbenik imao pet izdanja, pretrpeo je dosta promena.⁵³ Značajnije promene odnose se na drugo, treće i četvrto izdanje, dok je razlika između četvrtog i petog minimalna. Arnold se, očigledno, trudio da njegov udžbenik bude što savremeniji, da prati tadašnje logičke diskusije i uključi značajnije novine. Tako je, recimo, u 4. izdanju Arnold znatno proširio belešku o kategorijama ocrtavajući tadašnju diskusiju o „izvoru” kategorija (iz iskustva ili iz uma), spominjući, uz ostale, novokantovce, Husserla, Jamesa, Bergsona, Wundta.

6.

Kao što je već pomenuto, autor udžbenika za nastavu psihologije (kao sastavni deo „Filozofske propedeutike”) bio je takođe Đuro Arnold.⁵⁴ U predgovoru tom udžbeniku, Arnold napominje da je sadržaj i opseg udžbenika prilagođen „zahtevima srednjih škola”, te izražava nadu u dobar prijem kakav je doživela i „njezina blizanica” pre „više godina” misleći očigledno na svoju „Logiku”. Arnold je smatrao da logici treba da prethode uvodna psihologijska razmatranja (da bi se bolje razumela bit mišljenja, ali i uočila razlika između psihologijskog i logičkog pristupa mišljenju), na šta se nadovezuju i uvodne odredbe mišljenja i spoznaje uopšte. Arnold se, na taj način, suprotstavlja tadašnjem smeru psihologije kao induktivne nauke, koja proučava samo pojave svesti, a ne „dušu”. Arnold smatra da je nužno prihvatiti egzistenciju duše kao supstancijalnog entiteta, te da psihologija mora ostati deo metafizike. Eksperimentalna istraživanja ne mogu se zvati psihologijom, nego „psihofizikom”.

51 S. Kovač, „Hrvatski školski priručnici iz logike u drugoj polovici 19. st. do pojave Arnoldove „Logike”, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, broj 33-34. Zagreb, 1991. str. 101.

52 Upor. S. Kovač, nav.tekst, str. 178-182.

53 Godine izdanja: 1. izd. 1888., 2. izd. 1898., 3. izd. 1907., 4. izd. 1917. i 5. izd. 1923. godine.

54 G. Arnold, „Psihologija za srednja učilišta”, Zagreb, izd. 1893., 1895., 1898., 1905., 1916., 1920., 1923. godine.

Arnoldov udžbenik „Psihologija” sastoji se od uvoda, četiri poglavlja i dodataka. U „Uvodu” Arnold govori o predmetima ljudskog istraživanja, o razvoju „djeteće svijesti”, jastvu ili sopstvu, „dvobitku čovjeka”, o odnosu duše i tela, kao i o zadatku i „pomagalima” psihologije. Prvi deo nazvan je „Pojave duši i telu zajedničke” i u okviru njega razmatraju se „ćutilno poimanje”, „podražaj”, „oćut” i „kretnje”). U drugom delu „Niže duševne tvorevine” Arnold razmatra „predožbe o prostoru i vremenu”, „gibanje i brojenje”, „pametovanje i zaboravljanje”, „maštanje, sanjanje, težnju i žudnju”, te „ćud i afekat”. Posebno značajan i moglo bi se reći „najfilozofičniji” je treći deo udžbenika koji nosi naslov „Više duševne tvorevine”. U više duševne tvorevine Arnold ubraja „logičku svijest”, „estetsku svijest”, „etičku svijest”, te „vjersku svijest”. U delu posvećenom „logičkoj svijesti” Arnold na sažet način ponavlja neke od stavove koji su izneti u „Logici”. U okviru dela „Estetska svijest” razmatra „osnove estetske svijesti” tj. osnovna „estetska ćuvstva” i vrste estetskih pojava, te estetske sudove i viša „estetska ćuvstva”, kao i pitanje usavršavanja estetskog poimanja. Arnold naglašava da „estetsko poimanje proširuje oćito naš duševni obzor”, te da nam otvara „novo polje, koje nije nužno otvoreno poimanju logičkom”.⁵⁵ I premda je, kaže Arnold, estetsko poimanje vezano za „ćutila” (ćula) ipak nas „vodi preko njih u svijet nećutilan (inteligibilan, idealan) koji nam opet poljepšava taj obićni ćutilni (materijalni, tvarni).”⁵⁶ U delu posvećenom „etičkoj svesti” Arnold govori o „osnovama etičke svesti”, „etićkim sudovima” i „usavršenju etičkoga poimanja”. Arnold pokušava ukazati na sličnosti i razlike logičkog, estetskog i etičkog ponašanja kroz ukazivanje na odnos između istine i lepote, te istine i dobrote. Poslednji deo trećeg poglavlja nazvan je „Vjerska svijest”. Govoreći o „višim vjerskim ćuvstvima” Arnold naglašava da „viša vjerska ćuvstva nijesu samo zato znatna, što nam dušu dižu u nadzemni svijet i što nam pružaju utjehu u nezgodama ovoga ćivota, nego su znatna osobito stoga, što vjersku svijest dovode u tijesan savez sa svijesti moralnom”.⁵⁷ Bez „vjerskih ćuvstava prićinjali bi se zakoni ćudoredni tekao kao zahtjevi uma, a po njima oni se nužno prićinjaju kao zapovijedi Boćje”.⁵⁸ Vera je, po Arnoldu, najviše uporište ćoveka i osnovni princip sklada u njegovim duhovnim funkcijama.⁵⁹ Filozofija se, smatra Arnold, nalazi na ćelu svih nauka, tragajući za apsolutnom istinom, lepotom i dobrotom (intelektualno, estetsko i moralno gledište). Ipak, tek religija moće povezati sva tri gledišta. Arnold smatra da u nizu “bivanja” mora postojati prvi ćlan, od koga svi ostali zavise. Moraju, dakle, postojati “zadnja bića” (poćela). Arnold razmatra kako se pojam poćela shvatao u filozofiji po-

55 G. Arnold, „Psihologija za srednja ućilišta”, str. 116.

56 G. Arnold, „Psihologija za srednja ućilišta”, str. 117. Upor. Z. Posavac, „Arnold kao estetićar”, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1996.

57 G. Arnold, „Psihologija za srednja ućilišta”, str. 127.

58 G. Arnold, „Psihologija za srednja ućilišta”, str. 127.

59 Upor. G. Arnold, „Psihologija za srednja ućilišta”, str. 129.

Metafizika, po Arnoldu, nužno ukljućuje veru. Od trajnoga neznanja oslobaća nas, po njemu, tek versko znanje. Vera u boga predstavlja osnov “vjerske metafizike”. Ona je sastavljena od dva međusobno vezana i neodvojiva osećanja: “ćuvstva vlastita ništavila” i “ćuvstva poniznosti prema neizmjernom biću”. Vera, smatra Arnold, omogućava posmatranje sveta s gledišta koje upotpunjuje i ujedinjuje intelektualno, estetsko i moralno gledište.

čev od Jonjana, Anaksagore, Demokrita, preko Leibniza do Herbarta i Lotzea. Arnold zastupa koncept "spiritualnog pluralizma" koji podrazumeva da mora biti više od jednog počela, te da ona ne mogu biti tvarna. Ta „duševna bića" deluju jedna na drugo, čime se ostvaruje doživljaj materije, koja je sekundarni produkt. Sva bića zajedno čine jedinstveni organizam, dinamičnu hijerarhiju sa težnjom ka sve većem osveštavanju, što u krajnjem smeru prema razumski nedokučivom apsolutnom biću - bogu.

Literatura:

1. G.Arnold, „Logika za srednja učilišta", Zagreb, izd. 1888; 1898; 1907; 1917; 1923.
2. G.Arnold, „Psihologija za srednja učilišta", Zagreb, izd. 1893; 1895; 1898; 1905; 1916; 1920; 1923.
3. A. Cuvaj, „Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas", Knjiga druga, Zagreb, 1908.
4. A. Cuvaj, „Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas", Svezak VII (od 31. svibnja 1875. do 31. listopada 1888.), Zagreb, 1911.
5. P.Grgec, „Arnoldov nazor o svijetu", Hrvatska prosvjeta, XXII, Zagreb, 1934.
6. B.Despot, „Filozofija Đure Arnolda", Institut za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1970.
7. D. Franković, „Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj", Zagreb, 1958.
8. V. Filipović, „Uz tematiku hrvatske filozofske baštine. Dvije bilješke", Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, br 5-6. Zagreb, 1977.
9. S.Kovač, „Hrvatski školski priručnici iz logike u drugoj polovici 19. st. do pojave Arnoldove „Logike", Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine", br. 33-34. Zagreb, 1991.
10. S. Kovač, „Formalizam i realizam u logici. Franjo Marković i Gjuro Arnold", Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, br. 35-36. Zagreb, 1992.
11. S. Kovač, „Formalizam, objektivizam, realizam", Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, br. 43-44., Zagreb, 1996.
12. B.Kalin, „Hrvatska filozofijska baština i nastava filozofije" u: „Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije" (zbornik), Institut za filozofiju, Zagreb, 2000.
13. M.Kujundžić, „Šta je i kako rađeno u nas na „lođici", Glasnik srpskog učenog društva, knj. 12, sv. 29, Beograd, 1871.
14. K.Petrović, „Istorija karlovačke gimnazije", Matica srpska, Novi Sad, 1951.
15. A.Stojković, „Razvitak filozofije u Srba 1804-1944.", Beograd, 1972.
16. „Novija hrvatska filozofija"(prir. F.Zenko), Školska knjiga, Zagreb, 1995.
17. Z.Posavac, „Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti", Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1992.
18. Z.Posavac, „Filozofija u Hrvatskoj 19. stoljeca", Praxis, 3/1967, Zagreb
19. Z.Posavac, „Arnold kao estetičar", Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1996.
20. N.Todorov, „Prilozi proučavanju srpskih udžbenika iz druge polovine devetnaestog veka u Austrougarskoj", Norma, 3, Sombor, 2000.

21. L.Veljak, „Od ontologije do filozofije povesti”, Hrvatsko filozofsko društvo, 2004.
22. Zapisnici i izveštaji o Karlovačkoj gimnaziji za školske godine: 1868/9, 1869/70, 1870/1, 1871/2, 1872/3, 1873/4, 1874/5, 1875/6, 1876/7, 1877/8, 1878/9, 1879/80, 1880/1, 1881/2, 1882/3, 1883/4, 1884/5, 1885/6, 1886/7, 1887/8, 1888/9, 1889/90, 1890/1, 1891/2, 1892/3, 1893/4, 1894/5, 1895/6, 1896/7, 1897/8, 1898/9, 1899/1900, 1900/1, 1901/2, 1902/3, 1903/4, 1904/5, 1905/6, 1906/7, 1907/8, 1908/9, 1909/10, 1910/11, 1912/13, 1913/14, 1916/17, 1917/18.
23. V.Pavlović, „Stvaralački lik Đure Arnolda”, Zagreb, 1934.
24. A.Sekulić, „Naša podunavska filozofska učilišta, sadržaj njihova rada i značenje”, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, br. 13-14. Zagreb, 1981.
25. V.Čorović, „Istorija Srba” (peti deo), Narodna knjiga, Beograd, 2006. Beograd
26. „Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti”(zbornik), Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1992.

SLOBODAN SADŽAKOV

TEXTBOOKS AND CURRICULA OF PHILOSOPHY TEACHING AT SERBIAN ORTHODOX GYMNASIUM IN SREMSKI KARLOVCI

Abstract. At the beginning of this paper we are pointing at historical circumstances and some procedural measures which have resulted in introduction of Croatian literature and syllabus into teaching in Great Serbian Orthodox Gymnasium in Sremski Karlovci in the last quarter of 19th century. Further considerations are about the manner of organizing teaching, regarding to textbooks and syllabus based on Reports about the work of Gymnasium. The central subject in this paper is the philosophical stance of Djuro Arnold, as an author of textbooks used in teaching philosophy. In the last part of the paper we analyze basic characteristics of Arnold's textbooks.

Keywords: Djuro Arnold, philosophical propaedeutics, logics, psychology, philosophy textbooks

ĐURĐICA CRVENKO

PEDAGOŠKO-METODIČKA ULOGA NASTAVE FILOZOFIJE U DVE NAJSTARIJE SRPSKE GIMNAZIJE (SREMSKI KARLOVCI-NOVI SAD)

(U PERIODU OD 1791. DO 1840. GODINE –
PRVI ISTRAŽIVAČKI KORAK)¹

Sažetak: Razvitak školstva ima svoje periode, svaki s raznim stranim uticajem koji čini karakteristiku svakog perioda posebno. Svaki je dao ponešto od istorijskog značaja, bilo ono pozitivno ili negativno. Izdvajaju se periodi od proterivanja Turaka iz ovih krajeva do dolaska ruskih učitelja, te Felbigerova reforma, s kojima se razvitak našeg školstva počinje uskladjivati sa školskim režimima u Austriji i Mađarskoj. Pri tom su savladivane velike teškoće, prepreke, kako političke tako i finansijske prirode. U ovom radu posebno će biti reči o načelima po kojima se izvodila nastava u Karlovačkoj gimnaziji iz 1796. Takođe, razmatra se formiranje i izvođenje nastavnog plana novosadske Srpske velike pravoslavne gimnazije od njenog osnivanja 1810. godine, kao i promene koje je taj plan doživeo narednih godina.

Ključne reči: Filozofija - filozofski predmeti, nastavni plan, nastava

U XVIII veku, u skladu sa duhom toga perioda, u kojem je bio pre svega karakterističan razvoj proizvodnih snaga pa prelaz na savršenije oblike proizvodnje u svim segmentima privrednog razvoja, u značajnijoj meri je određivao obeležje obrazovno-vaspitnog toka za široke narodne slojeve.

Vrlo izražena potreba za učenim ljudima u našem narodu postojala je u čitavom periodu prilagođavanja novim uslovima koje je inače teško prihvatao.

Nastojanja arhijereja patrijarha Arsenije III Čarnojevića za osnivanje gimnazije i štamparije za svoj narod Bečki dvor je osujetio u dva navrata 1698. i 1706. godine. Takođe, pokušaji mitropolita Isaija Đakovića 1708. godine ostaju bez uspeha.

Prve promene nastaju 1713. godine kada je rešeno, na trećem crkveno-narodnom saboru u Karlovcima, da se sedište mitropolita prenese iz manastira Krušedol u Sremske Karlovce. Otuda preovlađuje naziv Karlovačka mitropolija. (navedeni sajtovi)

Dugo je austrijska vlada odbijala da rešava pitanje o otvaranju velikih škola, jer je smatrala da su škole štetne po vojnički duh Srba kao i da nije potrebno kulturno podizati Srbe. Tek 1727. godine austrijska vlada izdaje odobrenje da se mogu osnivati i podizati

¹ Projekta pod brojem: 159001; Tema projekta: Tradicija nastave filozofije u dve nastarije srpske gimnazije (Sremski Karlovci-Novi Sad); Rukovodilac projekta: dr Milenko Perović, red.prof.

srpske narodne škole a na osnovu Proglasa kojeg je uputio mitropolit Mojsije Petrović. Proglas je sadržao program rada škole i to: da će se u prvoj godini učiti maternji slovenski jezik i pomalo latinski ili grčki; u drugoj i trećoj godini: gramatika, retorika, logika, filozofija i bogoslovske nauke i to: dogmatika, moralka i crkveno pravo, a da će iz tih škola izaći spremni ljudi koji će biti valjani učitelji, sveštenici, pa i arhijereji.

Početkom 1728. godine mitropolit Mojsije otvara školu Maksima Suvorova u kojoj su odmah upisana 128 đaka iz svih krajeva Karlovačke mitropolije. Kako je većina đaka bila siromašna, mitropolit je jednu od dvorskih kuća preuredio za đачki internat-kojeg su nazvali Seminarium.

Škola je opstajala koliko je bilo novčanih sredstava i sposobnih učitelja jer iz „Beča nisu nikako dozvoljavali da se na srpski narod razreže školski prirez kojim bi se izdržavale škole“, jer samo stalnim prihodima mogle su škole opstajati i biti rasadnik prosvete. (Petrović 1991: 5)

Razvitak školstva ima svoje periode, svaki s raznim stranim uticajem koji čini karakteristiku svakog perioda posebno, svaki je dao ponešto, bilo ono pozitivno ili negativno. Period od proterivanja Turaka iz ovih krajeva do dolaska ruskih učitelja; Felbigerove reforme s kojima se razvitak našeg školstva počinje usklađivati sa školskim režimima u Austriji, Mađarskoj. Pri tom su savlađivane velike teškoće, prepreke, kako političke tako i finansijske prirode. (Stajić 1949: 14-15)

Sve do 1790. godine Srbi ni pored najboljih kvalifikacija i znanja, nisu mogli biti ni državni ni županiski činovnici. Tek donetim zakonskim članom (1790. godine) su data Srbima građanska prava, sloboda veroispovesti i priznato pravo da mogu biti državni činovnici ili u narodnoj službi kao: sveštenici, učitelji ili neka sekretarska služba kod episkopa i mitropolita.

OSNIVANJE KARLOVAČKE GIMNAZIJE 1792. GODINE

Na prekretnici toga doba u srpskom društvu dolazi za mitropolita Stefan Stratimirović. Njegova upornost, naklonost cara Leopolda II i finansijska darežljivost Dimitrija Anastasijevića Sabova dovodi do otvaranja Karlovačke gimnazije 1. novembra 1792. godine. Za direktora gimnazije postavlja se dr Jovan Gros.

Kao uzor za uređenje Karlovačke gimnazije služila je Pečujska gimnazije. Pored pripremnog razreda (*classis praeparandorum*), otvorena su odmah i prva dva gramatikalna razreda. Školske 1793/94. otvoren je treći gramatikalni razred a naredne godine prvi razred čovečnosti (*classis humanitatis*).

1796. godine izrađena su načela po kojima ima da se izvodi nastava u gimnaziji. Primerak načela napisan je na crkvenoslovenskom jeziku i sadrži nastavni plan u opštim crtama. Po tom nastavnom planu „svrha učenja gimnazije je trojaka:

1. Da se dobije znanje potrebno svakom čoveku koji želi da se smatra prosvetljenim, bio on sveštenik, vojnik, trgovac, gospodar ili drugo;

2. da spremi omladinu po akademijama i na samom univerzitetu za više društvene klase u Mađarskom kraljevstvu;

3. da znanjem ne propreteri pamćenje omladine, nego prosveti um i volju.

Svakom malo prosvećenijem čoveku i korisnom građaninu otadžbine potrebno je da poznaje maternji jezik, nemački, aritmetiku, prirodne nauke, svetsku istoriju, zemljopis, fiziku, logiku i moralku.“ (Petrović 1991: 63)

Gimnaziji ima šest razreda: pripremni, tri gramatikalna i dva viša razreda tj. dva razreda čovečnosti tzv. „humanitetske klase“.

Kako je naš istraživački zadatak pedagoško-metodička uloga nastave filozofije baziraćemo se na filozofske predmete.

U nastavnom programu za predmete: logika i moralka navodi se „predaje se u oba viša razreda. Iz logike, pravila: kako se može steći i uvećati čovečje znanje da bude jasno i osnovano. Iz moralke, o dužnostima: 1. prema Bogu, 2. prema samom sebi, 3. prema blišnjima.“ (Petrović 1991: 67)

Od 1796. do 1798. godine mitropolit Stratimirović je češće sazivao sednice Patronata, direktora i profesora gimnazije, na kojima su raspravljali o metodama rada, o nastavnom planu, koliko bi trebalo promeniti austrijski i mađarski nastavni plan i prilagoditi ga potrebama srpskog naroda.

Po nastavnom planu iz 1796. godine se radilo sve do školske 1798. godine, kada je izrađen detaljan nastavni plan, gde je naročita pažnja poklonjena prirodnim naukama, a pri izboru gradiva uzimao se u obzir uzrast učenika i težina predmeta. Tako je bio sastavljen čuveni Volnjev nastavni plan, po kome se radilo od 1798. godine pa sve do 1825. godine i bio je priznat od strane Nemačke.

1798. godine Jovan Gros napušta Karlovačku gimnaziju i za direktora je postavljen Andrija Volni.

1. novembra 1798. godine započeo je rad po novom nastavnom planu, broj razreda se nije promenio, ostaje pripremni, koji je 1807/8. ukinut – po nastavnom planu „Ratio educationis“ koji je važio u Ugarskoj, pa umesto tri gramatikalna razreda postoje četiri gramatikalna razreda u kojima su se učili sledeći predmeti: hrišćanska nauka, latinski i nemački jezik, svetska istorija, geografija, aritmetika, prirodopis i antropologija. U prvom razredu čovečnosti odnosno petom razredu se učilo: hrišćanska nauka, geometrija, fizika, prirodopis (mineralogija i botanika), geografija, svetska istorija, retorika, klasični autori, rimske starine i stilistika; a u drugom razredu čovečnosti odnosno šestom razredu su bili predmeti: hrišćanska nauka, algebra, antropologija i zoologija, elementi astronomije i fizičke geografije, logika, poetika, klasični autori, mitologija, svetska istorija i stilističke vežbe. (Petrović 1991: 78)

Profesor Andrija Volni, koji je posedovao odlične nastavničke sposobnosti, kojeg je mitropolit Stratimirović veoma cenio, razradio je posebno, vrlo detaljno, plan i program prirodnih nauka s obzirom da je i sam bio veliki prirodnjak. Smatrao je da se obuka iz prirodnih nauka zasniva na očiglednosti tj. očigledna nastava mogla se izvoditi samo uz pomoć dobro uređenih zbirki-skripti. Takve zbirke je Volni odmah i sastavio, a da bi naučeno gradivo iz prirodnih nauka ostalo đacima što trajnije u pamćenju, gradivo je podelio na četiri dela. Tokom obuke učenik učestvuje izlažući svoja opažanja uz pomoć nastavnika. U prvom periodu manuskripata je bilo malo, dok su se u kasnijim godinama svi predmeti učili iz skripata.

Gradivo se iz razreda u razred prelazilo od poznatog prema manje poznatom. Ovakvom metodom rada u školi Volni je stekao opšte priznanje a Karlovačka gimnazija

glas odlične škole. Kako je Karlovačka gimnazija bila klasična smatralo se da mladež u prvom redu treba vaspitavati na primerima iz dela starih grčkih i rimskih pisaca. Veoma se poklanjala pažnja na pravila (Protocollum 1793: 43-44) o čuvanju zdravlja, o hrani i piću, o vazduhu, o kretanju i odmoru, o spavanju i bdenju i o čistoći.

U prvom razredu čovečnosti tj. petom razredu uči se retorika i mitologija a u drugom razredu tj. šestom uči se poetika i čita se *De arte poetica* od Horacija. U ovom razredu se učila i logika, đaci su upotrebljavali „manuscripta“ i udžbenik: *Krebs, Handbuch der Logik*. U drugom semestru istog razreda učila se Doctrina moralis, „ubi ad cognoscenda officia: 1. erga se ipsos, 2. erga alios, 3. erga Deum ducentur.

Od prvog razreda, pa kroz celu gimnaziju učenici su se vežbali govorništvu po delima Gedike i Chompré-a.

Nastavni jezik u Karlovačkoj gimnaziji u to doba bio je još uvek latinski i nemački iako se nemački učio i kao poseban predmet u svim razredima gimnazije. U prvom i drugom gramatikalnom razredu svi predmeti su se predavali na nemačkom jeziku, u trećem i četvrtom razredu poneki predmet i na latinskom a u razredima čovečnosti tj. petom i šestom većina predmeta se predavala na latinskom jeziku. Udžbenici su bili na nemačkom jeziku a poneki i na latinskom jeziku. Srpski jezik, kao poseban predmet, u tom periodu nije se ni pominjao nego više kao pomoćni, jer se morao upotrebljavati u prvom i drugom razredu gimnazije, predmet tj. za sporazumevanje profesora i đaka koji su dolazili u gimnaziju iz srpskih narodnih i nemačkih držvanih škola. Naredba direktoru gimnazije, iz 1805. godine, mitropolita Stratimirovića „neka se deca upućuju, kako će svoj maternji jezik negovati, i neka se mladež još iz detinjstva po načelima svoje vere vaspitava“ (Petrović 1991: 88) čekala je još pedeset godina da postane srpski jezik delimično nastavni predmet i da se uči i predaje kao poseban predmet. U to doba, gotovo sva deca koja su se mislila upisati u gimnaziju po završenoj srpskoj osnovnoj školi provodila su u nemačkoj školi po godinu dana kako bi se uputila u nemački jezik ali bilo je i dece koja su se upisivala u gimnaziju a nisu završila srpsku osnovnu školu već samo nemačku državnu školu pa ta deca nisu znala slavenosrpski jezik.

Osim navedenih predmeta, u Karlovačkoj gimnaziji s vremena na vreme predavao se još pokoji predmet, kao na primer 1801. Lukijan Mušicki je predavao slovensku gramatiku na latinskom jeziku, a crkveno pojanje predavalo se redovno, obično nedeljom i praznikom na katalogu.

U jednoj sobi Normalne škole, 1809. zbog ljubavi prema crtanju mitropolita Stratimirovića, otvorila se škola crtanja i lepog pisanja. Za učitelja crtanja je bio postavljen bogoslov Joakim Popović. To je bila privatna škola i đaci su plaćali neku svotu za podučavanje u crtanju i lepom pisanju. Ova škola sa kratkim prekidima trajala je sve do 1848. godine.

Od 1817/18. u prvom i drugom razredu čovečnosti tj. petom i šestom uvodi se grčki jezik i prvi predavač je direktor Rumi a 1818/19. godine Rumi u drugom razredu čovečnosti tj. šestom razredu predaje etiku i psihologiju.

Dr Karlo Rumi je u gimnaziji mnogo radio i trudio se da održi renome škole koji je stekla u periodu dok je Voli bio direktor. Četiri godine je Karlo Rumi bio direktor. Rumi nije imao pedagoškog takta, nije umeo da se ophodi sa učenicima, često ih je telesno kažnjavao bez pravog razloga, pa je ubrzo izgubio njihovu ljubavi i naklonost karlovačkog građanstva.

Po tadašnjem nastavnom planu, nastava iz svih predmeta vodila je istom cilju: da se u svakoj naučnoj istini, u svakoj prirodnoj pojavi proslavi ime Božje.

Mitropolit Stratimirović uviđajući da je teško naći dobre i sposobne nastavnike, jer je u nekim gimnazijama jedan nastavnik predavao sve predmete, uspeo je od samog osnivanja gimnazije da postavi vrlo sposobne nastavnike, kao što su: akademik dr Jovan Gros, Andrija Voli, dr Karlo Rumi, Jovan Lazarević, Gavriilo Hranislav, Dimitrije Isajlović, Jovan Živković i drugi,

Od osnivanja gimnazije pored nastavnog plana propisan je i disciplinski red – pravila, koji se primenjivao u gimnazijama u Ugarskoj, nešto malo promenjen prema lokalnim prilikama. Novi disciplinski red donet je 1799. godine, sa malim promenama i važio je do 1883. godine.

Disciplinski red odnosno disciplinskih pravila se morao svaki đak pridržavati jer „čovjek se jedino ispravnim vladanjem razlikuje od surovih životinja i neobrazovanih ljudi“. (Petrović 1991: 67) Pravila su bila da svaki đak na znak crkvenog zvona mora doći nedeljom i praznikom u školu i vežbati crkveno pevanje; prisustvovati službi u Sabornoj crkvi a oni koji su iz Karlovaca moraju prisustvovati službi i tokom raspusta; mora se iskazivati međusobno poštovanje a pogotovo prema nastavnicima, vaspitačima; da se izbegavaju u govoru nepristojni izrazi i psovke; stan se ne sme iznajmiti bez odobrenja direktora i profesora, ne sme se menjati, zatim odlaziti kući ili negde drugo za vreme predavanja ili odmora; u stanu se uzdržavati od vike, buke, govorom i delima sramnih stvari; uveče u određeno vreme se mora biti u stanu; ne sme se izostajati sa predavanja, ispita, službi bez valjanog razloga; ne juriti bez nekog posla po ulici, trgu, školi i ne pokazivati lakomislenost, prostotu i divljaštvo; stvari dobijene od roditelja čuvati i ne gubiti ih kao i ne zaduživati se bez znanja roditelja; baviti se samo igrama koje su vezane za telesne pokrete a ne igre koje su vezane za sedenje kao što su kocka, karte itd.; zabranjeno je pušenje i pijenje alkohola, kupanje u Dunavu ili barama, ići u lov tj. nositi puške; plodove iz voćnjaka ili vinograda bez dozvole vlasnika uzimati; izbegavati krčme, podrume, pozorišta kao i sumnjiva mesta i društva; a sav trud i rad neka se usmeri plemenitim veštinama a duša vrlinama ukrasi i profini. Ne pridržavanje pravila tj. za prekršaje đaci su kažnjavani, osim ukora, zatvorom i telesnom kaznom a ako se ne poprave tada bivaju isključeni iz gimnazije.

Školska godina je počinjala 1. novembra odnosno prve nedelje su se održavali popravni, prijemni i privatni ispiti za upis učenika. Druge nedelje čitanjem zakona počinjala je redovna nastava. Svaka godina je imala dva semestra a nakon svakog semestra su bili ispiti. Na ispitima su prisustvovali članovi Patronata a nakon ispita podnosio je izaslanik Patronatu izveštaj redovno na latinskom jeziku. Izveštaji su bili opisni sa pohvalama kako je nešto iz gradiva dobro obrađeno sa đacima ili pak sa uputstvima na čega treba obratiti pažnju pri obradi tog predmeta. Početkom septembra učenicima su čitani rezultati a svedočanstvo se izdavalo samo u slučaju da učenik menja ili prelazi u drugu gimnaziju.

Nakon odlaska Karla Rumija 12.aprila 1821. godine iz Karlovačke gimnazije, do postavljanja novog direktora, tu dužnost je obavljao patron gimnazije dr Jakov Živković. Početkom oktobra 1821. godine za direktora je izabran Pavle Magda koji je bio evangeliističke veroispovesti, po narodnosti Slovak ali mađarski orijentisan. Zbog svo-

jih ubeđenja i pisanja, na zahtev Dvorskog ratnog saveta i saglasnosti Ugarske dvorske kancelarije, Pavle Magda je morao da napusti Karlovačku gimnaziju.

Mitropolit Stratimirović tada za direktora postavlja profesora Jakova Gerčića. Srbi su tim imenovanjem bili zadovoljni jer je nakon četiri direktora stranca postavljen Srbin koji poznaje narav i običaje našeg naroda i vaspitavaće učenike kao svoju decu. Na mesto direktora Jakov Gerčić je proveo dvadeset i šest godina (1825-1852). Bio je čovek pun takta i svojim ponašanjem znao je kod đaka da stekne poštovanje i ljubav. Prvi posao koji je sebi postavio je da izmeni Volnijev nastavni plan. Trebalo je izmeniti ceo nastavni plan, sve što su prethodni direktori stvorili i čime se Karlovačka gimnazija idvajala od ostalih, kako po izboru predmeta koji su se učili tako i metodi rada koja je bila jedinstvena i originalna.

Gerčić je iz nastavnog plana gramatikalnih razreda izbacio prirodne nauke da bi nakon tri godine ponovo bile vraćene, pa je u konspektima iz 1828. zabeleženo da se prirodne nauke ponovo predaju u drugom, trećem i četvrtom gramatikalnom razredu dok je antropologija sa higijenom bila brisana iz nastavnog plana kao i prirodne nauke iz prvog gramatikalnog razreda. Sada je najvažniji predmet bio latinski jezik. I u ovom periodu nastava je obavljana na nemačkom i latinskom jeziku. Umesto iz udžbenika, đaci uče iz skripti. Učilo se napamet, vrlo često bez razumevanja. Profesori su svoje predmete đacima diktirali, ili su đaci imali gotove skripte, koje su kupovali od svojih starijih drugova ili ih sami kod kuće prepisivali. Profesor je predavao, držao čitave besede a učenik je slušao i trebao da pamti a nije smeo ništa da pita. Sledećeg časa bilo je obrnuto, učenik je govorio a profesor je slušao. Ovaj srednjovekovni metod autoriteta, koji je bio još od onog doba kada su sveštenici bili učitelji u gimnazijama a negde se bio i zadržao sada je vladao i u Karlovačkoj gimnaziji. Na Volnijev metod nastave, po kome je i učenik svojim opažanjima učestvovao u predavanjima, sasvim se zaboravilo.

1839/40. godine profesori Karlovačke gimnazije svakako nisu širili narodni jezik, to su bili lojalni ljudi, koji nisu nikako javno pristajali uz Vukove revolucionarne ideje po pitanju srpskog jezika i pravopisa, iako su neki u tajnosti bili Vukove pristalice. Za vreme novog mitropolita Stefana Stankovića, jer je mitropolit Stratimirović već bio umro, osetio se u Karlovačkoj gimnaziji duh slobode, ali je bilo još daleko od pobede Vukovih reformi.(Petrović 1991: 142-145)

OSNIVANJE SRPSKE PRAVOSLAVNE VELIKE GIMNAZIJE 1810. GODINE

Pokušaj iz 1795. novosadskih Srba da dobiju srpsku gimnaziju bilo je lako osujetiti jer nije bio finansijski dobro pripremljen, pa sve se svodilo na obećanja. Povoljnije okolnosti su se stvorile 1810. godine kada su novosadski Srbi uz pomoć mitropolita Stratimirovića, uglednog novosadskog trgovca Save Vukovića – osnivača fonda za srpsku gimnaziju i mnogih drugih Novosađana koji su izdvojili novac u fond za srpsku gimnaziju, uputili molbu za otvaranje gimnazije.

11. decembra 1811. godine car Franc I je potpisao rezoluciju kojom se načelno odobrava otvaranje gimnazije. Kako je Sava Vuković preminuo, u zaveštanju od 14.

januara 1810. godine, Sava Vuković od svog imetka za tu svrhu daje 20.000 for., „iz ljubavi k napretku svojega naroda i vere, za spasenje svoje duše a za večnu pamjat svojih roditelja i srodnika.

Pri tom, on zahteva:

1.da se ova narodna, pravoslavna gimnazija u Novom Sadu sasvim onako uredi, kako je uređena Karlovačka, i da uvek ostane u Novom Sadu;

2.da njegovo zaveštanje bude glavnica koja se ne sme krnjiti, a on je uveren da će novosadsko Obštestvo i građani dodati koliko zatreba;

3.vrhovni nadzor da ima karlovački mitropolit i novosadski episkop s nekoliko članova eparhiske konzistorije i crkvene opštine, kao i u karlovačkoj gimnaziji; da ovi uvedu nastavni plan gimnazije i način rukovanja imetkom, kako nađu da je dobro i korisno za narod, crkvu, naš jezik i književnost slavensko-srpsku, šta treba da je glavni predmet ove škole; osim njih da ne može niko ni najmanje uticati na ovaj zavod; ni školska uprava u Đuru, ni druga koja inoverska vlast, duhovna ili svetovna, i to ni pri izboru nastavnika, ni pri određivanju nastavnog plana, ni u upravi imetkom;

4.da škola otpočne već na jesen 1810, a on će od 14. januara davati interes na zaveštani prilog, pa i sam kapital, ako bude potrebno;

5.da mitropolit i episkop prime ovo zaveštanje u amanet i da izrade odobrenje vladara;

6.da ovo zaveštanje ima služiti samo osnivanju gimnazije za srpsku omladinu koja se sprema za svešteničku ili drugu kakvu narodnu službu, i to po načelima pripremljenim u karlovačkoj gimnaziji;

7.zaveštanje svoje ostavljam samo pod uvetom da se treća tačka sa svim ovim odredbama i klauzulama u njoj izvrši, inače ga povlači, a 20.000 for. ostavlja naslednicima ili, ako ne bi bilo neposrednog naslednika, patronat gimnazije ima pravo upotrebiti tu svotu na drugu neku potrebu novosadskih Srba“. (Stajić 1949: 189-190)

Osnovno pismo, u koje je uneto zaveštanje Save Vukovića, dobro je prošlo u Namesničkom veću i kroz Ugarsku predvornu kancelariju, jedina zamerka je bila što se Fond u međuvremenu, zbog devalvacije od 1. marta 1811. godine, smanjio. Tek 31. januara 1816. godine stekli su se finansijski uslovi i vladar je odobrio osnovno pismo za gimnaziju. Još je prošlo par godina dok se nije u potpunosti sve obezbedilo (finansijska sredstva, prostor-zgrada) za početak rada gimnazije.

Vasa Stajić navodi rečenicu koju je napisao Tihomir Ostojić „Tako je, posle osmogodišnjeg napora, novosadska opština došla napokon do svoje, srpske gimnazije“. (Stajić 1949: 193)

1819. godine gimnazija je radila kao potpuna šestorazredna a za direktora je bio postavljen Pavel Jozef Šafarik. Bez temeljnih promena ova gimnazija je trajala trideset godina, sve do bombardovanja Novog Sada 1849. godine.

Šafarik je u Novi Sad stigao 1819., imao je 24 godine, pun znanja, snova. A očekivanja novosadana su bila velika.

A Šafarik, čovek već izgrađen u naučnika, solidno obrazovan na univerzitetu u Jeni, gde se radilo pod nadzorom Getea, tom prilikom, na skupu gde je imenovan za direktora, govorio o preprekama koje ih čekaju zbog opšte situacije u Hungariji.

„Prva Šafarikova zamerka jeste jednostrano obrazovanje u tadanjoj gimnaziji. Oko obrazovanja uma mnogo se trudimo, oko umetnosti ništa, a oko moralnog usavršavanja premalo; međutim, nije dosta znati, treba osećati, potrebna je volja. Platon, Njutn i Kant nisu dovoljni; njima treba da se pridruže Homer, Ravgailo, Mocart, pa i junaci volje, Sokrat i Epaminonda.

Druga zamerka je što se u Hungariji zvanici latinski, a u Austriji nemački, tako da je naša omladina zauzeta učenjem dva strana jezika, pa ne dospeva da uči maternji jezik i književnost na njem. Međutim, istorija dokazuje da nijedan narod nije stigao do prvenstva, i nijedan pojedinac nije stigao do vrhunca slave bez maternjeg jezika. Nama, međutim, nije dano ono što je dano bilo drevnoj Heladi, Rimu, što je danas dano Germaniji, Engleskoj, Francuskoj i Rusiji, da se obrazujemo na maternjem jeziku, da našu narodnu kulturu prisvajamo na maternjem jeziku, nego smo primorani da od detinjstva učimo tuđe jezike i da najcvetnije godine svoje posvećujemo onim studijama, do čijeg najvišeg vrhunca i savršenstva nikad ne možemo stići“. (Stajić 1949: 230)

Mladi Šafarik je želeo da svoj program ostvari, da osnuje biblioteku, da napravi katedru za srpski jezik i književnost, da u školu uvede crtanje, pa i dom-internat za siromašne učenike, verovatno po ugledu na Karlovčku gimnaziju.

Ali, dok je postavljanje programa zavisilo od Šafarikove inteligencije, dotle je njegovo izvođenje zavisilo od puno uslova da je moralo dolaziti do razočarenja.

„Nova se gimnazija morala saobražavati ostalim škola u državi, da bi njeni učenici bili što bolje osposobljeni za prelaz na akademije i univerzitete...morala bi svoju nastavu saobraziti nastavi ostalih gimnazija u državi... ali, unutar tih prostranih granica, ova je škola mogla dosta samostalno udesiti svoju nastavu. Pritom se mogla uvažiti želja osnivača gimnaziskog fonda, da ova gimnazija posluži srpskom narodu, njegovoj prosveti i književnosti, i da u njoj sve bude „po načelima v karlovačkom gimnaziumje vosprijatim““. (Stajić 1949: 196)

Za nastavu gimnazije merodavna je bila Školska uredba iz 1806. godine, takozvana „Ratio educationis“. Ono što Uredba nije normirala Šafarikovoj gimnaziji je poslužila praksa karlovačke gimnazije. Tako da je školske 1819/20. godine gimnazija imala sledeću nastavnu osnovu:

U prvom razredu gramatike predavani su: prvi elementi latinskog i nemačkog jezika, geografija, antropologija i aritmetika.

U drugom razredu predavani su: latinska gramatika, geografija, istorija sveta sa antropologijom, nemački jezik i aritmetika.

U trećem razredu predavani su: latinski jezik sa sintaksom, geografija i istorija sveta, jestastvenica s antropologijom, nemački jezik i aritmetika.

U četvrtom razredu predavani su: sintaksa latinskog jezika, nauka o periodu, o prozodiji, geografija, istorija sveta, jestastvenica i antropologija, nemački i aritmetika.

U prvom razredu čovečnosti tj. petom razredu predavalo se: istorija sveta, arheologija (mitologiju Grka i Rimljana, istoriju njihove umetnosti i književnosti), geografija, etika i jestasvenica, a direktor Šafarik je tumačio klasične autore.

U drugom razredu čovečnosti tj. šestom razredu predavalo se: čista matezis (algebra i geometrija), fizika, logika, retoriju i poeziju, stilističke vežbe i tumačenje klasičnih autora, geografija, etika i jestastvenica.

U svih šest razreda je predavana Doctrina religionis, koja je posebno i ocenjivana, dok je za sve ostale predmete (ex scientiis) davana jedna ocena.

Namesničko veće je od 26. oktobra 1818. godine tražilo više puta obaveštenje o učenicima, nastavnicima i o nastavnom programu. Tek 11. aprila 1824. godine episkop Gedeon je poslao mitropolitu Stratimiroviću sve tražene izveštaje uz izvinjenje što nisu ranije dostavljeni.

U međuvremenu, ono što je, bar za neko vreme, ostvareno za helenski jezik, nije se ostvarilo za srpski: srpski i slavenski jezik još dugo nisu dobili svoju katedru i pored truda Šafarika, Magaraševića i Mušickog. 1823. godine počinje Šafarikova porodična nesreća pa se i sam razboljeva, nema više volje i sam govori da su mu duševne moći opale, da su ga mašta i um sasvim ostavili i da je slovljen u cvetu svog života.

Patronat 1824. godine oduzima upravu škole odnosno oduzima Šafariku direktorskom mesto ali ga ostavljaju sa istom platom na profesorskom mestu u gimnaziji.

27. oktobra 1825. godine na zasjedanju profesorskog zbora, na kojem je prisustvovala kći Save Vukovića a supruga novog direktora gimnazije Jefte Jovanovića, doneta je odluka o promeni u nastavnoj osnovi ove škole odnosno da se izvrše sve izmene sva odstupanja u nastavnom planu po Uredbi iz 1806. godine.

Sve tražene izmene u nastavnom planu su date napismeno sa detaljnim uputstvima i koji udžbenici da se koriste za određene predmete.

Zbog predmeta istraživanja baziraćemo se na tražene izmene koje se odnose na filozofske predmete koji su bili u prvom i drugom razredu čovečnosti (petom i šestom razredu) i to:

U prvom razredu čovečnosti odnosno u petom razredu:

pod „a) Posle prozodije, prvi deo Besedništva koji obuhvata ovu veštinu po udžbeniku koji se zove Institutiones oratoriae in usum gymnasiorum,

b) Deo latinske Hrestomatije koji sadrži tekstove autora, pogodne za obrazovanje stila besedničkog, a tu će poslužiti Chompré: Primeri latinskog govora, volumen četvrti i peti,

đ) Grčke starine i protkana sa njima grčka mitologija po knjizi pod naslovom Skraćene grčke starine (Antiquitatum graecarum Compendium),

e) Logika ili veština pravilnog mišljenja i suđenja, koja treba da utre put, kao uvod u učenju Besedništva, po udžbeniku E'ementa artis cogitandi in usum gymnasiorum“ (Stajić 1949: 205-206)

U drugom razredu čovečnosti odnosno šestom razredu:

pod „a) Poetika, ili drugi deo Elokvencije, učiće se najpre opšte, a zatim sve vrste poezije po redu kojim ih iznosi udžbenik Institutiones Poesias. I ove godine će se međutim nastaviti vedžbanja i upotreba nevezanog sloga,

b) Za izgradnju poetskog stila služi onaj deo latinske hrestomatije koji sadrži pesnike, po Chompré-y: Selecta latini sermons exemplaria, volumen V i VI,

v) Stilska vedžbanja kako besednička, tako i poetska koja vode vedžbanju u elokvenciji nastaviće se i bez priprema (ex tempore), i nedeljno, mesečno, bez prekida, ali će se u ovome paziti na pravopis, i na naviku da se lepo i brzo piše,

g) Rimske starine koje će, kako je rečeno o grčkim u prvom razredu čovečnosti, biti protkane rimskom mitologijom, po Compenium antiquitatum romanarum,

e) Etika“.

(Stajić 1949: 207)

Data je i podela predmeta u razredima čovečnosti i to:

„a) Prve godine: profesor Magarašević: retoriku sa hrestomatijom i vedžbanja u stilu, logiku, arheologiju, istoriju sveta i geografiju;

profesor P. J. Šafarik: prirodopis, elemente algebre s aritmetikom,

b) Druge pak godine: P. J. Šafarik: poeziju sa hrestomatijom i vedžbama u stilu, rimske starine, prirodopis, geometriju, fiziku, etiku i aritmetiku.

A Magarašević: Istoriju sveta, geografiju.

Ovu raspodelu su učinili iz svoje pobude, a episkop je odobrio: iz ovih predmeta neće kao dosada, što je bilo vrlo nezgodno, pojedinačno, nego će obojica sumarno ocenjivati uspeh.“ (Stajić 1949: 207)

Takođe, izmene u nastavnom planu sadržale su i opšti red učenja sa rasporedom časova, dana sa zaduženjima profesora.

Tako je na profesorskoj sednici, 27. oktobra 1825. godine, bez učešća države i bez mešanja odnosno naredbe neke tuđinske školske vlasti, nego sporazuma episkopa, mitropolita i direktora normirana nastava gimnazije.

„Neznatno se odstupilo od karlovačke nastavne osnove ukoliko je element latinskog i nemačkog jezika tumačen slavenski. U svemu drugom, novosadska gimnazija je ostala pri karlovačkoj podeli nastavnih predmeta. Toj podeli su se na ugarskim akademijama jako čudili. U proleće 1833., pisao je Jakovu Gerčiću, poručnik graničarske uprave Zaoraler, kako je svoga starijeg sina, Johana, 21. januara 1833. odveo u Pečuj za slušaoca filozofije. Dekan tamošnje akademije se čudio da se u Karlovcima predaje i etika, logika i fizika; čudio se svakako zato, što Uredba etiku i fiziku propisuje tek za razrede filozofije; isto tako i logiku; u prvoj godini čovečnosti, ona se uči samo kao uvod u retoriku“. (Stajić 1949: 208)

Ipak to neznatno odstupanje od karlovačke nastavne osnove nije dugo trajalo. Odmah na prvom zasedanju kolegija, kojim je predsedavao novopostavljeni direktor Jovan Hadžić-Svetić, stavio je doznanja Patronatu da njihova izmena od pre nekoliko godina, uvodeći nastavnu normu kakva je kod Mađara, koja je trebala da dovede do boljeg uspeha u nastavi a koja nije uspela, tražio je da se opozove ta izmena i da se vrati sistem kakav je u Karlovcima uz ukidanje običaja, koji su tada doneti, po kojima profesori gramatike prate svoje učenike kroz razrede. te da svaki profesor ima ostati u svome razredu.

Od 1825. godine počelo se raditi na napuštanju latinskog jezika u upravi, u školama, žurno se radilo na mađarizaciji Hungarije. Preko državnog sabora, a naročito od drugog državnog sabora koji je trajao od 1832. do 1836., zakonskim putem pripremalo se uvođenje mađarskog jezika kao zvaničnog. Tako da je sabor 1840. godine propisao u graničama Hungarije da je glavni jezik mađarski, pa čak da važi i za crkvu, da se sve knjige i protokoli vode na mađarskom jeziku. Ove zakonske odredbe su više bile na papiru nego ostvarene u potpunosti. Kada je izbila Buna u Novom Sadu mnoga dokumenta su spaljena— kao npr. rođenih, venčanih, umrlih, koja su bila na mađarskom jeziku.

Tako su za novosadsku gimnaziju izdate *Opšte primedbe na nastavni plan* i *Specijalne primedbe o planu* gde se iznosi da plan ne odgovara propisanom planu za kraljevinu Ugarsku.

Navešćemo pojedine delove iz *Opštih primedbi na nastavni plan*:

„Sasvim izostaviv Biblišku povest kako starog tako i novog zaveta, već u drugom razredu, gramatike preduzima se prirodopis i istorija Ugarske, a u trećoj i četvrtoj gramatici istorija sveta, u prvoj godini čovečnosti elementi algebre do inclusive jednačina, i praktična geometrija, a u drugoj godini čovečnosti predaje se fizika, logika i etika, najzad, u svim razredima gramatike predaje se nemački jezik; toliki predmeti se predaju više i iznad propisanih prema sistemu pravoslavne gimnazije u Karlovcima, koje su usvojili i Novosađani, a izrađen je pre malo godina....

Što se tiče udžbenika, koji su u školskom uredbom propisani za ugarske gimnazije, na njih se Novosađani slabo osvrću, a to pričinjava velike teškoće omladini koja odavde prelazi u kraljevske ugarske katoličke gimnazije, pošto se cela latinska gramatika predaje po udžbeniku Hristijana Bredera koji je napisan nemačkim jezikom; a pesnička veština i besedništvo po bečkom udžbeniku. Doduše, svaka od ovih knjiga ima svoju vrednost i zasluge, jer je prilagođena moći shvatanja kod mladeži, ali treba želeti da poznavanje logike i retorike, koje se predaju u novosadskoj gimnaziji predaju tek po etama, prethodi učenju besedništva, ili da se u oba razreda tumače, pošto se bez toga slabo može uspevati u obe ove veštine, u besedništvu i u poeziji; jer pravilno misliti, i pravilno nešto dokazati, jedva se može bez prethodne obaveštenosti o dobrom poretku pri razmišljanju, i o dobro uređenoj periodologiji.....

I tako dok razliku u nastavnom programu novosadske gimnazije ne odobravamo, ujedno da bi se ovaj zavod saobrazio svim staležima i građanskim pozivima, naročito u pogledu katoličke mladeži“(Stajić 1949: 210-212) , i predlažu: da se uvedu sistematski udžbenici koji su propisani u Ugarskoj, koji su prilagođeni mladeži i koji je veći deo preveden na mađarski jezik, štampan u univerzitetskoj štampariji i može se nabaviti u celoj Ugarskoj, da se nauka katoličke vere, sveštena istorija ili bibliška se predaje svaki dan nakon redovne nastave, da se uvede jače učenje mađarskog jezika po udžbeniku, štampanom u Beču, od Martona Jožefa (poznati mađarski filolog), svih šest godina, a nemački jezik da se prebaci u vanredne predmete kako je sada mađarski jezik.

Što se tiče *Specijalnih primedbi na nastavni plan* date su primedbe i predlozi za svaki razred. Baziraćemo se na prvi i drugi razred čovečnosti jer se u njima rade filozofski predmeti.

„Što se tiče predmeta predavanih u prvom razredu čovečnosti novosadske gimnazije, to izuzev ono što je u opštim primedbama navedeno (treba pre retorike upoznati mladež s pojmovima logike), nemamo šta zameriti ostalim predmetima, kao što su prirodopis, istorija sveta, geografija i arheologija, nego čak savetujemo da se zadrži i samo učenje načela matezisa o algebri, a pošto nikoji drugi predmet lakše ne isklizne iz pamćenja čoveka, nego aritmetika, u kojoj bez solidnog znanja i češćeg vedžbanja na primerima ne može se nadati ni osrednjem uspehu, zato se preporučuje: da se cela nastava u aritmetici rasporedi na oba razreda čovečnosti, da se pravila, naročito koja se odnose na upotrebu u građanskom životu, ponove u primerima; geometrija pak da se odgodi za drugi razred čovečnosti; iz prirodopisa najzad da se obradi samo vrlo prostrano carstvo životinja.

U drugom razredu čovečnosti (prepustiv etiku i fiziku filozofiji) mislimo da je savetnije i korisnije preduzeti pesnike, i ponoviti besedništvo na koje se kao na svoj temelj oslanja i pesnička dikcija, i s kojima je nedeljivom vezom spojena; pesnička

pravila neka obrađuju po objašnjavanju primerima latinskog jezika, koje su dosad upotrebljavali. Iz prirodopisa nek uče poznavati carstvo bilja i minerala; neka se vedžbaju u praktičnoj geometriji i neka nastave istoriju sveta. Najzad, zadržav ostale predmete, kao što je mitologija, geografija i aritmetika, s razlogom proričemo da će privilegisana pravoslavna gimnazija novosadska toliko biti izjednačena s ostalim kraljevskim gimnazijama katoličkim, da će mladež ma koje veroispovesti moći ih posećivati, i kada se ukaže potreba da i u toku godine može menjati školu“. (Stajić 1949: 215-215)

Naravno, Srbi nisu bili voljni menjati i podešavati školu potrebama katolika. Ali prilike su ih ipak naterale pa je školske 1831/32 prof. Šafarik predavao mađarski jezik u oba razreda čovečnosti. Međutim oktobra 1832. Šafarik je uputio pismo Janu Kolaru u kojem govori da Izbrano građanstvo hoće da pomađari gimnaziju i njega da primora da mađarski jezik predaje u četiri razreda. Ali Izbrano građanstvo je takođe uputilo pismo u decembru iste godine gde predlažu da se u ovoj gimnaziji pored ostalih propisanih predmeta uspešno predaje mađarski jezik, koji je u to vreme, sada tako potreban, pa da se nastavnici moraju potruditi da ga nauče u zakonskom roku. Još godinu dana je bilo dopisivanja sa Patronatom, od toga da advokat, kojem je dato zvanje redovni profesor, Nikola Savić predaje mađarski jezik u svim razredima, do ponovnog donošenja odluke Patronata da svi profesori koji rade u školi moraju u zakonskom roku naučiti mađarski jezik. Profesori su dali primedbu na takvu odluku na osnovu koje je se u Protokolu profesorskih konferencija više ne govori o zakonskom roku u kojem nastavnici treba da se usavrše u znanju mađarskog jezika, a još je važnije da nijedan profesor nije otpušten zbog neznanja mađarskog jezika. Profesor Savić je predavao mađarski jezik sve do 1836 godine kada je dao otkaz a nasledio ga je evangelik Samuel Vizi, novosadanin koji je gimnaziju završio u Novom Sadu i Karlovcima, a filozofiju u Požunu i prava u Debrecinu. Ali i on je sredinom drugog semestra dao otkaz. Patronat je tada za profesora mađarskog jezika postavio Jovanu Čokoru, kojem je tada bilo 26 godina, koji je učio filozofiju i prava u Pešti a bogosloviju u Karlovcima. Čokoro je predavao mađarski jezik svim razredima gimnazije od 1836/37. pa sve do 1842/43. godine.

Literatura:

1. Petrović, Kosta (1991): *Istorija srpske pravoslavne velike gimnazije Karlovačke*, Naučna izdanja Matice srpske, II izdanje, Efekat, Beočin;
2. Stajić, Vasa (1949): *Srpska pravoslavna velika gimnazija u Novom Sadu*, Naučna izdanja Matice srpske, «Zmaj», Novi Sad

Sajt:

1. <http://www.serbiaunity.net/culture/library/oci/cuvari-nacionalnog-identiteta-17-03-04.html>
2. <http://pravoslavljje.spc.rs/broj/997/tekst/kolevka-karlovačka-mitropolije>

PEDAGOGIC-METHODICAL ROLE OF THE PHILOSOPHICAL COURSES IN TWO OF
THE OLDEST SERBIAN GRAMMAR SCHOOLS (SREMSKI KARLOVCI- NOVI SAD)
(FROM 1791. UP TO 1840. - THE FIRST STAGE OF RESEARCH)

Abstract: The development of educational system in this region has its stages, each with its own extrinsic influence that gives them their specific characteristics. Each of them yielded something historically significant whether positive or negative. There are two distinguished periods of this development- one dating when Ottoman Empire had been driven away from this region up to coming of Russian teachers and the period of Felbiger's reform- when development of our educational system came to be more accommodated to those of Austria and Hungary. All the way throughout this process, there were many great difficulties, both of political and financial nature, to be resolved. This paper firstly addresses Principles of conducting philosophical courses in Sremski Karlovci's Grammar School dating from 1796. Furthermore, this paper investigates forming and practicing the curriculum of Novi Sad's Great Grammar School, from its founding in 1810. and during the subsequent years.

Keywords: Philosophy- Philosophy courses, Curriculum, Teaching

BELEŠKA O AUTORIMA

Milenko A. Perović (1950) redovni je profesor Etike i Istorije filozofije i šef Odseka za filozofiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Autor je više od deset knjiga, neke od kojih su: *Granica moraliteta*, *Problem početka u filozofiji*, *Istorija filozofije* (tri izdanja), *Etika*, *Praktička filozofija*. Objavljuje tekstove u domaćim i međunarodnim časopisima.

Slobodan Jauković (1947) je docent Estetike i Filozofije kulture. Polja interesovanja: estetika, filozofija kulture, filozofija tehnike. Autor je knjige *Hajdegerov projekt prevazi- laženja filozofije putem umetnosti*. Sarađuje sa značajnim filozofskim časopisima.

Dragan Prole (1972) je docent Ontologije i Filozofske antropologije. Autor je dela *Huserlova fenomenološka ontologija* i *Um i povest. Hajdeger i Hegel*. Napisao je i objavio više desetina filozofskih tekstova.

Željko Kaluđerović (1964) asistent (izbor u zvanje docenta u toku) je na predmetu Antička filozofija. Objavio je knjigu *Aristotel i presokratovci*, kao i više tekstova.

Mirko Aćimović (1950) redovni je profesor Logike i Filozofije prirode. Najznačajnije su mu knjige: *Logika naučne filozofije*, *Ontologike*, *Metalogike*, *Filozofija mišljenja*. Autor je velikog broja filozofskih tekstova, objavljenih u značajnim filozofskim časopisima.

Mina Okiljević (1984) je saradnica u nastavi na premetima Etika i Filozofija politike. Polja interesovanja: etika, filozofija politike, filozofija ekonomije, filozofija istorije filozofije, bioetika.

Maja Solar (1980) je saradnica u nastavi na predmetima Logika i Filozofija prirode. Polja interesovanja: logika, filozofija prirode, filozofija nauke, filozofija matematike, filozofija duha.

Slobodan Sadžakov (1974) je asistent na predmetima Filozofija prava i Bioetika. Autor je knjige *Novozavetni moral*. Objavljuje u zemlji i regionu.

Durđica Crvenko (1959) je specijalista pedagogije. Napisala je *Priručnik za metodu nastave filozofije*; objavljuje tekstove u pedagoškim i filozofskim časopisima.

Svi autori zaposleni su na Odseku za filozofiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.